SARMAYA-I-DANISH

PERSIAN B. A. COURSE

OF THE

PATNA UNIVERCITY

EDITED BY

M. H. S. JALAL-UD-DIN AHMAD JAFRI,

M. R. A. S. (London).

Allahabad

PRINTED AND PUBLISHED

BY

A. W. Jafri, Managing Proprietor at the

Anwar Ahmadi Press.

1st Edition } 1928 { *Price Rs. 2.*

سرمایۂ دانش

مؤلفہ

جناب مولوی حافظ جلال الدین احمد جعفری زینبی

ایم۔ آر۔ اے۔ ایس (لندن)

مدرس عربی فارسی گورنمنٹ انٹرمیڈیٹ کالج الہ آباد

مجوزہ

سنڈیکیٹ پٹنہ یونیورسٹی برائے امتحان بی۔ اے

باہتمام عبدالواسع جعفری

در مطبع انوار احمدی واقع الہ آباد طبع شد

دفعہ اول

قیمت فی جلد عہ

فہرست مضامین سرمایۂ دانش

حصّۂ نظم

عنوان مضامین	صفحہ

حصهٔ نثر

۷۸۶

مقدّمہ

۱ـ مجملے از چگونگی زبانِ پارسی و ادوارِ سخنورانِ آن
از عہدِ اسلام تا اکنون

باید دانست کہ زبانِ پارسی مروّجہ در عذوبت و لطافت و سہولتِ تعلّم بر بیشتر زبانہائے دُنیا مزیتے و برتری دارد۔ پروفیسور براؤن انگلیسی فارسی را زبان عذب البیان گفتہ۔

چوں سرمایۂ مفردات فارسی خیلے کمتر است۔ ازیں جہت احتیاج بترکیبِ کلمات اُفتند و از ترکیب کلمات جائیکہ در زبان وسعتے پیدا شدہ۔ در معانی ہم از خوبی ہائے گوناگوں مثل بدیع الاسلوبی وغیرہ آنہا رو نمودہ و در ادائے مطالب راہ اقتصار و اختصار کشادہ گشتہ۔

زبان پارسی دارائے کدام علوم ہست؟

زبان پارسی در علم ادب و انشا و تواریخ و سیر و قصص و اخلاق و تصوّف و مدائح وغیرہ آنہا تصانیف کثیرہ دارد اما در فلسفہ و منطق و مناظرہ و ریاضی و ہندسہ و تفسیر و فقہ و اصول فقہ

وغیر آنہا کمتر۔ الحال معاصرین در علوم جدیدہ ہچو سائنس (فلسفۂ جدید)۔ فزک (طبعیات) کیمسٹری (کیمیا)۔ استرانومی (ہیئت جدید) و علم سیاست کتب و تراجم نگاشتہ امّا راہِ ترقّی و ترویج این گونہ کتب از اختلال احوالِ مملکت ایران تا بحدّے الآن مسدود گشتہ۔

در دائرۃ المعارف جدیدہ جلد ۱۲ (MODREN CYCLOPEDIA-VO. VI.) نوشتہ است :-

"کہ ایرانیان خزائن نفیسہ در شعر و تاریخ و جغرافیہ دارند ولے عدّہ آنہا در دو موضوع اولیّہ (یعنی شعر و تاریخ) می شود شگفت انیست کہ ایرانیاں فقط ملّتے از اسلام می باشند کہ فن درا ما یعنی خطابات منظومہ را جوبہ حیاتِ بشری را میان خود ترویج دادہ اند و کتب آنہا درین شعبۂ ادبیہ مشابہت با سرار و عجائب قرونِ وسطیٰ دارد و مملو از بیاناتیست کہ با طبیعت موثّر افتادہ و با حسِ سلیم و طبعِ مستقیم موافقت می کند و نیز افسانہ ہا و حکایت و داستانہاے در میانِ ایشان چنین فراوان می باشد و بسیار از آنہا را بہ لغاتِ انگلیسی و فرانسہ و المانی و سائرنہ با تہاے اروپائی ترجمہ کردہ اند۔ و ہمچنین بوسیلۂ لغتِ فارسی بودہ کہ بسیارے از ادبیات ہندی در موضوعِ افسانہا و حکایات باشد انتقال یافتہ واز نزد ایشان بہ فرنگستان رسیدہ۔ ایرانیان در علوم تاریخ و جغرافیہ و علم رجال بعضے کتبِ مبسوطِ نفیسہ دارند۔ ہندسہ و ہیئت را نیز ایرانیان باشوق دو لع نشر دادند۔ ولے تا اندازہ بسیارے ازین دو موضوع از اعراب اکتساب می نمودند۔ کتب مذہبیہ ہم در میان ایشان متعددۂ فراوان می باشد و گزشتہ از آنچہ راجع بدینِ اسلام است ترجمۂ

توریت و انجیل را نیز دارا هستند۔ ایرانیان خیلے کتبے کہ متعلق بہ ادبیات قدیمۂ هندوستان بوده و کذالک کتب جدیده مربوطه به علم و فنون و تربیت وغیر آنها را از زبان و سایر لغات دیگر همچو عربی وغیره ترجمہ کرده اند و بزبانِ خود شان هم توجّہ عظیمے مبذول داشتہ اند۔"

چگونگی ترویج و شیوع زبان پارسی لبه اسلامیان

سی سال از هجرت نبوی گذشتہ کہ بہ یاریِ یزدان کارسازِ ممالکِ ایران بحوزۂ تصرّف وقبضۂ اقتدار اعراب در آمد۔ تا مدّتے مدید همہ امور سلطنتی و دولتی و غیر سلطنتی و غیر دولتی کہ توشیتی بود در ممالکِ محروسۂ ایشان بزبانِ عربی انصرامی یافتند۔ زیراکہ عنانِ حکومت و فرمانروائی تا صد و اند سال براہِ راست بدست عربان بوده۔ از بارگاہ خلافت هر فرمانروائیکہ فرستاده می شد۔ آن عرب بود۔ پارسی نژادان و غیر آنها مدخلے در کار فرمانروائی و حکمرانی نداشتند۔ از این جهت درین زمان شعرا کہ در مملکت پارس بوجود می آمدند۔ ایشان هم انچہ می گفتند بزبانِ عربی می گفتند زیرا کہ در سلطنت هاے شخصے علوم و فنون هم زیر اثر سلطنت باشند۔ همیں حال چنانکہ گفتہ شده تا سپری شدنِ خلافت بنیٔ اُمیّہ ماند۔ امّا چون نوبت خلافت بنی عبّاس رسید۔ دودمان برامکہ کہ پارسی نژاد بود بہ منصب وزارت عظمیٰ سرافرازی یافت وحلّ وعقد امورِ سلطنت و رتق و فتق جمیع مهمّات مالی و ملکی باصابت راے و بہ رویّت آن منوط و مربوط گشت و آن چنان اقتدارے بدست آورد کہ گوئی عنانِ سلطنت بہ قبضہ و تصرّفش در آمده بود۔ درین وقت پارسی نژادان هم بہ مناصبِ ملکی و مالی دخل یافتند و بنا کردند کہ از بارگاہِ خلافت بہ فرمانروائے

وحکمرانیِ ممالک و بلاد و امصار فرستاده شوند۔

چون حکومت و فرمانروائی اعراب و ایرانیان را یکجا فراہم آورد و میانِ ایشان معاملات و مصاحبت و فراہم آوردنِ لوازم زندگی اتفاق مکالمت و مجاوبت افتاد۔ چون قواعد زبانِ عربی خیلے منظم و منضبط بوده ازان نتوانست کہ زبانِ پارسی بر عربی گونہ اثرے انداز و بل بر عکس آن خود زبانِ پارسی بزبانِ عربی آنچنان متاثر گشت کہ الفاظ عربیہ را در خویش جا دادن بنا کرد و از آمیزش الفاظ عربیہ آنچنان لطافتے و عذوبتے بہم رسانید کہ خود آن را الفاظ خود ش غیر مانوس و ثقیل می نمودند و آنہارا از خویش برآورده جائے آنہا بالفاظ عربیہ داد۔ اکنون الفاظ عربیہ بزبان فارسی ہمچو شیر و شکر آمیختہ۔ اگر ازانہا برآورده شود۔ ممکن کہ زبان پارسی از پایہ شیرینی و پاکیزگی در افتد۔

درین ہنگام ایرانیان را در سر افتاده کہ الفاظ عربیہ را بیگانہ شمرده از زبان پارسی برآورند و نامہ ہا در پارسی ناب بنگارند۔ امّا ذوق سلیم تواند انصاف بدہد کہ در آنہا آن پاکیزگی و شیرینی کجا؟ کہ در حالتِ آمیزش بالفاظ عربیہ بود۔ موجب آن جزین چہ تواند گفتہ شود کہ طبع زبانِ پارسی بالفاظِ عربیہ سازگار و آمیزگار افتاده است۔

در زبان پارسی خال خال الفاظ و عبارات ترکی ہم دیده می شود و آن اثر حکومت مغولان ست۔ حالا الفاظ زبانہاے اروپا ہم در زبانِ پارسی مدخلے یافتہ اند و نتوان گفت کہ ازین مداخلت زبان پارسی پیش رفتہ چہ صورت دیگر خواہد گرفت۔

چگونگی زبان کتب پارسی

کتب زبانِ پارسی که از عهد تصرّف اهلِ اسلام بر ایرانیان تا اکنون به نگارش آمده - زبان آنها بر دو گونه است -

یکے پارسی کتابی که دران کتابها نوشته اند۔

دوم پارسی اصطلاحی (گفتگوے یومیہ) یعنی انچه روزانه بزبان می گویند همان بقلم بنگارند بے آنکه دران تکلّف و تصنع راہے یابد۔

پارسی کتابی هم دو نوع دارد یکے آنکه کلماتِ پارسی و عربی بهم آمیخته نگارند۔ دیگرے آنکه کلمات پارسی ناب بکار برند و الفاظ عربیه در آنها اصلا نیارند- این گونه زبان اولاً دقیقی در نظم گشتاسپ نامه بکار برده باز اسدی گرشاسپ نامه و فردوسی شاه نامه درین زبان نظم کرده و شیخ نظامی هم در بعض مثنویاتش خال خال این گونه زبان را بکار برد۔

در نثر نخستین کسے که درین زبان کتابے نوشته شیخ الرئیس بوعلی سیناست که دانش نامهٔ علائی را درین زبان نوشته - این همه بزرگان از گروه قدما بوده اند از متاخرین ابوالفضل آئین اکبری بقلم آورده - معاصرین هم درین زبان نثراً و نظماً کتابها دارند- چنانچه میرزا جلال فرهاد نامهٔ خسروان در تاریخ ایران و رضا خان افشار پیروز نگارش پارسی و میرزا نصر اللہ خان فدائی داستان ترکتازان هند چهار جلد در تاریخ هندوستان- در هندوستان میرزا غالب دستنبو و مهر نیم روز به نگارش در آورده- ملک الشعرا صبائے کاشانی در شهنشاه نامه فتوحات فتح علی شاه قاجار شهنشاه ایران در سلک نظم کشیده و بابا فیروز زردشتی در جلبئی جاماسپ نامه به نظم آورده و دیگران هم این چنان کرده اند درین زبان جز مثنوی

قصیده و غزل خیلے کمتر دیده شده۔

در اسلامیان پیش از همه کدام کس بپارسی شعر گفت؟

پیش از همه در اوّلین صدی هجرت حکیم ابوحفص سعدی به پارسی این شعر گفته ؎

آهوے کوهی در دشت چگونه دوذا — او ندارد یار بے یار چگونه رودا

در سال یک صد و هفتاد هجری مامون رشید عبّاسی به تقریب فرمانروائی بخراسان رفت۔ خواجه ابوالعبّاس مروزی که "از فارمائے حکماے خراسان بوده و در زبانِ پارسی و تازی طلیق اللّسان بوده" نظمے پارسی و عربی بهم آمیخته در مدح مامون منظوم نموده در هنگام شرفیابی مجلس عالی انشاء کرده۔ مامون شعر فارسی کمتر شنیده بود بواسطۂ حکمرانی در خراسان به دانستنِ زبان پارسی شوق تمام داشت۔ ولہٰذا اشعار و گفتار خوش کرده خواجه را به تحسین و احسان بنواخت و یک هزار دینار زر جهت لصلۂ وے علی الاستمرار مقرر داشت و آن نظم همین بود ؎

اے رسانیده بدولت فرقِ خود بر فرقدین — گستر انیده بفضل و جود در عالم یدین

مر خلافت را تو شایسته چو مردم دیده را — دینِ یزدان را تو بایسته چو رخ را هر دو عین

کس بدین منوال پیش از من چنین شعرے نگفت — مر زبانِ پارسی را هست با این نوع بین

بقول عوفی یزدی بعد از وے کسے شعر پارسی نگفت۔

سلسلۂ طاهریه در خراسان فرمانروائی داشت و در سال دویست و پنجاه و نه هجری منقرض گردیده۔ باآنکه عربی النسل بوده و زبان دربار هم عربی بوده و هیچکس میل بزبان پارسی نداشته۔ تاهم حنظله و محمود وراق و فیروز مشرقی وغیرہ آنها بسیارے از شعرائے پارسی بوجود آمدند۔ در دودمان صفّاریه هم پارسی

شعرگویان را تربیت می کرد و می نواخت - ابوسلیک گورگانی درین عهد نام برآورد۔
از دائرۃ المعارف برطانیہ یافتہ می شود کہ از ایام ابوحنظلہ - فیروز مشرقی و ابوسلیک
گورگانی و غیر آنہا قصیدہ و غزل و رباعی و مثنوی ترویج یافتہ - چوں نوبت دولت
بہ ملوک سامانی رسید - کار شعر و شاعری سامانے تازہ گزید - چنانکہ صاحب
مجمع الفصحا گفتہ -

"پس از ابوالعباس چون دولت بآل طاہر سامانی و آل لیث صفّار سجستانی رسید
شعرائے عجم بنائے غزل و ترانہ گوئی نہادند - در دولت آل سامان این کار رواج
و قوتے حاصل کرد و معدودے معروف شدند"

این خاندان یادگار کیانیان بودہ بہ مقتضائے کل شئی یرجع الی اصلہ ہمّت
بران گماشت کہ احیائے و ترویجِ زبان اجدادش کند - پس در سال سہ صد و چہل
و دو فرمان دادہ شد کہ کار دفاتر و دواوین بزبانِ پارسی امضا یابد - این عہد نوح
بن نصر بودہ زیراکہ او در سال سہ صد و چہل و سہ وفات یافت - امّا دولت
شاہ سمرقندی بہ تذکرہ اش نگاشتہ کہ این چنان فرمان الپ ارسلان سلجوقی
روان کردہ -

ابو صالح سامانی شہریار خراسان بہ ابوعلی محمد بن محمد بلعمی دستور خویش را فرمود تا تاریخ
طبری بزبانِ پارسی درآرد - ازین وقت کار انشائے نثر پارسی و انشا و نظم آن روز
بروز بالا گرفت - ہم درین عہد رودکی آدم الشعرا ظہور یافت کہ حسب فرمودہ
امیر نصر سامانی داستانِ کلیلہ و دمنہ در سلک نظم کشید - از دائرۃ المعارف برطانیہ
یافتہ می شود کہ پیش از ہمہ دو کس از شعرائے پارسی دیوان فراہم آوردند یکے

ابوالحسن شہید بلخی دیگرے حکیم جعفر بن محمد رودکی (وفات ۳۰۴ھ) امّا دیوان شہید بلخی کمیاب است و دیوان رودکی بہ ایران و بمبئی چاپ شدہ۔ چون بدیوان رودکی جمیع اصناف نظم موجود است و پیش از رودکی دیوانے از شعراے پارسی دیدہ نمی شود۔ ازین جہت بعضے نسبت اختراع بیشتر اصناف نظم را بہ حکیم رودکی کردہ اند۔

موجبات ترقی سخن پارسی

در ایران شاعری از حکومت و سلطنت بوجود آمد۔ سلاطین و امرا در سر داشتند کہ شعر موجب القاے و احیاے نام باشد۔ بنابرین شعرا و ادبا را نعمت بے دریغ بخشیدندے تا بنام ایشان کتابہا نگارند یا در ستایش ایشان قصیدہ و مثنوی و غزل پردازند۔ ازان یافتہ می شود کہ سر حقیقی ارتقاے سخن پارسی ستائش پسندی و یاد فروشی و زر طلبی ست زیرا کہ بدان واسطہ کہ شعرا بدربار ملوک و اکابر و اعیان باریافتندے و چیزیکہ بطور ارمغان و ہدیہ براے پیشکش با خود بردندے و سببے کہ ایشان آنہا را بچشم قدر و منزلت می دیدند ہمین ستائش گستری بود۔ و سبب دیگر این بود کہ سلاطین و امرا میل تمام و رغبتے مالا کلام بہ بدیہہ داشتند۔ چنانچہ نظامی عروضی در چہار مقالہ آوردہ۔

"امّا باید دانست کہ بدیہہ گفتن رکن اعلیٰ است در شاعری و بر شاعر فریضہ است کہ طبع خویش را بریاضت بدان درجہ رساند کہ در بدیہہ معانی انگیزد کہ سیلم از خزینہ بہ بدیہہ بیرون آید و پادشاہ را حسب حال بہ طبع آورد و شعرا ہرچہ یافتند از صلات معظم بہ بدیہہ یافتند۔"

چون نظم پارسی در عهدِ اسلامیان در وجود بر نثر تقدّم داشته ازین جهت انتخابات کتبِ نظم پیش از نثر نگاشته شده۔ و چون اهم ترین اصنافِ نظم قصیده و مثنوی و غزل ست لهذا اکتفا بر ذکر این هر سه صنفت کرده شد۔

حصۂ نظم

قصائد

الفاظِ قصیده

غزل را فقط فصاحت باید و قصیده را فصاحت و بلاغت و متانت لازم ست۔ و نیز باید که الفاظِ قصیده باشان و شوکت و پُرزور و پُرجوش و بلند باشند۔ اگرچه قصیده برائے ستایش و نکوهش مخصوص بوده و گروهے از قدما همچو عنصری و فرخی و منوچهری و غیر آنها احوال فتوحات و وقائع رزم آزمائی ممدوحِ خویش را بیان کرده است لیکن دران شرح معارف و تحقیق و مسائلِ فلسفه و غیر آنها و ذکر مواعظ و نصائح هم می کنند۔

دورِ قدما

صاحبِ مجمع الفصحا نگاشته که آغاز این دور از سال صد و هفتاد و سه می شود و پایانِ آن بر سال هشت صد۔ امّا چون بر احوال شعرا نیک نگریسته آید آشکار گردد که حدود برِ متوسطین از کمال اسمٰعیل اصفهانی باید که بر سال شش صد و سی و فات یافته۔

بخاطر باید داشت که شعر پارسی بخلاف شعر عرب اکثر ابا بوجود آمده۔ انانکه

بزبانِ عربی خیلے مہارت داشتند و شعر و شاعری عرب پیش نظر ایشان بود برائے ترقی
زبانِ خویش بل بیشتر برائے مدح و زر طلبی شعر می گفتند و ہر کس کہ می خواست کہ
شاعر گردد بواسطۂ کتب تعلیم آن فرا گرفت چنانکہ نظامی عروضی در چہار مقالہ گفتہ۔

"اما شاعر بدین درجہ نرسد الا در عنفوانِ شباب و روزگار جوانی بست ہزار شعر
از اشعار متقدمین یاد گیرد و ہزار کلمہ از آثار متاخرین در پیش چشم کند و پیوستہ
دواوین استادان خواند و عروض بخواند و گرد تصانیف استاد ابوالحسن بہرامی
سرخسی گردد و مانند غایت العروضین و کنز القافیہ و نقد معانی و نقد الفاظ و سرقات
و تراجم و انواع این علوم بخواند۔"

چون شعر پارسی چشم بعالم وجود کشود شعر عرب از اوج کمال رو بحضیض زوال
نہادہ بود شعر پارسی جز تتبع شعر عرب چارۂ نداشت۔ موجب انحطاط شعر عرب
این بوده کہ پس از خلافت راشدہ خلفا و سلاطین کہ بر مسند خلافت و اورنگ
سلطنت تمکن یافتند۔ بیشتر از ایشان اوصافے نداشتند کہ بدانہا ستوده
می شدند و شعرا یکسو امید مال و زر و دیگر سو بیم جان و سر داشتند۔ لاجرم
بدان صفات و اوصاف ایشان را ستودند کہ وجود ایشان متصف بدانہا
نبود تا بمقصدِ خویش کامرانی بدست آورند۔ ازان رو شعر عرب از واقعیت و
اصلیت دور افتادہ یکسر مبالغہ و کذب گردیدہ و متنبی و ابونواس و ابن المعتز
بحتری و ابوتمام از رنگین بیانی و طلسم کاری آن را فروغ تام دادند۔ ہمین راہے
برائے شعر پارسی کشودہ بود تا پیران گامے زند۔

شعر فارسی در بدایت از اثر آن متاثر نشد و سادگی و واقعیت را از دست

معتز

نداد۔ امّا بامتداد زمان چون گامے پیش نهاد۔ رنگش می گرفت تا بدور متاخرین
بحدّے رسید که شعر شعر نماند بل لغز و معمّا گردید۔

دورِ قدما چند گروه دارد۔

۱۔ گروه اوّل همچو ابوالحسن شهید بلخی و مرادی و ابوالشکور بلخی و ابوالحسن کسائی و حکیم دقیقی و غیر ایشان۔

گروهِ دوم همچو رودکی و معاصرین آن۔

گروهِ سوم همچو حکیم عنصری و حکیم عسجدی و منوچهری و حکیم فرخی و اسدی و فردوسی و غیر آنها۔

گروهِ چهارم حکیم خاقانی و انوری و عبدالواسع غرجستانی و رشید الدین وطواط و شیخ نظامی گنجوی و ظهیر فاریابی و غیره آنها۔

خصوصیاتِ دورِ قدما

۱۔ تتبعِ عرب

قصاید بر قصایدِ عرب گفتن و اشاره بدین معنی به قصاید خویش نمودن چنانکه منوچهری کرده است۔

یا اشعار عرب را به پارسی ترجمه کردن چنانکه شیخ نظامی این شعر متنبی را ترجمه نموده ع

اتنکر موتهم و انا سهیل ۔۔۔ طلعت لموت اولاد الزنا

ولد الزنا ست حاسد منجم آنکه طالع من ۔۔۔ ولد الزنا کش آمد چو ستارهٔ یمانی

و بدر جاجرمی این قصیده ابوالفتح بستی را به فارسی ترجمه نموده ع

زیادة المرء فی دنیاه نقصان وربحه غیر محض الخیر خسران
هر کجا لیکہ ز دنیاست ہمہ نقصان است سود کان محض نکوئی نبود خسران است

یا مضامین از اشعار عرب گرفته بپارسی نظم کردن چنانکه عنصری و اسدی و غضائری رازی در اشعار خویش خیلے مضامین از اشعار عرب اخذ کرده اند۔

یا فقرات و امثال و نوادر و محاورات عربیه را آوردن۔ این گونه تقلید عرب در کلام انوری چندان یافته می شود که برائے نوشتن آن دفترے می باید۔

عرب تشبیه باشیائے مادّی و محسوس و ساده می دادند۔ درین باب منوچهری و امیر معزی و ابوزر جمهر قاینی ہمپائے ایشان رفته اند۔

عرب در تمهید قصائد احوال مسافرت خویش برائے دیدن معشوق یا ممدوح می نویسند و آنرا بذکر شدائد راه و نشیب و فراز و دوری کوه ها و بادیه پیمائی و گرم رفتاری اسپان طوالت دهند۔ منوچهری و عمعق بخاری قصاید متعدده درین روش دارند۔ البته از قدما یک شاعرے فردوسی برخاسته که پارسی نژادیش نگذارد که سهواً گاہے ره بدین راہے آرد۔

گروه چهارم از قدما در بادی النظر تتبع عرب را مایهٔ ناز و افتخار شمرده اما ژرف نگاهان معنی رسد چون در کلام آن نیک نگرند۔ دریابند که براہے که او می رفته از آن نمایان می شود که مساعی بلیغه دران بکار برده که بهر نهجے که تواند رقبه از ربقهٔ دنباله روے برآورده در میان سخنوری عنان گسیخته بهر سوے که خواهد دو اسپه تازد۔

۲۔ سادگی وراستی وواقعیت درطرز ادا وبندش ترکیب وخیالات عاشقانہ وتشبیہات و مدح

این درسخن گروہ اوّل ودوم بکمال وضاحت آشکارا است چنانکہ ابوالفرج بادشاہ را بدین شعر ستودہ ؎

ہمّت بلند باید کردن کہ تو ہنوز
بر پایۂ نخستین از نردبانیا

منوچہری درمدح خواجہ ابوسہل زوزنی گفتہ ؎

خرمن ز مرغ گرسنہ خالی کجا بود
ما مرغگان گرسنہ ایم وتو خرمنے

کسائی مروزی درتشبیہ روے وسبزۂ خط گفتہ ؎

روے موئے تو خامۂ خوبیست
چہ بود نامہ جز سپید وسیاہ

چون نوبت سخنوری بگروہ چہارم رسید۔ درین امور کہ سابقاً ذکر کردہ شدہ باصلاح زبان وروانی وبہ پختگی خیلے تکلیف وتصنّع پدیدار گشت و ابواب ابداعِ سخن واختراع معانی ومراعاتِ تناسبِ الفاظ وچستیِ بندش ودرستیِ ترکیب وجدّتِ اسلوب وطرزِ ادا ومضمون آفرینی ونازک خیالی وزور بیان وجوشِ کلام وبلندیِ مضامین کشادہ شدہ وماورائے اینہا استعارات وتلمیحات ہرگونہ در کلام افزودہ شدہ۔ درین ہنگام ارتقاے شعر فارسی باوجِ کمال رسیدہ بود زیراکہ خاقانی ورشید وطواط وامیر معزّی وعبدالواسع جبلی وظہیر فاریابی ونظامی وغیرآنہا کہ ہر یک دانشمند فرزانہ وبہ شیوۂ خویش استاد یگانہ بودند درین دور فراہم آمدہ بودند باز این چنین اساتذہ بہ یک دور تا اکنوں فراہم نیامدہ۔

حکیم فرخی کتابے ترجمان البلاغت در صنایع لفظیہ بپارسی نوشتہ بود۔ عبدالواسع غرجستانی و رشید وطواط دراقتفاے آن قصاید مسجوعہ و مصنوعہ و رنگین بہ طرز دلکش پرداختند و بر الفاظ آن چنان دستگاہے داشتند کہ الفاظ ہر گونہ و ہر ترکیب و انداز را چندانکہ خواستند انباشتند و در صفت طباق و دیگر صنایع قصاید متعددہ نگاشتند و در بعض قصاید التزامے ساختند کہ الفاظ ہر دو مصرعۂ بیت در وزن متحد باشند و گاہے در ہمہ قصیدہ حرفے خاص از حروف تہجی نیارند با این ہمہ از وفور روانی و سلاست و برجستگی خوانندہ نتواند دریافت کہ گویندہ در گفتن تکلف و تصنع را بکار بردہ۔

خاقانی از ابداع سخن و اختراع معانی و جدت ترکیب و استعارات دقیقہ و تلمیحات بعیدہ و اصطلاحات و مسائل علوم سخن را گرانبار ساخت و بہ شان و شوکت و متانت الفاظ و رزانت کلمات و رشاقت معانی و از دیگر محاسن کلام قصیدہ را بپایۂ اعلیٰ رسانید۔ غرضکہ خاقانی در قصیدہ شیوۂ خاص ایجاد نمود۔

چون در کلام قدما الفاظ مرادفہ و گوناگون صنایع لفظیہ بکثرت افتادہ انوری باصلاح آن پرداختہ و اشعار سادہ و روان نگاشتہ و مراعات الفاظ را بگذاشتہ و رو بہ مضمون آفرینی آوردہ کہ از آن قدر و وقعت بندش الفاظ قلت پذیرفت و خیال بہ جانب دیگر رجوع کرد۔ انوری در مبالغہ از معاصرینش گوئے سبقت ربودہ و ماورائے مدح ہر گونہ واقعات و معاملات را بسلاست و روانی و برجستگی اداکردہ۔

ظہیر فاریابی طرح دقت آفرینی و مضمون بندی انداخت کہ اوصاف مختصہ

متاخرین سست و در ترکیب و بندش چستی و بلندی و زور پیدا کرد و زبان را گداز و
صفائی داد و در تشبیهات نزاکت و لطافت و جدّت بکار آورد۔

شیخ نظامی سخن را نظام دیگر داد و قصیده را از مدح پاک کرد و سنگ
بنائے مضمون آفرینی و نازک خیالی نهاد۔ ترکیب و بندش را هم چستی و پختگی داد و
در کلام زور و بلندی و شان و شوکت خیلے افزود۔ الحق مساعی جمیله شیخ نظامی سخن
پارسی را از ثری برداشته بر ثریا بل ازان فراتر افراشته بهر حال جزا و خدائی
سخن کسے را نزیبد۔

۳۔ عدم اعتنا از صحت الفاظ و پابندی عروض و قافیه

گروه اوّل و دوم خیلے و گروه سوم اندک اعتنائے نداشتے که این لفظ غلط است
یا صحیح۔ این حرف مشدّد است یا مخفف بل مخفف را مشدد کردے و همچنان بالعکس غرض
بهر نهجیکه خواستی در سلک نظم کشیدی و پابندی قواعد عروض و قوافی را لازم نشمردے
ایطائے جلی که عیبے سنت بس بزرگ در کلام ایشان بسیار یافته می شود چنانکه از کلام
بهرامی و فیروز مشرقی و معتری و فرخی و کسائی و معروفی و منوچهری این امر بخوبی آشکار است
امّا گروه چهارم صحت الفاظ و پابندی قواعد عروض و قوافی را واجب شمردے
و همت بران گماشتے که ازان ثقالت و کراهت در کلام پیشروانش بوده تخلص
مبرّا و منزّه باشد و زبان را لطافت و حلاوت و صفائی افزودے۔

درین دور شاعری رزمیه خیلے ترقی کرد زیراکه۔

۱۔ زیست قومی یکسره فوجی و جنگی بود و چار سو سیلاب فتوحات طغیانی
داشت و هنگامه هائے رزم گرم بودند۔ ترک و دیلم و سلجوق که همه دلیر و جنگجو

وجگر دار بودند به چنبر اسلام داخل می شدند پس برای قیام و بقای سلطنت و فرمانروائی واجب بود که هر دم خنجر بدست و شمشیر بکف باشند و ازان رو بهر سوئیکه نظر می افتاد - هر کو یکی به هیئت سرباز سلحشوری نمود -

۲- سلاطین و امرا و اکابر بالطبع دلیر و شجاع بودند -

۳- پایهٔ تخت شاعری دران روزگار غزنین و بلخ و سمرقند و بخارا و خوارزم بود - که فطرتاً آب و هوای آنجا با اثر سپه گری و بهادری و جهانبازی خمیر داشته و اهالی آنجا دیو پیکر و قوی تنومند و دلیر و بلند بالا بودند و حالا هم می شوند - همین سبب ست که میان شاعری کسانیکه به شیراز و اصفهان و یزد می مانند و شاعری کسانیکه به غزنین و سیستان و بلخ و سمرقند و غیر آنها می بودند تفاوت عظیم می نماید - زیراکه مقامات اولین در آب و هوا لطافت و نظافت و نزاکت داشت ازان رو اهالی آنجا هم نازک اندام و رنگین طبع و لطیف مزاج و ظرافت پسند بودند - در کلام شعرای آنجا لازم بود که لطافت و نزاکت و باریک خیالی و نکته سنجی یافته شود و بمقامات ثانوی ترک افغان سکونت داشتند و ایشان وضع ساده و نقش سپاهیانه و طبع درشت و دل سنگین داشتند کلام ایشان پخته و ساده بود تا بجای تخیل نرسیده و ممکن که این اختلاف حالت را نسبت باختلاف قوم داده شود یعنی اختلاف اقوام ایرانی و ترکی و این اثر محدود بخیالات نبود بل در الفاظ هم این امتیاز خیلی نمایان می شود - در زبان اصفهان و شیراز آن نفاست و عذوبت و روانی و لطافت و رشاقت که دیده می شود آن بزبان سمرقند و غزنی کجا -

قصاید منوچهری دامغانی

تذکرهٔ منوچهری

اسم شریفش حکیم ابوالنجم احمد منوچهری حکیمی بزرگ انارک عمر بسیار فضل با حفظ و
ذکای تمام بوده - در کسب کمالات سعیها برده و از خوان فضائل مائده ها خورده -
در ایام کودکی بهر گونه شعری مشکل که وی را امتحان کردندی فی البدیهه با حسن
وجهی از عهده بر آمدی - در فن شاعری شاگرد حکیم عنصری یا ابوالفرج سجزی بوده
اما در عذوبت بیان و طلاقت لسان از استاد دانش بهره تربیت یافته در عهد شباب بعد
از تکمیل علوم و آداب بخدمت امیر منوچهر فلک المعالی پسر امیر قابوس وشمگیر والی جرجان
رسیده مداحی وی را برگزیده بسبب تخلص همین شده. چون منوچهر چهره در نقاب فنا
نهفته منوچهری قصیده در مدح استاد عنصری بر قافیه نون موزون نموده بخدمت
رسید از آنجا بخدمت محمد بن محمود مشغول بوده در مجلس او منصب ندیم خانی داشته
در مجلس عنصری به همه فضلا و شعرا حتی فرخی و فردوسی وغیرهم غیر از عنصری ملک الشعرا
در مجلس تقدم می فرموده -

در تتبع ادب و قوانین عرب کمال حسن مقال دارد و در صنعت مسمطات شهرت
و مضامین عجیب از وی باقیست که احدی را چندان ابیات دست نداده وفاتش
در سنه ۴۳۲ اتفاق افتاده -

قصیده در صفت بهار و مدح خواجه علی بن احمد گوید

هنگام بهارست و جهان چون بت فرخار — خیز ای بت فرخار بیار آن گل بی خار

آن گل که مر او را بتوان خورد بخوشی — وز خوردن آن روی شود چون گل بربار

آن گل که مر او را بود اشجار بانگشت — زآمد شدنش باشد ز اشجار بر اشجار

آن گل که بگردش در مجلس اند فراوان — مجلس ملکانست بگردد اندرو احرار

همواره بگردد گل طیار بود نحل — وین گل بسوی نحل بود دایم طیار

در سایهٔ گل باید خوردن می چون گل — تا بلبل قوالست بر خواند اشعار

تا ابر کند سعی روا باران ممزوج — تا باد بهم در فکند مشک بخروار

آن قطرهٔ باران بین از ابر چکیده — گشته سر هر برگ از آن قطره گهربار

آویخته چون رشتهٔ دستارچهٔ سبز — سیمین گرهی بر سر هر رشتهٔ دستار

یا همچون زبرجد گون یک رشته سوزن — اندر سر هر سوزن یک لؤلؤ شهوار

وآن قطرهٔ باران که فرو بارد بشگیر — بر طرف چمن بر دو رخ سرخ گل نار

گویی بمثل بیضهٔ کافور ریاحی — بر بیرم حمرا بپراگندش عطار

وآن قطرهٔ باران که فرو آید از شاخ — بر تازه بنفشه نه بتعجیل بادرار

گویی که مشاطه ز بر فرق عروسان — ماورد همی بیزد باریک بمقدار

وآن قطرهٔ باران که چکد از بر لاله — گردد طرف لاله از آن باران بنگار

پنداری تبخالهٔ خرد کبد میناست — بر گرد عقیق دو لب دلبر عیار
وان قطرهٔ باران که برافتد به سر خوید — چون قطرهٔ سیماب برافتاده به زنگار
وان قطرهٔ باران که بر سوسن کوهی است — گوئی که ثریاست برین گنبد دوار
وان قطرهٔ باران که چکد بر گل حمرا — چون قطرهٔ می بر لب معشوقهٔ میخوار
وان قطرهٔ باران ز بر سوسن احمر — همچون شرر مرده فرو زغم نار
بر برگ گل نسرین آن قطرهٔ دیگر — چون قطرهٔ خوی بر زنخ لعبت فرخار
وان دایره‌ها بسته اندر شمر آب — هر گه که در آن آب چکد قطرهٔ امطار
چون مرکز پرگار شد آن قطرهٔ باران — زین دایرهٔ آب پسان خط پرگار
مرکز نشود دایره وان مرکز باران — صد دایره در دایره گردد به یکی بار
آن دایره پرگار از آن جای بجنبد — وین دایره در جنبش حسب آرد رفتار
هر گه که از آن دایره انگیزد باران — ور باد در آن چین و شکن خیزد هر بار
گوئی علمی از سقلاطون سپید است — از باد جهنده متحرک شده بسیار
وانگاه که فرو باره باران بقوست — گیرد شمر آب دگر صورت و آثار
گرد و شمر ایدون چو یکی دام کبوتر — دیوار زیک حلقه بسی سیمین منقار
چون آهن سوده که بود بر طبقی بر — در زیر طبق مانده ز مغناطیس و حجار
این چشمهٔ معنبر بدین آب مصندل — پیش هر آن بار خدا سوی همه احرار
گوئی که همه چشمه گلاب است و زریق است — خوب است بدیدار و بدیع است به کردار

زین پیش گلاب و عرق و بادهٔ احمر	در شیشهٔ عطار بد و در خم خمار
از دولت آن خواجه علی بن محمد	امروز گلابست و رحیق است در انهار
آن سید سادات که مانند نخواهد	شاعر ز بخشش ز خداوند خود استغفار
از تیغ چه بالا بکند موی بدو نیم	وز چرخ به تیره بکند کوکب سیار
گر ناوک اندازد و عمداً بنشاند	پیکان بپیکان ناوک و در پیشین سوفار
ای از خدای که همه یار خدایان	دادند بتو اصل و شرف و گوهرت اقرار
با هم گوهر تن داری و هم گوهر نسبت	مشک است بدانجا که بود آهوی تاتار
از مردم بد اصل نخیزد ز هنر نیک	کانگور نخیزد ز درختان سپیدار
یاقوت نه باشد عجب از معدن یاقوت	گلبرگ نباشد عجب اندر مه آذار
جبار تری چون متواضع تر باشی	باشی متواضع تر چون باشی جبار
الحق که سزاوار تو بود ستی ریاست	وایزد برسانیده سزا را بسزاوار
انگشتری جم برسید است بجم باز	وز دیو نگون اختر برده شده آوار
جبار همه کار بکام تو رساند	بادت شب و روز خداوند نگهدار

در مدح سلطان مسعود غزنوی

ابر آذاری برآمد از کنار کوهسار	باد فروردین بجنبید از میان مرغزار
این یکی گل برد سوی کوهسار از مرغزار	وان گلاب آورد سوی مرغزار از کوهسار

خاک پنداری بجاه مشتری آبستن است	مرغ پنداری که هست اندر گلستان شعرخوار
این یکی گویا چرا شد نارسیده چون مسیح	وآن دگر بی‌شوی چون مریم چرا بر شد ببار
ابر دیبا دوز دیبا دوزد اندر بوستان	باد عنبر سوز عنبر سوزد اندر لاله زار
وآن یکی سوزد و ندارد آتش و مجمر بپیش	وآن یکی دوزد و ندارد رشته و سوزن بکار
ناف مشک است هرچ آن بگذرے در بوستان	دانهٔ دُرّ است هرچ آن بنگری در جویبار
آن یکی دُرّے که دارد بوے مشک تبتی	وآن دگر مشکے که دارد رنگ دُرّ شاهوار
چنگ بازان است گویا شاخک شاه‌سپرم	پاے بطّان است گوئی برگ بر شاخ چنار
این برنگ سبزه کرده یا بهارا سبز فام	وآن بمشک ناب کرده حلّه هائے مشکبار
ژالهٔ باران زده بر لالهٔ نعمان نقط	لالهٔ نعمان شده از ژالهٔ باران نگار
این چنین نارے کجا باشد بزیر نار آب	وآن چنان آبے کجا باشد بزیر آب نار؟
بیخته برگ سمن بر عارضین شنبلید	ریخته برگ بنفشه بر رخان جلّنار
این چو روے سُرخ گشته از سرِ دندان کبود	وآن چو روئے زرد کرده بر وے از زرگان نثار
سوسن آزاد و شاخ نرگس بیمار خفت	نرگس خوشبوے و شاخ سوسن آزاد بار
این چنین زرّین نمکدان بر بلورین مائده	وآن چنان چون غلاف زر سیمین گوشوار
صلصل باغی بباغ اندر همی گرید بدرد	بلبل راغی براغ اندر همی نالد بزار
این زند بر چنگهائے سوزیان پالیزیان	وآن زند بر نایهائے توریان آزادوار
زرد گل بیتی نهاده روے را بر نسترن	نسترن بیتی گرفته زرد گل را در کنار

این چو سیمین چشم و بر روے بسته زرین چشم بند   وآن چو سیمین گوش و اندر گوش زرین گوشوار

ابر پیلی فوج فوج اندر هوا در تاختن   آب ماهی موج موج اندر میان رودبار

این چو روز بار لشکر پیش میر میرزاد   وین چو روز عرض پیلان پیش شاه شهریار

خسرو عادل که هست آموزگارش جبرئیل   کرده رب العالمینش اختیار و بختیار

این نکردش اختیار الا بحق و راستی   آن نبودش جز بخیر و جز بعدل آموزگار

دولت سعدش ببوسد هر زمانے آستین   طائر میمونش باشد هر زمانے خواستار

این دهد هژده ببدرے بے حساب و بے عدد   وآن کند عهده بملکے بے کران و بے شمار

چون زند بر مهرهٔ شیران دبوس شصت من   چون زند بر گردن گردان عمود گاوسار

این کند بر دوش گردان گردن گردان چو گرد   وان کند بر پشت شیران مهرهٔ شیران شیار

آهنین رمحش چو آید بر دل پولاد پوش   ده منی تیغش چو آید بر سر خنجر گزار

این بدرد ترک رویین را چو هیزم را تبر   وآن شود در سینه جنگی چو در سوراخ مار

هر زمان حکمش فرستد پادشاه قیروان   هر نفش باجش فرستد شهریار قندهار

این همی گوید که دارم مملکت از تو عاریت   وآن همی گوید که دارم دولت از تو مستعار

اختیار دوست او چون دوست جود بے ریا   اعتقاد رائے او عدلیست عدل بے عوار

این نکرد الا بتوفیق ازل این اعتقاد   آن نکرد الا بتائید ابد این اختیار

رایت منصور او را فتح باشد پیشرو   طالع مسعود او را بخت باشد پیشکار

این مراد عاجلش حاصل کند بے اجتهاد   وآن هوائے آجلش حاصل کند بے انتظار

تا ملک را در حجاب آسمان باشد سکون | تا فلک را در غیابه آسمان باشد مدار
این کمال ملک او جوید بسعادت اقتران | وآن دوام عمر او خواهد بخیر از کردگار
دست او خالی نه خواهد ماند ماهی هفت صد | پای او خالی نخواهد بود سالی صد هزار
این ز عالی گاه و عالی مسند و عالی رکاب | آن ز مشکین جعد مشکین باد و مشکین عذار

مسمّط

حکیم منوچهری در صفت مسمّط مضامین بدیع و ابیات رفیع دارد تسمیط در لغت بر شتراک زین چیزی بستن است و در اصطلاح شعر گفتن چنانکه چهار قافیه متماثل آورده شود آنچه از شعر مسمّط تعریف کرده اند آن ست که درین زمان مسجّع خوانند و آنچه مسمّط خوانیم که حکیم فرخی دو قافیه مانند هم آورده و بیتی مختلف و حکیم منوچهری پنج قافیه آورده مانند و یکی بدیگر قافیه در تمامت آن نظم آن قافیه را رعایت کند۔

در مدح امیر الامرا اختیار

آمد نوروز و هم از بامداد | آمدنش فرّخ و فرخنده باد
باز جهان خرّم و خوب ایستاد | مرز مستان و بهاران بزاد
ز ابر سیه روی سمن بوی زاد
گیتی گردیده چو دار القرار
روی گل سرخ بیاراستند | زلفک شمشاد بپیراستند
کبکان بر کوه بتگ خاستند | بلبلگان زیر و ستا خواستند

فاختگان همچو مینا ستند

نای زنان بر سر شاخ چنار

لاله بشمشاد بر آمیختند　　ژاله بگلزار در آویختند

بر سر آن مشک فرو بیختند　　وز بر این در فرو ریختند

نقش تماثیل بر انگیختند

از دل خاک و دو رخ کوهسار

قمریگان ناسی پیام جستند　　صلصلگان مشک تبت سفتند

زردگلان شمع بر افروختند　　سرخ گلان یاقوت اندوختند

سروبنان جامهٔ نو دوختند

زین سوو زان سو لب جویبار

طوطیگان بر گلگان تاختند　　آهوگکان گوش بر افراختند

گورخران سینه ها ساختند　　زاغان گلزار بپرداختند

بیدلگان در پی تو باختند

در پی ترکان چگل و قندهار

باز جهان خرم و خوش یافتم　　زی سمن و سوسن بشتافتم

زلف پری رویان برتافتم　　دل ز غم هجران بشکافتم

خوبتر از بوقلمون بافتم

بوقلمونیها در نوبهار

پیکر در پیکر بنگاشتیم — لاله بر لاله فرو کاشتیم
گیتی را چون چمن انگاشتیم — دست بیاقوت ترا انباشتیم
باز بهر گوشه برافراشتیم
شاخ گل و نسترن آبدار

باز جهان گشت چو خرم بهشت — خوید و میداز دو بنا گوش کشت
در بر آب مژه و روی کشت — گل بل و ل بگل اندر سرشت
باد سحرگاهی ار دی بهشت
کرد گل و گوهر برما نثار

صحرا گوئی خورنق شده است — بستان گوئی ستبرق شده است
بلبل همطبع فرزدق شده است — سوسن چو دیبهٔ ازرق شده است
بادهٔ خوشبوی مروق شده است
پاک تر از آب قوی تر ز نار

مرغ نه بینی که چه خواند همی — میغ نه بینی که چه راند همی
دشت نه بینی که چه ماند همی — دوست نه بینی چه ستاند همی
باغ بستان را بنشاند همی
برسمن و نسترن لاله زار

من بروم و نیزه‌بهاری کنم　　بر رخش از رخ نگاری کنم
بر سرش از درد خماری کنم　　بر تنش از شعر شعاری کنم
وین همه را زود شماری کنم
پیش امیر الامرا روز بار

بار خدایی که به توفیق بخت　　بر ملک شرق عزیز است بخت
مهر همی برکشدش سخت سخت　　و آخر کارش بدهد تاج و تخت
اندک اندک به سر شاخ درخت
عالی گردد و نیسان مرغزار

ایزد تعیش سبب ضرب کرد　　قطب همه شرق و همه غرب کرد
تا پدرش کنیت او حرب کرد　　بسکه شد و با ملکان حرب کرد
از لطف و آن سخن چرب کرد
خلق جهان طالبش و دوستدار

از کرم و همت والای او　　کس نشنیدست ز لبش لای او
فرخ خدای همه الای او　　هست بران قالب و بالای او
صورت او زیب زیبایی او
هست چنان ماه [illegible]

[illegible]　　[illegible]

کرده ظفر مسکن در مسکنش   بسته وفا دامن در دامنش

خلق ندانم پی سخن گفتنش

در همه گیتی ز صغار و کبار

همتش از چرخ همی بگذرد   رایش در غیب همی بنگرد

هیبت او چنگل شیران درد   دولت او سعد ابد پرورد

بخششش هر روز همی آورد

قافله نعمت را بر قطار

تا گل خود روی بود خوب روی   تا شکن زلف بود مشکبوی

تا بت کشمیر بود جعد موی   تا زن بد مهر بود جنگجوی

تا ز بر سرو کند گفتگوی

بلبل خوشگوی به آواز زار

عمر خداوندم پاینده باد   زنده طرب آینده باد

بخششش هر روز فزاینده باد   دستش هر گاه گشاینده باد

رایش از زنگ زداینده باد

مملکت او را بحق کردگار

احوال مقدم الشعرا حکیم رودکی

در باب تذکره در اسم و کنیتش خیلے اختلاف دارند۔ صاحب ہفت اقلیم اسم و کنیتش فرید الدین ابو عبد اللہ محمد رودکی نوشتہ۔ بعضے نامش محمد و کنیتش ابو الحسن دانند۔ بعضے عبد اللہ گفتہ اند۔ بعضے گویند ابو عبد اللہ کنیت داشت و جعفر بن محمد نام۔

وجہ تسمیہ رودکی۔ صاحب ہفت اقلیم تولدِ وے را از رودک سمرقند نوشتہ۔ بعضے گویند رودک قریہ از نسف بودہ کہ نسف را نخشب و قرشی ہم خوانند۔ برخے رودک را از اعمال بخارا دانستہ اند ازین جہت او را رودکی گویند۔ بعضے گویند بسبب نواختن رود او را رودکی خواندہ اند۔ در ہفت اقلیم مسطور است کہ "فرید الدین ابو عبد اللہ محمد از نوادر فلکی بودہ و در زمرۂ انام از عجایب ایام۔ از مادر نابینا پیدا شدہ و در ہشت سالگی قرآن را تمام حفظ نمودہ باز بہ قرات و تجوید پرداختہ و دران پایۂ کمال بدست آوردہ بعد ازان بہ شعر رغبت نمودہ"۔ و با این حال کسب کمالات نمودہ و جمیع علوم و فنون متداولہ اکتساب کردہ چنانکہ در بینش و دانش شہرہ و از ہمہ علوم بابہرہ آمدہ او را حق سبحانہٗ تعالےٰ آوازے خوش و صوتے دلکش عنایت فرمودہ بود در آخر بہ مطربی افتادہ و بربط و رود بیاموخت و آن را نیکو می نواخت بل کارش در نوازندگی بجائے رسید کہ آب دستش در مقام نواخت ہم خاک ملال بباد دادے و ہم آتش در جگر کدورت زدے۔ شعر دلجو ساختے و سرود با اثر گفتے و بحسب صوت و موسیقی معروف و بصفاتِ حسنہ کہ ندیمانِ سلاطین را شاید موصوف بودہ۔ بروزگار امیر نصر بن احمد بن اسمٰعیل

امیر خراسان و ماوراء النهر که شاهی هنرمند و هنرپرور بوده ظهور کرده - چون آوازه رودکی باطراف و اکناف رسید امیر نصر به قربت خویش او را مخصوص گردانید و به ندیمی خاص اختصاص بخشید - و همت بر تربیتش برگماشت و او را چنان بنواخت که صاحب ثروت وافی و دولت کافی شد - دو صد غلام زرین کمر با روئے چون قمر داشت و چهار صد شتر - از سفرها در اسفار برمی داشت اگرچه امیر عنصری و معزی در زمان خود بین الشعرا صاحب شوکت امرا بودند بیاد ثروت و سامان وے شبها به حسرت می غنودند-

امیر نصر رودکی را صله نظم کتاب کلیله و دمنه چهل هزار درم نقره انعام فرموده-

عنصری گفته است ؎

چهل هزار درم رودکی ز مهتر خویش عطا گرفت به نظم کلیله و دمنه

حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده آورده است که امیر نصر بن احمد را چون ملک خراسان مسلّم شد و به دارالملک هرات رسید باد شمال و هوائے اعتدال آن شهر جنت مثال امیر را ملایم طبع افتاد نوبهار سرخس و تموز کهسار بادغیس و خزان پر نعمت هرات و حوالی شهر مشاهده می کرد- امیر را دارالملک بخارا که تختگاه و اصلی آن خاندان است از خاطر محو شد امرائے دولت و ارکان حضرت سلطنت را چون وطن و مسکن و ضیاع و عقار از قدیم الایام در بخارا بود و از مکث امیر در هرات ملول شدند و به هیچ حیله امیر قصد بخارا نمی کرد- استعانت به استاد رودکی بردند تا امیر را در مجلس انس بر عزیمت بخارا تحریض کند و مال عظیم استاد را نقبل کردند روزے امیر را در مجلس شراب ذکر نعیم بخارا و هوائے آن ملک جنت مثال بر زبان گذشت استاد رودکی بدیهه این ابیات نظم کرده بعرض رسانیده ؎

بوی جوی مولیان آید همی — یاد یار مهربان آید همی
ریگ آموی و درشتی‌های آن — زیر پایم پرنیان آید همی
آب جیحون با همه پهناوری — خنگ ما را تا میان آید همی
ای بخارا شاد باش و شاد زی — شاه سویت میهمان آید همی
شاه ماه است و بخارا آسمان — ماه سوی آسمان آید همی
شاه سرو است و بخارا بوستان — سرو سوی بوستان آید همی

این قصیده خیلی طویل الذیل است۔
گویند که امیر را این قصیده چنان بخاطر ملایم افتاد که موزه در پا ناکرده سوار شد و عزیمت بخارا کرد۔
دولت شاه گفته "عقلا را این حکایت بخاطر عجیب می نماید که این نظم ست ساده از صنایع و بدایع و متانت عاری چه اگر درین روزگار سخنوری این نوع سخن در مجلس سلاطین و امرا عرض کند انکار همگنان بشنود۔ امّا می شاید که چون استاد را در ادوار موسیقی وقوفی تمام بوده قولی و تصنیفی ساخته باشد و بآهنگ اغانی و ساز این اشعار را عرض کرده و در محل قبول افتاده باشد۔ القصه استاد را انکار نشاید کرد به مجرد این سخن بلکه او را در فنون علم و فضائل وقوف ست"
عروضی سمرقندی در چهار مقاله گفته "هنوز این قصیده را کسی جواب نگفته است که مجال آن ندیده اند که ازین مضایق بیرون توانند۔"
امیر معزی حسب فرمایش سلطان سنجر در جواب این قصیده قصیده پرداخته

مطلعش این ست ــ

برستم از ناز بدر آت آید همی   زین ملک از اصفهان آید همی

وفاتش در سال سه صد و چهار اتفاق افتاده

استاد رودکی خیلی عظیم الشان و مقبول خواص و عوام بوده ـ نقل ست که چون رودکی در گذشت دویست غلام چند ترک گذاشت ـ قیاس احوال دیگر ازین توان کرد چنانچه خود رودکی گفته ست

ورد او حسرتا که مرا چو روزگار   بی آلت و سالج بر دره کاروان

چون دولتی نمود مرا بخت فزود   بی گرد لت شگفته نمود است کار آن

رودکی شاعر بود خیلی پرگو ـ تعداد ابیاتش بیت یک هزار و شمرده چنانکه شاعری گفته ست

شعر او را بر شمردم سیزده ره صد هزار   هم فزون آید اگر چونانکه باید بشمری

دیوانش به طهران و بمبئی چاپ شده در تذکره ها مسطور ست که عدد اشعار رودکی هزار هزار سه صد و شصت بیت بوده و در بعضی نسخ آمده که اشعار وی صد دفتر بوده ـ

بلحاظ مضامین دائره شاعری رودکی خیلی وسعت دارد یعنی واقعه نگاری ـ خیالبندی ـ موعظت و نصیحت ـ عشق و محبت ـ مدح و ثنا ـ صنایع بدایع همه در آن یافته می شود و آن هم در حد کمال ـ رودکی نخستین کسی ست از شعراء فارس دیوانش را مدون نموده ـ در دیوانش قصیده و غزل و رباعی و مثنوی و قطعه و مرثیه از اصناف سخن موجود است ـ و با ایجاد بیشتر اصناف سخن را مثل غزل و رباعی و غیر آن نسبت به وی کنند ـ اعتراف کمال سخنوری رودکی همه اساتذه نام آور کرده اند ـ

شہید بلخی کہ معاصر و در شاعری ہمپایہ وے بودہ گفتہ ؎

بہ سخن ماند شعر شعرا — رودکی را سخنش تلونیاست
شاعران را خہ و احسنت مدیح — رودکی را خہ و احسنت ہجاست

عنصری گوید ؎

غزل رودکی وار نیکو بود — غزل ہائے من رودکی وار نیست
اگرچہ بکوشم بہ باریک وہم — درین پردہ اندر مرا بار نیست

معروف بلخی ؎ از رودکی شنیدم سلطان شاعران۔

دقیقی ؎

کرا رودکی گفتہ باشد مدیح — امام فنون و سخنور بود
دقیقی مدیح آورد نزد او — چو خرما بہ سوئے ہجبور بود

نظامی سمرقندی در جواب کسیکہ بر سخنوری رودکی اعتراض کردہ می نویسد ؎

اے آنکہ طعن کردی در شعر رودکی — این طعن کردن تو از جہل و کودکی ست
کانکس کہ شعر داند داند کہ در جہان — صاحب قران شاعری استاد رودکی ست

قصیدہ ۔ ۱۔ طریقۂ کہ رودکی برائے قصیدہ قرار دادہ تا امروز برپاست یعنی در ابتدا تشبیب یا ذکر بہار و خزان و غیر آن آوردن باز گریز بمدح ممدوح کردہ ستائش جود و سخا عدل و داد و شجاعت و دلیری آن نمودن باز بہ دعا پرداختن۔

۲ - رودکی جملہ قصاید صنعت ترصیع بکار بردہ ۔ و تا ششم صدی ہمہ شعرا را انداز عام ہمین بودہ۔

۳ - کمال معیار حسن قصیدہ گریز تشبیب است کہ گفتہ گفتہ ذکر ممدوح چنان در میان آید کہ از سخنے بسخنے دیگر خاستہ و چنان دانستہ نشود کہ بہ قصد و ارادہ مدح ممدوح آغاز کردہ شدہ ۔ قصائد رودکی بیشتر گریز ہا بدین گونہ دارند۔

درین قصیده احوال خزان نوشته گوید ؎

باد خوارزمی کنار باغ پر وینار کرد   چون کنار زائران را کرد دست پادشا

پس از ستایش باغ گفته ؎

یار من گفتا بهشت است ای شگفت این باغ نیست   گفتم این باغیست خرّم چون بهشت کردگار
آن بهشت ناپدیدست این بهشت هستی عیان   این بنقد است آن بنسیه آن نهان این آشکار
آن مکافات نماز است این مکافات مدح   آن عطائے کردگار است این عطائے شهریار

۴ - در بعض قصاید التزام امورے کرده که کسے تتبع آن ننموده. مثلاً قصیدهٔ به سی و سه بیت گفته که هر بیت آن مطلع است ؎

نه دانی لرد هجرانے بت هزاران زار گردانی   وگر زارم نگردانی به داغ هجر گردانی

۵ - مضمون آفرینی - با آنکه در عصر رودکی آغاز شاعری فارسی بوده - اما رودکی اکثر مضامین نو آورده -

۶ - واقعه نگاری - تصویر حالت یا واقعه کشیدن عنصرے ست از عناصر شاعری در قصاید عنصری این عنصر بهر جا نمایان است -

۷ - مدایح آن درجهٔ اعلی دارد و دران خیال آفرینی هم یافته می شود -

۸ - بیشتر تشبیهات و استعارات غریبه و مفرد آورده -

۹ - در اخلاق و مواعظ نکات دقیقه بحسن ادا بیان کرده -

قصاید ظهیر فاریابی

ملک الکلام ظهیر الدین ابن طاهر ابن محمد فاریابی مداح اتابک ابوبکر و طغان شاه و قزل ارسلان از تلامذهٔ رشید سمرقندی - بشیرین کلامی و نازک خیالی و فضل و کمال یکتاے روزگار از زمرهٔ دور متقدمین - و معاصر

خاقانی و انوری بود۔ در فلسفه و ریاضی مهارتے کامل داشت ازان رو او را
صدر الحکما می گویند۔

ظهیر نخستین از فاریاب به نیشاپور آمد و خدمت سلطان طغان شاه گزید۔ پس ازان
بطریق سیاحت به اصفهان وارد شد۔ لیکن عبداللطیف خجندی قاضی القضاة آن
دیار بدو التفاتے نه کرد۔ ازان رو در آنجا اقامت نمود۔ و به آذربایجان رفته
ملازمت درگاهِ قزل ارسلان اختیار کرد و به صله ستائشگری از وی خیلے مال و منال
یافت۔ امّا حسودان نتوانستند که عروجش ببینند۔ میان به آزار وے بستند۔
و او را از نظر قزل ارسلان انداختند۔ لاجرم ازان جا گریخت۔ و رُو به دربار
اتابک ابوبکر محمد نصرة الدّین آورد۔ اتابک ابوبکر چنانکه بایست قدرش
افزود و پایه اش بلند گردانید۔ و از مال و متاع او را مالامال ساخت۔ در پایان
عمر رو از دنیا برتافت۔ و گوشهٔ عزلت گزیده به طاعت و عبادت پرداخت۔
و در تبریز رحل اقامت انداخت۔ در سال ۵۹۸ھ رخت هستی بربست۔ و مزار
آن را مقبرة الشعرا هم می گویند به پهلوے خاقانی خفت۔

موازنهٔ ظهیر فاریابی و انوری

دولتشاه باتفاق افاضل و اکابر سخن ظهیر را نازک تر و باطراوت تر از سخن
انوری گوید۔ صاحب مجمع الفصحا او را شاعر بلیغ گفته۔ کلام انوری سلاست و
فصاحت و روانی و بلندی معانی دارد۔ سخن ظهیر هم درین باب همپایش رفته۔
بهرهٔ انوری متانت و جزالت و خیالات عالیه آمده۔ و ظهیر از شیرینی ادا و
نازک خیالی و شوخی بیان حظّ تمام دارد۔ تا اینجا ابیات انوری بمقابله ظهیر
کمتر آمده۔ از انواع اشعار غزل او در قوت تخیل بلندی و پستی آشکار است۔

الّا قوتِ تخیّل ظهیر هموار هموار - بالجمله علوِ خیالات انوری را و حسن اسلوب ظهیر را مسلم دارند -

در مدحِ ملک نصرة الدین - و تهنیت نشستن بر مسند ابوبکر بن محمد

سپیده دم چو زند ابر خیمه در گلزار | گل از سراچهٔ خلوت رود بصفهٔ بار
زاعتدالِ هوا حکمِ جانور گیرد | اگر به نوکِ قلم صورتی کند نگار
نوا سگال کن از عندلیب نیست عجب | که دستی سرو کارش نبود جز با خار
چه حالتی است که مرغان همی زنند نوا | چه موجبی است که گلها همی کنند شمار
هنوز سرو سهی در نیامده است برقص | چرا بدست زدن خویشتن آمده است چنار
عروسِ باغ مگر جلوه می کند امروز | که باد غالیه سایست و ابر لؤلؤ بار
گلیم وار ز شاخِ درخت بلبل را | فروغ آتش گل کرد عاشق دیدار
هنوز نا شده سوسن ز بندِ مهر آزاد | دراز کرده زبان چون مسیح در گفتار
چمن هنوز عجب از شیر ابر نا شسته | چو شاهدان خطِ سبزش دمیده گرد عذار
نشاده نرگس رعنا بخواب مستی سر | هنوز ناشده از چشم او نشانِ خمار
جهان ببین مشعشع ز عکس مجلس شاه | در آن چنانکه در اثنای سال فصل بهار
بمجلسی است سپهر صفت که مطلع او | بتابد اختر عشرت بساعتی صد بار
زمین بنجم و انجمان مطربان در وی | همیشه معتکف انکه پی نوای موسیقار
کسی گمان نبرد در حریم حضرت او | که از جفای فلک رست پرده آزار

زمانه نعرهٔ تحسین زند چو مدحت شاه
بگوشش او رسد از لفظ راوی اشعار

بر سم خدمت و طاعت بجای سرهنگان
ملوک صف زده بر درگهش یمین و یسار

نشسته خسرو روی زمین بطالع سعد
فراز مسند شاهنشهی سلیمان وار

خدایگان ملوک زمانه نصرة دین
که مهر و ماه بفرمان او کنند مدار

جهان کشای ابوبکر بن محمد آنکه
بیک پیاده کند دفع صد هزار سوار

ز خاک مجلس او بوی خلد می آید
چنانکه نکهت عنبر ز طبلهٔ عطار

درین چنین سره وقتی کس آنچنان مجلس
به اختیار ندارد تو این سخن بگذار

زمانه تهمت بد خدمتی نهاد مرا
که شد ز درگه فرمانده جهان بیزار

کسی که او نه بود آگه از عقیدهٔ من
گر این سخن شنود باورش فتد ناچار

مرا چو عقیده علیم است و آن علامت حال
کنون کجا برم این ننگ چون کشم این عار

مجال صبر کجا ماندم چو در حق من
زمانه بر سر باطل نماید این اصرار

طمع مدار که کفار بشکنند صلیب
بس است این که نه بندند مومنان زنار

جهان پناها! امروز در زمانه توئی
که روزگار به عهد تو دارد استظهار

فلک ز جاه تو از پشت پشت پیوستد
ستم ز عدل تو آورد روی در دیوار

زمانه دست ترا داده ضامن ارزاق
ستاره تیغ ترا یافته قاطع اعمار

غبار مرکب تو کیمیای معتبر است
که گشت سکهٔ خورشید ازو تمام عیار

کسی که عز قبول تو یافته در عالم
بچشم همت وی هست ملک بی سر خوار

قرار چون بودم در فراق حضرت تو — هنوز کار بمرادم فلک نداده قرار
ز صد نهال که در باغ عمر بنشاندم — یکی هنوز ز تخم امید نیست به بار
زمانه تا ندهد داد فضل و دانش من — چگونه دست بدارم ز دامنش زنهار
چه وقت عزلت و هنگام انزواست مرا — نرانده زود ز تیغ زبانه ذوالفقار
هنوز پیش رکابم نبرده بر سر دوش — بجای غاشیه خورشید و ماه غاشیه دار
هنوز از پس پشتم حمائل جوزا — نکرده بر سر شمشیر نیکوان ایثار
سر از بساط شهنشه چگونه برگیرم — نعوذ بالله بیزارم از چنین سروکار
بدان خدای که ذرات آسمان و زمین — همی کنند به پاکی ذات او اقرار
بدان قدیم که در عهد اولیت او — جهان نبود و نبود از جهانیان آثار
چو آسمان و زمین را بنا نهاد خدا — یکی از این دو بنداشت نقش از دستار
چو آدمی و پری را به اسطو افگند — برآمد از دل هر یک هزار ناله زار
چنان نهفت در اطوار غیب سر قدر — که ره نیافت در وهم و فکرت اغیار
چنان نگاشت بر الواح عقل صورت علم — که خیره گشت در و دیدهٔ اولوالابصار
چو خیمهٔ صبح و شفق بست بر عمود افق — ترازوی شب و روز ایستاد چون طیار
بصانعی که بیاراست باغ فطرت را — بحسن قامت چون سرو و روی چون گلنار
بمبدعی که در اجزای خاک تعبیه کرد — دل خدای شناس و زبان شکرگزار
بدان جواد که چون ابر با دوستی را — وجوه چرخ دهد سالها بیک ادرار

بدان کریم که چون باد خاکساری را | کند منتشر امداد و لطافت در اشجار
بدان غفور که دریک نفس فرو شوید | هزار نامهٔ عصیان به آب استغفار
بدان کریم که گر حصر نعمتش طلبی | شمار آن نتوان کرد تا بروز شمار
چو دست حکمت او می کشد سجل وجود | نه از دیار نشان ماند و نه از دیار
چو خطبهٔ لمن الملک بر جهان خواند | برون برد ز دماغ جهانیان پندار
بدان زلازل هیبت که در شبانگه عمر | کند ز مستی غفلت نفوس را هشیار
بدان منادی عزت که در سحرگه حشر | کند ز خواب عدم کائنات را بیدار
به تحفهای کرامت که از دریچهٔ غیب | درافگند مهیا بدامن اخیار
به جذبهای عنایت که در مقابل آن | به نیم ذره نسنجد بضاعت ابرار
به گنج نامهٔ حکمت که سر تأویلش | کسی نداند بیرون ز عالم الاسرار
به مهر درج نبوت که آن ودیعت را | نبود درج امینی چو احمد مختار
هنوز صبح رسالت نکرده بود طلوع | که کرد عکس جبینش جهان پر از انوار
بدان سکینهٔ عصمت که کرد خرسندش | به پرده داری یک عنکبوت بر در غار
بدان همای سعادت که رحمت ازلی | فگنده سایهٔ او بر مهاجر و انصار
بحرمت قدم صدق آن جوانمردان | که کس نبرد بپایشان سبق در مضمار
بنور طلعت خسرو که آسمان گستاخ | نظر بر او نتواند گماشتن ز وقار
بچار بالش قدرش که بهر او زده اند | دو سایبان سپید و سیاه لیل و نهار

بدان پلارک گوهرفشان که در کف شاه — بسان شعلهٔ نار است در میان بخار

بدان سمند زمان سرعت زمین پیمای — بدان کمند سپهر افکن و ستاره شکار

بحق این همه سوگندها که ادعیه است — که آسمان و زمین حمل آن بود دشوار

که چشم من بجهان آن زمان شود روشن — که آستانهٔ شه بسترم بمژگان غبار

خدایگانا گر کشف حال من بکنی — ز صد هر آنچه نمودم یکی بود ز هزار

ورت ترا بهمه شرق و غرب نقد و حشم — که خاک تودهٔ خاکی ندارد این مقدار

ز خدمت تو چه شاغل بود مرا بجهان — کدام خویش و تبار و کدام ملک و عقار

نصاب مایهٔ من دانش است می‌دانی — که این متاع نیرزد بسوی در این بازار

ز حضرت سبب غیبتم همین بوده است — که بوده‌ام بدل آزرده و به تن بیمار

چه داغها که ز چشمم نشست بر سینه — چه اشکها که ز چشمم دویده بر رخسار

هنوز در غم آن مانده‌ام که چون [illegible] — ز موج حادثه کشتی عمر من بکنار

اگر ز خوف و رجا گشته‌ام ز [illegible] — که پای بسته [illegible] و دست و دیده چهار

هر آنچه شکایت بسیار و شکر اندک هست — اگرچه می‌شمرم هم [illegible] بسیار

میان عالم و جاهل تفاوت این قدر است — که این شکسته [illegible] باشد آن گسسته مهار

قدم ز دایره بیرون نمی‌نهم آخر — بسر بگیر و جهان گشته گیر چون پرگار

بروز درس ثنای تو می‌کنم تعلیم — بشب وظیفهٔ مدح تو می‌کنم تکرار

بسوی سدره ز من مرغ طائری نپرد — که در قفس نپرد [illegible] گرفتار

درازمی شود این ماجرا و می ترسم | که از ملامت خاطر کسی کند انکار
ز مهر خسرو ازین به دعائی دائم | که باد تا ابد از جاه و عمر برخوردار

۲- در مدح مظفرالدین قزل ارسلان

شرح غم تو لذت شادی بجان دهد | ذکر لب تو طعم شکر در دهان دهد
طاوس جان بجلوه در آید ز خرمی | چون طوطی لبت بحدیث زبان دهد
خلقی ز پرتو تو چو پروانه سوختند | کس نیست کز حقیقت رویت نشان دهد
زلفت بجادوئی ببرد هر کجا دلیست | وانگه بچشم و ابروی نامهربان دهد
هندو ندیده ام که چو ترکان جنگجوی | هر چه آیدش بدست به تیر و کمان دهد
جز زلف و چهرهٔ تو ندیدم که هیچ کس | خورشید را ز ظلمت شب سایبان دهد
مقبل کسی بود که ز خورشید عارضت | هجران تو بسایهٔ زلفت امان دهد
گر در مزاج شکری برمن منه سپاس | کین خاصیت همی رخ چون زعفران دهد
وقت است اگر لب تو بسیم مزوری | بیمار عشق را شکر و ناروان دهد
ما چشم و آب دیده که سقای کوی دوست | صد مشک ازین متاع بیکتای نان دهد
آن بخت کو که عاشق رنجور قوتی | با این دل ضعیف و تن ناتوان دهد
وان طاقت از کجا که صدای درد دل | در بارگاه خسرو خسرو نشان دهد
فریاد من ز طارم گردون گذشت و نیست | امکان آنکه جنبش آن آستان دهد

نه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای — تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان دهد
در موضعی که چون وهم روح القدس زند — نصرت همای رایت او را زوان دهد
تیغش ز کلهٔ سر بی مغز دشمنان — نسرین چرخ را چو هما استخوان دهد
بیرون ز کائنات برد صد هزار سال — سیمرغ وهم تا ز خیالش نشان دهد
در برگ ریز عمر عدو صرصر اجل — نوروز را طبیعت فصل خزان دهد
اطراف باغ معرکه را تیغ آبدار — از خون کشته رنگ گل ارغوان دهد
تردامنی دشمنش از روی خاصیت — رنگ از برون چو جوشش برگستوان دهد
راه نجات بسته شود بر عدو چنانکه — مرگ از حذر عنان به ره کهکشان دهد
هر سرگرانی که کند خصم او به عمر — بازوش وقت حمله به گرز گران دهد
ای خسروی که حفظ تو هنگام اهتمام — گوگرد را ز صولت آتش امان دهد
هر جا که رایت از در تدبیر در شود — تقدیر برد سادهٔ حکمش مکان دهد
پیر است چرخ و اختر بخت تو نوجوان — آن به که پیر توسن خود با جوان دهد
فرهای سلطنت آن را بود و بخت — کش حکم تو به سایهٔ چتر آشیان دهد
هر آهنی که بر سر چوبی کنند راست — چون رایت تو جای به قرار جهان دهد
اعجاز موسوی نبود هر کجا کسی — چوبی ز شعیب ولیک به ثعبان دهد
صد قرن این جهان گر شاه ملک — اقبال و برکت چو تو صاحب قران دهد
در رزم رستمی تو و در بزم حاتمی — گردون ترا عنان و فلک بهر آن دهد

با مهر روزنی چو به پیشت قدح نهد — ور مهر کین کشتی چو به دستت عنان دهد
هرگه چو تیغ با تو زبان آوری کند — قهرت جواب او به زبان سنان دهد
در گرد بارگاه تو کیوان شب یتاق — تا روز بوسه بر قدم پاسبان دهد
شاها خلایق از تو عزیزند و توانگراند — ور دیهیم سرو که بدست جوان دهد
پوشیده زهره جامهٔ زربفت و ششتری — محتاج خرقه ایست که در طیلسان دهد
در عهد چون تو شاه که از فضلهٔ سحاب — دستور چرخ راتب دریا و کان دهد
شاید که بعد خدمت سی ساله در عراق — تا هم هنوز خسرو مازندران دهد
تا آسمان چو کسوت شب را رفو کند — گاه از شهاب سوزن و گه ریسمان دهد
بادا شهان که کسوت عمر ترا قضا — یکسر طراز مملکت جاودان دهد

دورِ متوسطین

صاحب مجمع الفصحا نوشته "که پس از سپری شدن زمان شعرای سلاجقه در مرتبهٔ شعر ترقی حاصل نیامد بلکه روز بروز از مرتبهٔ اعلی میل بمرتبهٔ اوسطی نمود تا به سلمان ساوجی و امثال او رسید".

سببش آنکه در اوائل این عهدی از ظهور فتنهٔ تاتار و تباهی خلافت بغداد و دیگر حوادث و انقلابات روزگار خواطر شعرا که نسبتاً از دیگران چنان احساس قوی دارند که باندک چیزی مشتعل گردد، افسردگی درگرفت و دیگر آن که شاهان سلسلهٔ چنگیزیان و تیموریان میلی و ذوقی به شعر و شاعری نداشتند ازان رو شعرا بارے به دربار ایشان نیافتند۔ درین

دور رزمیه شاعری فنا ے کلی پذیرفت - البتہ شاعری صوفیانه و شاعری اخلاقی خیلے ترقی کرد- مضامین اہم اخلاقی و مواعظ که شاعری فارسی دارد- عنوانات این هستند-
ا- بے ثباتی دنیا - ۲- انقلاب روزگار و بے اعتباری آن شکوه آسمان و شکایت عدم امتیاز میان نیک و بد اہل و نااہل - ۳- ترغیب صبر و قناعت و زہد و توکل - ۴- احسان - ۵- تواضع - ۶- حلم - ۷- سخاوت - ۸- توبه و امثال آنها-

خصوصیات دورِ متوسطین

شعرای این دور با صلاح شیوه و زبان قدما پرداختند و زبان را از گران باری کلمات بعیده و استعارات دقیقه و مصطلحات علمیه و ثقالت و غرابت الفاظ سبکبار ساختند سلاست و صفائی دادند- قصیده را کمال اسمٰعیل از ظهیر و انوری فصیح تر کرده و مضمون آفرینی را ترقی داده- سلمان ساوجی نازک خیالی را وسعت داد-
سعدی قصیده را از خوشامد بیجا پاک کرد و مدح را با نصایح و مواعظ تمام نمود- خسرو و حافظ و جامی هم قصائد گفته اند-

قصائد کمال اسمٰعیل اصفهانی

کمال الدین اسمٰعیل پسر جمال الدین عبدالرزاق کمال تخلص از اهالی اصفهان بود.
بپایه مرتبه کمال بدست آورده - چون خاندانش بستگی بحضوری داشت لهذا
[illegible] واخشت - وی [illegible] در نظر بزرگان محترم و موقر بود خاندان صاعدیه
[illegible] در اصفهان منصب قضا داشتند [illegible] جلال الدین
خوارزمشاه و سلطان سنجر [illegible] قصائد نوشته - در پایان [illegible] کرده گوشه
عزلت گزید و دست ارادت بدامن شیخ شهاب الدین سهروردی زد. [illegible]

باهمت مغولان بخیه شهادت یافته - هنگام مرگ از خون خویش این رباعی بر دیوار نوشت

دل خون شد و شرط جانگدازی این است　　در حضرت او کمینه بازی این است

با این همه هیچ نمی یارم گفت　　شاید که مگر بنده نوازی این است

وفاتش بیستم جمادی الاول در سال ششصد و سی و پنج اتفاق افتاده سخنوری کمال حد وسط است در میانه قدما و متاخرین - متانت و پختگی و استواری قدما و مضمون آفرینی و نازک خیالی و خیال بندی متاخرین دران فراهم آمده اند همین سبب که متوسطین اعتراف کمال کمال نموده - حافظ

گر باورت نمی شود از بنده این حدیث　　از گفته کمال دلیلی بیاورم

کمال زبان را از گران باری استعارات دقیقه و تلمیحات بعیده و مصطلحات علمیه سبکسار گردانیده سلاست و صفائی داده و مضامین نو آفریده که بران بنای مضمون آفرینی متاخرین برپا شد - در قوافی ردیف های مشکله قصائد گفته سلاست و صفائی را در زبان ترقی داده لطافت هجو را لطافت افزوده - اول کسی است که طرح غزل را درست ریخته و دران بسادگی و صفائی رنگینی و جدت مضمون پیدا کرده -
چون کمال طرز متقدمین را با طرز متاخرین مسطر ساخته و با صلاح شعر و شاعری پرداخته لهذا آن را بانی مبانی و خلاق المعانی هم می گویند -

۱- قصیده

خیر مقدم ز کجا می رسی ای باد شمال　　خوش خرامیدی چونی و چگونست احوال

ناتوان شکل همی بینم و گرد آلودت　　دم برافتاده و سست از اثر استعجال

از قدوم تو نیاسود دل ما بارے　　تا برآسوده از کلفت خط تر حال

مسرعی چون تو سبکپای ندیدم هرگز	که نه آسایش تن داری و نه رنج ملال
تو مزاجی و ز تخلیط نباشی خالی	سبب آنست که بیمار نشوی هر سر سال
گرچه بر صفت کشتی هودج خاتون سخن	از تو بی زورتر انصاف ندیدم حمال
زلف معشوقم نیروی تو دادست آری	بوی خوش قوت بیمار دهد در همه حال
شعر رکن الدین دائم چون ترا همراه بود	منزلت بود همه ره بسر آب زلال
چه روی گرد گلستان؟ چه زنی بر گل و مشک؟	خود ببرد خاک سر کوی دوست اندر دنبال
در سرت عزم تماشای عروسیست مگر؟	کآستین کرده از عطر سخن مالامال
نه عروسی بتامل که جهانی همه روی	دوخته نوک قلم شان ز حریر پر بال
جلوه دادند مرا از تتق مشک سیاه	دختران صفت غیرت اسباب جمال
سی و شش حور سر برزده از پیرهنی	همه سیمین تن و شکرسخن و مشکین خال
دل بنظاره برین منظره دیده دوید	جان خود از پیش همی رفت بر استقبال
بسر انگشت ادب معجرشان بگشودم	لعبتان دیدم ز سر تا قدم از لطف جمال
خواهرانی همه یک قامت و یک اندازه	که سعادت همه توامانشان گیرد فال
نوعروسانی دوشیزه و پاکیزه که بود	زهره شان گوی گریبان مه نو خلخال
نور تحقیق درخشان ز معانی دقیق	همچو خورشید که پیدا کند از جیب هلال
دست ادراک چو بازید بدلشان فکرت	خود چه گویم که چها کردند از غنج و دلال
همه شان تر شده از بسکه نهادم بر چشم	خود بود آفت خوبان همه از عین کمال

شاد باش ای سخن قدوهٔ ارباب هنر　　که ترا هست بجز بر قلمت سحر حلال

گر تو دعوی داری شعر تو معانی دارست　　دعوی فضل ترا معنی یارست و همال

در نگارستان دیدی شکرشان شعر　　خط و معنی ترا دیدم هم زان منوال

تا ز انوار ضمیر تو قلم وز نبرد　　پیشه چون معانی بز و خیل خیال

مردم چشم منی زانکه ترا نادیده　　همه عالم بتو می بینم ای خوب خصال

گر کسی شعر تو بر صورت بیجان خواند　　جان بگیرد ز خاصیت او تمثال

تا فرو رفت بگنج سخنت پای نظر　　مردم چشم [illegible] عقده لال

منزل روح از آن ست سواد خط تو　　که سواد خط از شبه قدرست مثال

قلمت [illegible]　　[illegible]

گاه بر پای قلم استاده بود چون اوتاد　　گاه در سجده همی گردد همچون ابدال

لاجرم گشته روان آب بقا بیچ قلم　　از زبان گهرافشان وی از کام قفال

مدح گر در خور معنی تو می باید گفت　　بس بود وارکی از نجر شود ناطقه لال

چون معانی تو از حد کمال افزون ست　　من بجا ورز در خویش کنم نیست محال

شعر من گر بسوی حضرت تو برسید　　[illegible] فراخ ست مجال

گر بلندی مقام تو چه پرداز گذشت　　[illegible] سخن را پر و بال

هر که در مدح سخن مرا مقصود او مدح بود　　[illegible] اشکال

ور ز تقصیر بطول سخن چون خواهم　　کآن ترا [illegible] ملال

آمدم با سخنے چندان کز آن بر شده ام | تا کنم سینه تهی با تو ازین حسب الحال
می دهد دست تملک نعمت اصحاب یمین | بگروهیکه ندانند یمین را ز شمال
وانکه او را از خرے توبره باید بر سر | فلکش لعل بدامن دهد و زر بجوال
بلکه تا لم بکسانیکه ز افراط طمع | بگدایان بگزارند گدائی و سوال
نان خود می خورم مدحت شان می گویم | بس هم ایشان را ز بس طمع افتد بملال
با چنین رونق بازار سخن واے بر آنکه | بر مریے یک روز نوشته است که قال
اے برادر که فتادیم بدوری که درو | نیست ممدوحے کز ناحجره مدح بمال
خود بیا تا پس ازین مدحت خود می گویم | چون ز ممدوح توقع نبود جود و نوال
هجو را نیز اگر وقتے تاثیرے بود | این زمانش اثرے نیست بجز درد و وبال

کانکه بے عرض بود گر دهمش صد دشنام
آنش خوشتر که ستانم من ازو یک مثقال

۲- قصیده

اے جلال تو بیانها را ز بان انداخته | عزت ذاتت یقین را در گمان انداخته
عقل را ادراک صنعت دیدها بر دوخته | نطق را وصفت تو مهرے بر دهان انداخته
هرچه آن بر هم نهاده دست حس و عقل و وهم | کبریایت سنگ بطلان اندرون انداخته
یک کرشمه کرده فضلت با بنی آدم ازان | غلغلے در جان شیخ خاکیان انداخته

با حجاب کبریا دلهای مشتاقان تو هر زمان شوری و سوزی در جهان انداخته
با کمال بی نیازی جذبهای لطف تو دمبدم در حلق جانها ریسمان انداخته
قدرتت در آفرینش بهر تعلیم ناقصان در جهان آوازهٔ از کن فکان انداخته
چیست دنیا وی ششه زمین جاه و مال و حس موج دریای عطایت بر کران انداخته
در مصاف کنه ادراک تو حکم انداز عقل در هزیمت تیر بشکسته کمان انداخته
گرچه بسیار است نامت بی نشانی زان خرد نام تو در جان گرفته است و نشان انداخته
آه سرد عاشقانت هر سحر چون صبحدم شعلهای آتش اندر آسمان انداخته
هر در عبرت فلکها حلقه کرده بسته وار واختران هم خویشتن را در میان انداخته
در دبیرستان علم لایزالت عقل پیر همچو طفلان از بغل لوح بیان انداخته
در ضیافت خانهٔ فیض نوالت منع چیست در گشاده است و صلا در داده خوان انداخته
سالکان راه تو توشه ز ناکامی کنند ور چه باشد کام عالم پیش شان انداخته
جان شو چون آورم ای در ره سودای تو صد هزاران جان و دلها رایگان انداخته
در میدان همت را در بیابان بلا مرغ شوقت مغز خورده استخوان انداخته
از پی آرایش جان و دست ارباب القلوب جامهٔ درد ترا بر قد جان انداخته
هر که گویا گشت در وصف تو دست عز تفت همچو شمعش آتشی اندر زبان انداخته
صورت آدم باطلعت شمع خود نگاشته پس بقهر اهبطوا در خاکدان انداخته
بر جمال سودمندی و شمع هر نا اهل را حکمت تو روی بندی از زبان انداخته

دست لطفت برگرفت از خاک آدم را که بود — در میان مکه و طائف چنان انداخته

آرزوے قرب تو هر ساعت از راه طمع — یک جهان آواره را از خان و مان انداخته

هر کجا کرده ز ذکرت خاک مایان حلقه — جبرئیل از سدره خود را در زمان انداخته

در دو عالم جاے او در کنج خذلان آمده
هر کرا قهر تو دور از آستان انداخته

دورِ متاخرین

آغازِ این دور از بابا فغانی ست که در سال نهصد و بست و پنج وفات یافته و پایانِ این بر ابوطالب کلیم که در سال هزار و شصت و یک فوت شده۔ این دور را دورِ نازک خیالی هم می گویند۔ بانیِ شیوهٔ این دور بابا فغانی ست که به مجتهدِ فن یاد کرده شود۔

در این هنگام سلسلهٔ صفویه فرمانروائی ایران داشت۔ و در هندوستان خاندانِ مغلیه سلطنت می کرد۔

اگرچه سلاطینِ صفویه دارائے علم و فضل و سخن سنج و سخن شناس و هنرپرور بودند و شعرا را قدر و منزلت افزودند و در حقِ آنها شیوهٔ بذل و کرم را مرعی داشتند۔
امّا آن هرچندان بود که در هندوستان شاهانِ مغلیه و امراے دربارِ ایشان با شعراے ایران کردند همین سبب بوده که گروه ها گروه از شعراے ایران وطن بگذاشته به هندوستان آمدند و از جود و سخاے اینجا چنان بهره ور گشتند که شاید در اندیشهٔ آنها هم نگذاشته باشند۔
در این وقت بابران حسین شاهی و محتشم کاشی و سنجر کاشانی وغیره آنها

به قصیده گوئی نام بر آوردند۔

نخستین کسیکه در عهد سلطنت مغلیه همت بر تربیت شعرا و شاعری برگماشت بیرم خان بود که او خود شاعر پخته کار بوده و به ترکی و فارسی شعر نیکو می گفت و بیشتر شعرا وابستگی بدربار آن داشتند۔

بابر با آنکه مرد سپاهی بوده اما طبع موزون داشت و سخن خوش می گفت و نقاد کامل این فن بود۔

اکبر با آنکه امّی محض بوده اما ذوق سلیم داشت و نکته سنج و قدردان سخن بود و منصب ملک الشعرائی برپا کرده۔ در عهد او غزالی مشهدی و فیضی فیاضی ملک الشعرا بودند۔

جهانگیر آنچنان ذوق صحیح داشت که برای یک نقاد فن لازم ست طالب آملی در عهد او ملک الشعرا بوده۔

شاهجهان هم درین باب از پیشروان خویش کم نبوده قدسی و کلیم درین هنگام ملک الشعرا بودند۔

عالمگیر را ز بد خشکی نگذاشتی که توجه به قدر و منزلت این فن برگمارد اما او انچه بر صله سخنوری با نعمت خان عالی نموده هم خیلی غنیمت است۔

سخن پارسی در هندستان آمده جدت خاص گرفت که صاحب مآثر رحیمی آن را به تازه گوئی یاد می کند۔

حکیم ابوالفتح و عبدالرحیم خانخانان در تربیت و اصلاح و قدردانی سخن بهره کامل گرفتند و دیگر هم از امرائے دربار سلاطین مغلیه درین باب هم پاسے آنها رفتند۔

خصوصیات دور متأخرین

پیش از آنکه بدین عنوان چیزے گفته شود نکتهٔ بخاطر باید داشت که چون تمدن و تهذیب بکمال ترقی رسد در همه چیز نفاست و لطافت و نزاکت بدرجهٔ غایت پسندیده شمرده می شود۔ هنگام دور متأخرین آفتاب تمدن تهذیب بوسط السماء ترقی رسیده بود۔ هرگونه اسباب عیش و عشرت آماده و طبایع مردم به نفاست پسندی و لطافت ورزی و نزاکت جوئی خو گرفته۔ شاعری از نفوذ آن چگونه می توانست که محفوظ ماند۔ شاعری هم رنگ لطافت و نزاکت گرفت و برائے آن راه گوناگون تکلفات و تصنع کشاده شد و شیوهٔ نازک خیالی و مضمون آفرینی و دقیقه سنجی و موشگافی بدرجهٔ کمال رسید۔ شاعری رزمیه فنائے کلی پذیرفت۔ در قصائد ذکر معرکه آرائی لشکرکشی و سپه سالاری و قلعه کشائی و تیغ زنی و تیر اندازی را یکقلم ترک کردند۔ اگر در قصیده جائے ذکر شجاعت و جلادت ممدوح کرده شود آن بحیثیت واقعیت نباشد بل بغرض توشیح مبالغه باشد۔ در زبان هم تغیر راه یافت۔ تشبیهات و استعارات هم بدل گشتند اولی زلف را با کمند و چوگان تشبیه می دادند۔ اکنون به سنبل و مار و زنار و دام و خوشهٔ انگور و رشتهٔ عمر و کفر تشبیه می دهند و ابرو را بکمان و تیغ و چوگان تشبیه می کردند حالا بماه نو و قوس و قزح و طاق و محراب و طغرا تشبیه می کنند سابقاً چشم را قاتل و سفاک می گفتند الحال جام و شیشه و نرگس و بادام می گویند۔ نتیجه اش این برآمد که جمع الفاظ باشان و شوکت خیلے کثرت پذیرفت و نام و نشان معانی مفقود و جلال معدوم گردید۔ در زبان قوت و زور نماند که هرگونه مضامین و خیالات را چنانکه باید ادا کنند۔

درین دوره براے طرز ادا و اسلوب بیان جنبهٔ تهاپدید آمد تفصیلش آنکه۔

۱- قدما و متوسطین خیالات را به سنجیدگی ادا می کردند لیکن شعراے متاخرین آنست که هر چیزیکه گویند به پیچیدگی گویند۔ موجبات پدید آمدن این پیچیدگی همینکه۔ ایمضمونیکه وسعتے بدان پایه دارد که بچند شعر ادا کرده شود آن را خواهند که بیک شعر بیان کنند۔ قدسی گفته۔

عیش این باغ باندازهٔ یک تنگدل ست   کاش گل غنچه شود تا دل ما بکشاید

مطلب این ست که دنیا با عیشست کوچک و این چنین وسعتے ندارد که یک تنگدل دران به شادمانی و کامرانی بماند ازان رو نتواند که دلم هم بکشاید و غنچه هم تواند که بکشاید بنابرین تمنا می کند تا کاش گل غنچه شود و براے کشادن تنگم وسعتے پدید آید اگر این مضمون را بتجسیم فلسفیانه نگرند۔ اداے این چنان مقصود ست که زر و دنیا چون کسے را سود رسد۔ منشاے آن اینست که دیگرے را زیانے رسد گرفتن اقلیم یک بادشاه شکست بادشاه دیگر است۔

۲- گاہے مبالغه یا استعاره یا تشبیه آنچنان دور از کار باشد که ذهن سامع نتواند که بآسانی بدان انتقال پذیرد۔

شوکت بخاری گوید ؎

گوش ها را آشیان مرغ آتش خواره کرد   برق عالم سوز یعنی شعلهٔ غوغاے من

مرغ آتش خواره مرغے باشد که آتش همی خورد۔ بنابرین شوکت گفته که آه هاے من آنچنان گرمی داشتند که ازان شعله ها بلند گشتند و چون آن شعله ها بگوش مردم رسیدند۔ گوشهاے شان از آتش پر گردیدند پس مرغ آتش خوار در انجا آشیانه ساخت تا هر دم روزیش برسد۔

ذهن هر کس بدین معنی نتواند رسید که از گرمی آه و غوغا گوش آتشکده گردد ازان

رو مطلب شعر با سعانی نتوان فهمید۔

۲۔ بیشتر بنائے مضامین این دور بر الفاظ و ایہام ست۔

۳۔ نزاکت استعارات و جدت تشبیہہ و تکلفات گوناگون بر زبان و خیالات

داین وصف از مختار ترین اوصاف این دور ست۔

طالب آملی درین وصف از دیگران امتیاز تمام دارد۔

عرفی و فیضی و نوعی درین دور خیلے جد تہا بہ ترکیب و بندش الفاظ و کلمات

بکار بردند۔ غرض درین دور قصیدہ و مثنوی از پایۂ خویش افتادند۔

قصائد کلیم کاشانی

این یگانۂ فن آخرین ورق صحیفۂ شاعری متاخرین ست مولدش ہمدان و مسکنش

کاشان بود۔ بہ اوائل شباب بہ شیراز رفتہ علوم متداولہ فرا گرفتہ بہ عہد بادشاہ جہانگیر

بہ ہندوستان آمد۔ چون درین ایام ملک الشعرائے دربار طالب آملی بود۔

پیشش دشوار بود کہ کلیم فروغے یابد ازان رو نتوانست کہ بدربار جہانگیری باریابد

البتہ در عہد شاہجہانی اخترش یاوری کردہ و اورا بہ منصب ملک الشعرائی

رسانیدہ سالہا در رکاب ہمایون شاہجہانی مشمول عواطف خسروی ماندہ۔ در

سال ہزار و چہل و چہار روز جمعہ سوم شوال چون شاہجہان بجشن نوروزی باردلیا

بر تخت طاؤسی جلوس فرمود و تا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت ابو طالب کلیم

در تہنیت ربیع و توصیف تخت مرصع در سلک نظم کشیدہ بپایۂ سریر عالی

معروض داشت ؎

نجستہ مقدم نوروز عشرۂ شوال   فشاندہ اند چہ گلہاے عیش بر سر سال

این قصیدہ درجۂ قبول یافت و کلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیدہ شد مبلغ

پنج هزار و پانصد روپیه هم سنگ برآمد و بآن زبدهٔ موزونان انعام شد۔
در جشن وزن شمسی سنه ۱۰۴۸ھ در دارالسلطنت لاهور کلیم را هزار روپیه به صیغهٔ جائزهٔ
شعر عنایت شد۔

کلیم در آخر ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساخته رخصت
کشمیر حاصل کرد۔ و دران خطهٔ بهشت نظیر سکونت گرفت و بتقرر سالیانه از سرکار
پادشاهی آسوده حال می گذرانید۔ چون در سنه ۱۰۵۵ھ صاحبقران به کشمیر رفت غرهٔ
ربیع الاول بود۔ کلیم قصیدهٔ در تهنیت مقدم همایون به سمع پادشاه رسانید و
بمرحمت خلعت و دویست اشرفی طلاے احمر بهره مند گردید۔ و همچنین روزیکه
موکب سلطانی موافق چهارم شعبان همین سال از گلگشت کشمیر عطف عنان نمود
کلیم را در صلهٔ قصیده دویست مهر انعام شد۔
کلیم مرد پاک طینت و سیر چشم و فیاض طبع بود۔ عزت و احترام شعراے معاصرین
چنانکه باید بجا آورده۔

کلیم پانزدهم ذی الحجه سنه ۱۰۶۱ھ درگذشت و در نزدیکی قبر سلیم مدفون گردید۔
گفت تاریخ وفات او غنی　　طور معنی بود روشن از کلیم
کلیم قصاید بسیار دارد۔ قصایدش بجدت استعارات و شوخی از طالب آملی
کم نیست۔ اما مضمون آفرینی تا بحد افراط در انها یافته می شود۔ تمهید قصاید بیشتر
بواقعات اصلی آغاز نماید لیکن از مضمون آفرینی هاے خیالی طلسمے می سازد که هیچ
نسبت بواقعیت ندارد۔

کلیم پیچیدگی ها و بندش هاے دشوار نظیری و عرفی را صفائی داده است
اما در قصایدش مبالغه و تشبیه و حسن تعلیل و مغالطهٔ شعری که در ان زمان کمال
قصاید محدود بدان بوده بکمال وسعت یافته می شود که از ان متانت و زور و

بلندی از قصاید قلت پذیرفته رنگ غزلیت غالب آمده۔ سنجیدگی تراکیب و صفائی روزمرّہ و برجستگی و شستگی و روانی محاورات آن تا بحدیست کہ نظیر آن در کلام معاصرینش یافتہ نمی شود۔

آزاد بلگرامی در تذکرۂ سرو آزاد نوشتہ۔

"کلیم در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد ہمہ جا داد سخنوری می دہد۔ لہذا جمعے اورا خلّاق المعانی ثانی گفتہ۔"

قصیدہ

گردوں نشاط کودکی از سر جہان گرفت	کانگشتری کواکبش از کف توان گرفت
آنکس کہ پیر زاد ز مادر ہلال وار	خود را ز انبساط طبیعت جوان گرفت
بوسے گلے جوانی ایام ما شنید	در باغ عمر بلبل عیش آشیان گرفت
در کوے می فروش ز ارزانی نشاط	ہر تنگ دست کام ز رطل گران گرفت
از شیشہ استفاضۂ انوار می کنند	عالم تمام مشرب اشراقیان گرفت
اکنون ہجوم کام بود مانع وصال	گل پیر شد آنچنانکہ در گلستان گرفت
بلبل ز بسکہ برگ نشاطش فراخ شد	گلزار در محوطۂ آشیان گرفت
بخت و ستارہ سرکشی از سر نہادہ اند	شاید گلاب از گل انجم توان گرفت
یک بخت خفتہ در ہمہ عالم کسے نیافت	از بس صلاے عیش زمین و زمان گرفت
دوران ما چو چنبر دف وام عشرت ست	سامان عیش بین کہ گران تا گران گرفت
بنگر کہ در بہار چہ گلہا ستش بشگفد	اکنون کہ دہر کار بہار از خزان گرفت

زنیسان که روزگار جوانمرد خوش اداست — تاوان عمر رفته توان از جهان گرفت

این روی تازه که جهان را نمود روی — گوئی زگرد موکب شاهجهان گرفت

صاحبقران ثانی کز حسن عهد او — گلزار دهر رونق باغ جنان گرفت

سامان عید وزن مبارک همی کند — دوران که جمله حاصل دریا و کان گرفت

آمد هما بسایهٔ شاهین او نشست — میزان ز وزن تا شرف جاودان گرفت

دوران ز خوان حشمت شاه جشن وزن — اوراق نه فلک را یک بیره پان گرفت

از مرکز خلافت ازین یک سفر که کرد — شاهنشه زمانه زمین و زمان گرفت

از یک کشاده بازوی شهباز دولتش — چندین شکار فتح شه کامران گرفت

تعداد قلعها و فتوحات چون کنم — هر روز کشوری شه گیتی ستان گرفت

پیر و جوان چو تیر و کمان از سپاه شاه — هر جا قدم نهاد ز فتحی نشان گرفت

حکاک تیغ کند بر رو نام فتح را — هر قلعه را که همچو نگین در میان گرفت

گردون چو خاتمیست در انگشت کنگرش — آن قلعه ها که شاه سلیمان مکان گرفت

چال قلعه فتح شد که یکی دیو گیر بود — کانرا نمی توان بکمند گمان گرفت

زانگونه مرتفع که اگر قلعه دار آن — راهی شود توان کمک از آسمان گرفت

گوئی ز اتصال حصارش باسمان — دست بیست کنگرش که ز گردون کمان گرفت

کوتاه بود شعر بلندم ز وصف آن — مسطر بزیر پای سخن نردبان گرفت

مرغ سخن ز دفتر اگر پر بر آورد — بر بام وصف آن نتواند مکان گرفت

کوہش ز چار سوے تراشیدہ آمدہ است   تا آسمان تو اندرش اندر دہان گرفت
ہر کس تراش خارۂ آن را نظارہ کرد   مانند تیشہ انگشت اندر دہان گرفت
گر کوہ کندن این بود و زخم تیشہ این   رو نیست بیستون کہ ز ناخن نشان گرفت
تحقیق عمق خندق او گر کسے کند   باید ز استداد زبان ریسمان گرفت
از رفعتے چنیر و درسب گر سخن کنم   خواہش نفس بقالب شخص بیان گرفت
تا شد ظفر بر آلکی و پالکی سوار   او دگیر و او سہ را ہمہ در یک زمان گرفت
نصرت بر اہل آنکی و تنگی گرفت تنگ   تا ہیچو آن چراے خط امان گرفت
در بحر شعر کشتی ناستش روان نشد   آن قلعہا کہ حضرت صاحبقران گرفت
از آنچہ تا کنارۂ دریاے شور رفت   پرکار فتح بین کہ کران تا کران گرفت
دریا بلب چو کاسۂ پر از شراب فتح   زین گنجہا کہ قدرتت از سرکشان گرفت
دار الخلافہ قلعہ آن شد طلسم گنج   از سم اسب لشکر گیتی ستان گرفت
این ملکہا بہ تیغ گرفتی واز تو خصم   انگشت حسرتیست کہ اندر دہان گرفت
از غصہ گرفتی این ملکہا عادو   گر آب خورد در گلوش استخوان گرفت
تا فتح قلعہاے حباب است کار باد   تا تیغ موجۂ آب روان گرفت
ہر ملک را کہ از پے تحصیل شوی سوار   گیری ہمین کہ دست مبارک عنان گرفت

جاوید مان کہ کوکب بخت بلند تو
خواہد خراج عمر ابد ز آسمان گرفت

دورِ معاصرین و خصوصیات آن

در پایان دورِ متاخرین شیوهٔ نازک خیالی و مضمون آفرینی و دقیقه سنجی و موشگافی بدرجهٔ
کمال رسیده. پایان کار چون هر کمالے را زوالے ست شاعری هم رفته رفته از درجهٔ
کمال رو بسوی زوال نهاد و شعرا از اوج سخنوری افتادند و چنین بنظر میرسید.
استعداد برای نفس شعر بوجود آمد و پس از کلیم بدور متاخرین چه در ایران و چه در
هندوستان شاعرے برنخاسته است که در قصیده گوئی شهرتے بدست آورده باشد
و ذکرش یاد کردنے باشد زیراکه اغتشاش و اختلال در اوضاع و احوال ممالک
هندوستان و ایران رو داده و از آن رو محرکے بوجود نیامده که شعرا را تولد و شعر
آن راستا یند.

اواخر عهد دولت الواریه بود. چند تن برخواستند و خواستند تا شیوهٔ متقدمین را
احیا کنند و آگاه آمدند که طریقهٔ متاخرین بے طرزگیها دارد و هم مبتذل ست لاجرم
گذشتنی و گذاشتنی است. بغایت جوشیدند و سخت کوشیدند و مردم را باز داشتند
که این طرز نکوهیده است. زنهار درپے آن نروند و آن را نگیرند و مائل آورند
بدان که سیاق نیکو همان ست که متقدمین برآن رفته اند پس به مشقت شیوه ها
متقدمین در پیش گرفتند اما بمراتب عالیه نه رسیدند. تا آنکه مشتاق اصفهانی که در
سال هزار و دویست و هفتاد و یک وفات یافته از طرز شعرای متاخرین
دولت صفویه و امثال ایشان نفور گردید. و درپے آن شد که پیروی شیوهٔ
بلغای متقدمین نماید. پس حاجی لطف علی بیک آذر و سید احمد هاتف و دیگر
فصحا را بیاری گرفت و شیوهٔ فصحا را ترویج داد و تجدید کرد.
اما چون سال هزار و دویست و دوازده هجری رسید. فتح علی شاه قاجار بر سریر

سلطنت ایران تمکن یافت - طبع مبارک این شهریار ذوق فطری داشت و شوق طبعی بدانکه بتکمیل شعر و شاعر پردازد - ازین وقت شاعری را دوری جدید آغاز شد و سخنوران این دور بلقب معاصرین یاد کرده شدند - بهمین تربیت آن والاجاه در عهد همایونش جمعی از حکما و فضلا و علما و شعرا و ادبا چو میرزا ابوالقاسم قائم مقام و میرزا عبدالوهاب نشاط و میرزا محمد تقی سپهر کاشانی و هما طبرستانی و ملک الشعراء صبای کاشانی و غیر ایشان سر آمد روزگار گشتند و ایشان میان بربستند طریقهٔ غیر فصیحهٔ متوسطین و متاخرین را برانداختند و شعر را از بدعت های ایشان بپردازند و آن شیوه برگزینند که اساتذهٔ نامور آن را ستوده اند و پسندیده و آن را ترویج داده و تجدید کنند - پس شیوهٔ قدما را پیروی کردند تا بحدیکه جمعی از ان سیاق نگذشتند۔

بقول صاحب مجمع الفصحا

بعضی بطرز خاقانی شیروانی و عبدالواسع جبلی قصائد مصنوعهٔ رنگین مسجع و مقفی سرودند و برخی بسیاق فرخی و منوچهری شاهراه عذوبت و شیرین مقالی پیمودند و جمعی را هوای قانون رودکی و قطران در سر افتاد و قومی را بر سیرت استاد عنصری و امیر مسعود سعد سلمان - نظر طائفهٔ بروشنائی مشعل حکیم الهی سنائی غزنوی و جلال الدین محمد معنوی قدس الله اسرارهم در مسالک تحقیق اقتفا خواستند۔ و قافلهٔ پیروی حکیم ابوالفرج رونی و انوری ابیوردی بر تن آراستند - دلیری چند در میدان اقتباس رزمیه گرمی از آتشکدهٔ طبع اسدی طوسی و فردوسی اندوختند و بیدی چند در ایوان اکتساب بزمیه مستی از خاطر نظامی و سعدی آموختند گروهی طریقهٔ ازرقی و مختاری اختیار کردند و انبوهی به شیوهٔ معزی و لامعی افتخار آوردند و طبقهٔ از حکما و فصحای معاصر در دنبال حکیم ناصر خسرو در افتادند

ولطایفه دل بر زبان ورزی ادیب صابر نهادند۔ قلیلے شیوهٔ همه آن را تتبع نموده
بهر زبانے بیانے فرمودند وجمعے جمع کردند درمیان قصیده مسبک بلتائے قدیم
وغزل بنظم فصحاے جدید و پیداست که مردم ذو فنون را بروے فن برتریست
و داد طرزہائے مختلف دادن علامت قدرت و کمال سخنوری - درین دور قاآنی
بکمال شہرت و امتیاز سرآمد امثال و اقران گشته - پس از هنگامه آرائی مشروطه
خواهی شاعر ملی هم با ایران ترویج یافته - اشرف و پور داؤد و بہار و غیر آنها
درین باب مساعی جمیله کرده اند۔

گنجینهٔ نشاط

میرزا عبدالوهاب نام نشاط تخلص از عرفاے و فضلاے زمان خود و بمزید کمالات
وعلو حالات امتیاز داشت و همه معاصرین آثار او را در وفاتش بطرزے خوش
نگاشته اند۔ در دولت خاقان مغفور فتح علی شاه قاچار کمال عزت
حشمت و اعتبار حاصل کرده بود و در امورات کلی تصرفات می فرمودند۔
با وجود فقر صاحب همت بلند بوده و با مردم مستکبار سید جلیل و معتمد نبیل
بود و از خاقان مغفور دران زمان بلقب معتمد الدوله ملقب بود در سنه ۱۲۴۴ه
بباغ بهشت انتقال نمود منصف قاچار در تاریخ او گفته ع از قلب جهان
نشاط رفته + بارے در خط شکسته هم استاد بوده است۔
بقول صاحب مجمع الفصحا سالهاست که باین جامعیت کاملے ظهور نیامده
در نظم و نثر عربی و فارسی و ترکی قادر بوده۔

قصیده در تهنیت بزم همایون و انجمن میمون هنگام مراجعت موکب اشرف از نهضت آذربایجان بدار الخلافه طهران

بزم غیب از شمع ذاتش چون منور داشتند
پرده‌داران صفاتش پرده بر در داشتند

خواست بر نامحرمان پیدا شود حسن ازل
محرمانش صد ره از اول نهان‌تر داشتند

شاهدان غیب را دادند اطوار ظهور
رویشان پس در ظهور خویشتن مضمر داشتند

خامهٔ اظهار چون بر لوح امکان نقش بست
از نخستین صورتش نوری مصور داشتند

گاه خواندندش محمد گاه گفتندش علی
گه بعقل اولین او را معبّر داشتند

نفس کل کز سایهٔ طبع هیولی پایه یافت
مقتبس از نور آن فرخنده جوهر داشتند

واندران نور آنچه در نقصان و پستی یافتند
عرش نامیدند و زان کرسی فروتر داشتند

وز کف دود هیولی از پس بگداختن
چرخ اخضر بر قرار ارض اغبر داشتند

با زلال عشق پس آن جمله را آمیختند
وانگه از وی طینت آدم مخمّر داشتند

بو البشر را بر بشر گر برتری دادند لیک
پایهٔ خیر البشر برتر ز برتر داشتند

ذات او واجب نشاید گفت و ممکن هم از آنک
از وجوبش کمتر از امکان فزون‌تر داشتند

گر دم عیسی ز فیضش روح پرور یافتند
گاه دست موسی از نورش منوّر داشتند

جودی از بحر سخایش شامل آمد نوح را
کشتیش را کوه جودی جای لنگر داشتند

قهر و مهر ایزد او را مظهرے جستند یافت — آذر از نمرود و ابراهیم را آذر داشتند

بر جمالش پرده بستند از جمال یوسفی — پردهٔ عصمت زلیخا را ز رخ برداشتند

وز جلال او چو مرآت وجودش عکس یافت — تخت دارا عرصهٔ تخت سکندر داشتند

زاختلاف روزن آمد تابش یک آفتاب — سایه را از هر طرف بر شکل دیگر داشتند

عاشق میخواره را کردند سرمست جنون — واعظ بیچاره را پابست منبر داشتند

قد سرو نارون دادند خوبان را ولے — عاشقان را پاے در گل دست بر سر داشتند

پیشکاران ازل کز پیشگاه لم یزل — نقشها هر سو روان در دفع هر ضر داشتند

تا نگوئی خیر و شر بے عزمشان آمد پدید — یا نه پنداری که بے موجب سر شر داشتند

فعلشان بر مقتضاے قابل آمد در وجود — زان ستمکش خواستند آن وین ستمگر داشتند

قوة ها را ره سوے فعل دادند ورنه کے — آنکه را مومن توانستند کافر داشتند

می نه بینی سایه را بیش و کم نزدیک و دور — ور خور خود پرتوے از تابش خور داشتند

انبساطات وجود از اعتبارات حدود — همچو ظل در قرب و بعد مهر انور داشتند

ور نگوئی اعتبارے کے اثر آمد پدید — گویم این آثار هم اوهام مظهر داشتند

چون در انسان عالم معنی و صورت را نهان — زامتزاج خاک و آب و باد و آذر داشتند

از پے نظم دو عالم از پے هم یک بیک — شاه بر شاه و پیمبر بر پیمبر داشتند

در ظهور احمدی ختم نبوت ساختند — سلطنت را ختم بر شاه مظفر داشتند

تاج فرق خسروی از شیخ علی شد کز شرف — خسروان خاک رهش را زیب افسر داشتند

پی قضای او قدر را کی مقرر یافتند | پی رضای او قضا را کی مقرر داشتند

وقت پیداوار دانی از چه شد اقلیم داد | خنجر بدخواه او را وقت تحجیر داشتند

گفت فردا و دی گر هیچ گشت ... هم | چرخ را در سیر با عرشش برابر داشتند

در تماشا بر جاده فردا چه دی ... | مهر را از نور رای او منور داشتند

کی فری یابد که با بد کیش خصم ... | از مکافاتش امین و فارغ از کیفر داشتند

کشورت را ایمن از آفات لشکر ساختند | لشکرت را آفت صد گونه کشور داشتند

چون به عزم رزمگه ترتیب لشکر ساختند | هم ز نام مستفتح پیشاپیش لشکر داشتند

زیر رانت آسمان آسا ز عنصر پیکری | کاستراج او همین از باد و آذر داشتند

لوحش الله بادپای صرصر عادات فکر و وهم | سر تن با صرصر عزم تو همسر داشتند

از خرامش چرخ اندر عرض اغبر یافتند | وز جهانش انجم اندر چرخ اخضر داشتند

این که مهر است و مه آن کارپردازان هر | چون بنای چرخ این فرخنده منظر داشتند

از پی نعل سمش جسمی منور ساختند | وز پی گوشه دمش جرمی مدور داشتند

اسب تازی رام سازی دست یازی بیدریغ | سوی تیغ آتشش ظفر از پی مصور داشتند

رزم جوئی مفرداری در تصادف قتال | کثرت خصم ترا جمع مکسر داشتند

دشمنت را جای در دوزخ شد اکنون یا سگرد | مقدمت را بزم از جنت نکوتر داشتند

حبذا زان بزم خلد آسا که در بهر شادگاه | شادمانش از صباح عید خوشتر داشتند

در هوایش طبع عنصر با فلاک آمیختند | کافتاب و ماه بر سر و صنوبر داشتند

با ترانهٔ خوان شده سه مطربان کز هر طرف	در فضایش از پری فوجی مسخر داشتند
مجمرآسا عارض خوبان فروزان وندر آن	جای عود از خط مشکین عنبر تر داشتند
ساقیان را دعوی اعجاز اگر باشد رواست	زانکه در ساغر عیان با آب آذر داشتند
هوش بردند و روان دادند گفتی ساقیان	آب خضر و آتش موسی به ساغر داشتند
مهوشان در رقص از نزدیکی و دوری بهم	راست رفتار دو شعرا و دو پیکر داشتند
نیشتر دارد ز شمع جان جراحت دیدگان	جای دلها از چه در زلف معنبر داشتند
در علاج ناتوانا نشان بود سه در نظر	پس چرا در چشم و لب بادام و شکر داشتند
نقشبندان قدیم در کارگاه حادثات	امتحان را هر زمانی نقش دیگر داشتند
گاه تمثالی ز جم گه از فریدون ساختند	گاه نقشی از ملکشه گه ز سنجر داشتند
تا کسی و بد آموختند آنگاه نقش روی تو	کار بستند از سیه کاری قلم بر داشتند
تا ابد نقش است بر رخسار عالم بخت تو	نقش بستندی جز از این خوشتر از این گر داشتند

شاد باش و شادمان تا شاد باشد عالمی

کاندر و شادی بعالم از تو مصدر داشتند

میرزا حبیب قاآنی

نامش میرزا حبیب خلف الصدق میرزا محمد علی متخلص بگلشن است - و قاآنی تخلص
اصلش از ایل زنگنه بوده - در عراق و فارس سکونت نموده - قاآنی در شیراز متولد
گردیده - هشت ساله بود که پدرش ازین جهان رحلت کرد طبعش از صغر سن مایل بشعر

گفتن بود در بدایت چیزے از خواندن و نوشتن به شیراز بدست آورد و باز به خراسان نهاد و تا کسب علوم نماید و در مشهد قیام کرد۔ صیت شیرینی اشعار و نمکینی کلامش همه شهر را در گرفت۔ این خبر بسمع شجاع السلطنه حسن علی میرزا گورنر خراسان رسید و او قاآنی را طلبیده به ندیمان خویش جا داد و همت بر تعلیم و تربیت آن برگماشت ده یازده سال بگذشت که قاآنی در جمیع علوم تبحرے بهم رسانید و به ترکی و فرانسه دستگاه کافی بدست آورد۔ قاآنی را از دربار فتح علی شاه قاچار خطاب مجتهد الشعرا و از درگاه محمد شاه قاچار خطاب حسان العجم مرحمت شده بود۔ در خراسان و کرمان سالیان دراز زیست حکیم قاآنی مرد نیک خو و شیرین کلام و بلند همت و پاک فطرت و متواضع و آمیزگار بوده۔ امثال بسیار از عربی و فارسی بخاطر داشت۔ او شاعریست فاضل و دبیریست کامل۔ ادیبیست سخندان و حبیبیست مهربان از فحول فصحای معاصرین ست و صاحب اشعار بلند متین۔ در قصیده همت بر مضامین عالیه می گمارد و در علوم ادبیه و فنون عربیه و نظم و نثر کمال قدرت دارد۔ از مداحان مقرر شاهنشاهان عهد یعنی محمد شاه و ناصر الدین شاه قاچار و راتبه خواران آن دولت و باریافتگان حضرت ایشان بوده۔ در سال هزار و دویست و هفتاد و دو در طهران از جهان رحلت نموده۔

کلامش بیشتر رنگ قدما دارد اما در بعض جا جامع طرز قدما و متوسطین ست بهر حال در فصاحت و بلاغت پایهٔ اعلیٰ دارد۔ قصائد بیکه در جواب خاقانی و غیر اینها اساتذه قدیم نوشته در آن همپائے ایشان رفته۔ بیشتر قصائدش رنگین و مسجع و مرصع و طویل الذیل و مصنوع هستند۔

قصیده۔ در ستایش شاهزاده رضوان ساده شجاع السلطنه حسن علی میرزا گوید

باد نوروزی شمیم عطر جان می آورد — دامن از مشک چین صد کاروان می آورد

رستم عید از برای چشم کاؤوس بهار — نوش دارو از دل دیو خزان می آورد
یا منوچهر صبا زی آفریدون ربیع — فتح نامهٔ سلم دی از خاوران می آورد
بهر دفع بیوراسپ دی گلستان کاوه را — از گل سوری درفش کاویان می آورد
رستم اردی بهشتی مژده نزد طوس عید — از هلاک اشکبوس مهرگان می آورد
بهر ناورد فرامرز خریف اینک سپهر — از کمان بهمنی تیر و کمان می آورد
یا پیام کشتن دارای دی را باد صبح — در بر اسکندر صاحبقران می آورد
یا شماس خزان را قارن اردی بهشت — دستگیر از نیزهٔ آتش فشان می آورد
یا نوید قتل کرم هفتواد دی نسیم — در چمن چون اردشیر بابکان می آورد
یا گروی فصل دی را بر فراز تلّ خاک — گیو فروردین بخواری موکشان می آورد
نقش نامی رنگر کانیک باستاد باد — نقشها از پرده در سلک عیان می آورد
خواهران لاله و گل را ز هفت اندام خاک — همچو روئین تن ز راه هفتخوان می آورد
خندهٔ گل راست باعث گریهٔ ابری شگفت — کاشک چشم او خواص زعفران می آورد
نقش نامی خود نسودی نیست بل اهنو خوشست — صفها بین تا ز هر حرفت عیان می آورد
گاه بر مانند نسّاجان پرند از نسترن — وز سمن دیبا وز گل پرنیان می آورد
گاه بر هنجار صرّافان زر و دینار چند — از گل خیری ببازار جهان می آورد
از سنان لاله گاه از بید برگ برگ بید — صنعت پولادسازی در میان می آورد
مطلعی از مطلع طبعم بر آمد کز شروع — مهر را در چادر تجلی نهان می آورد

مطلع

ساقی ما تا شراب ارغوان می آورد | بزم را آزرم گلگشت جنان می آورد

جام کیخسرو پر از خون سیاووشان کند | در دل الماس یاقوت روان می آورد

قصد اسکندر بهین ظلمات بد بهر آب خضر | طبع رمزے زین سخن را درمیان می آورد

خود نمی دانست اسکندر مگر کاندر شراب | هست تاثیرے که عمر جاودان می آورد

از دل صافت صراحی در تن تابنده جام | دست ساقی مایهٔ روح روان می آورد

دست افشان پاے کوبان هر و شاقی سادهٔ | رہ بسوے درگه پیر مغان می آورد

خلق را جشنے دگرگون ست گویا نوبهار | از شمیم عطر گلشان شادمان می آورد

یا نسیم صبحگاهی مژدگانی نزد خلق | از نزول موکب شاه جهان می آورد

قهرمان ملک جمشیدی بهادر شه حسن | آنکه کیوان را بدرگه پاسبان می آورد

آن شهنشاهے که هر شام و سحر از روے شوق | سجده بر خاک رهش هفت آسمان می آورد

آنکه یک شیخ کف او آشکارا صد هزار | گنج باد آورد و گنج شایگان می آورد

هر کرا الطاف او تاج شرف بر سر نهاد | روزگارش کامگار و کامران می آورد

هر چه جز نقش وجود است نقاش قضا | بر سبیل آزمون و امتحان می آورد

هیچ والی با عدو تیغ جهان شورش چه کرد! | آنچه بر سر گشت را برق یمان می آورد

تا بدیوان جهان تاش رقم کرد آسمان | نام دستان را که اندر داستان می آورد

رفعت کاخ جلالش در سر ایوان دماغ | کار دانان یقین را در گمان می آورد

نصرت و فیروزی و فتح و ظفر را روزگار — یارکاب شوکت او همعنان می آورد

حسرت دست گهر بارش مزاج ابر را — با خواص ذاتی طبع دخان می آورد

قرّهٔ دیهیم دارائیش هر دم صد شکست — بر شکوه افسر شاه اردوان می آورد

خصم با وی چون ستیزد خر سواری از کجا — تاب ناورد سوار سیستان می آورد

مور کز سستی نیارد پرّ کاهی بر کشید — کی گزندی بر تن شیر ژیان می آورد؟

یا طنین پشّه لاغر که هیچش زور نیست — کی خلل بر خاطر پیل دمان می آورد

ای گرفتم اژدر طوس ست آسیب از کجا؟ — بر تن و بازوی سام پهلوان می آورد

کهترین کر پاس دار بارگاه حشمتت — از جلالت پا بفرق فرقدان می آورد

گردش گردون بگردش کی رسد هر گه که او — در جهان رخش عزیمت را جهان می آورد

لرزه اندر پیکر هفت آسمان افتد ز بیم — چون بهیجا دست بر گرز گران می آورد

ای شهنشاهی که از تاثیر عدلت روزگار — صعوه را از چنگل باز آشیان می آورد

گر و فرمانت فلک گردن کشد بر گردنش — دست دوران پالهنگ از کهکشان می آورد

روزگار از از دولج چار مام و هفت باب — با کفت طفل عطا را توامان می آورد

نیست جز تاثیر تابان نجم بختت هر چه را — لاب ز اسطرلاب و هزار دهان می آورد

معجز تاثیر انفاس تو در تسخیر ملک — از دم عیسی روح الله نشان می آورد

موسی شخص تو فرعون حوادث را عصا — از ظهور معجز کلک و بیان می آورد

مر قضا را در نظام حل و عقد روزگار — هر چه گوئی این چنین و آنچنان می آورد

آسمان جز مهر و کینت ننگرد سرمایهٔ — آشکارا هر چه از سود و زیان می آورد

چون فلک صاحبقرانی چون ترا اقرار دید — زان سبب آسوده است از هر قران می آورد

شاد زی شاها که دایم در وجودت عقل پیر — مژده‌ها از جانب بخت جوان می آورد

سوی قاآنی ز روی مرحمت چشمی فگن — کز در معنی بشارت هر زمان می آورد

گرچه نظمت نیست نظمی کش تو انستش شنید — زانکه طبعش آسمان و ریسمان می آورد

لیک چون هموار در مدح تو می راند سخن — روزگارش هر دو عالم رایگان می آورد

روح پاک افضل الدینش بدست پیک باد — تهنیت هر دم ز خاک شیروان می آورد

در مدح علی بن موسی رضا علیه التحیة والثنا

بگردون تیره ابری بامدادان بر شد از دریا — جواهر خیز و گوهر ریز و گوهر بیز و گوهر زا

چو چشم اهرمن خیره چو روی زنگیان تیره — شده گفتی همه چیره بمغزش علت سودا

سیه گون چون شب عاشق گرفته چون دل عاشق — با اشک دیدهٔ وامق برنگ طرهٔ عذرا

تنش با قیر آلوده دلش از شیر آموده — برون پر سرمهٔ سوده درون پر لؤلؤ لالا

بدل گلشن بتن زندان گهی گریان گهی خندان — چو در بزم طرب رندان ز شور نشئهٔ صهبا

چو دودی بر هوا رفته چو دلهای مست و آشفته — زده پس دُرّ ناسفته ز مستی خیره بر خارا

شده خورشید نور افشان بتاری جرم او پنهان — چو شاه مصر در زندان چو ماه چرخ در ظلما

و یا در تیره چه بیژن نهفته چهرهٔ روشن — و یا روشن گهر بهمن شده در کام اژدرها

لب غنچهٔ رخ لاله برون آورده بتخاله — زبس باران ازان ژاله بطرف گلشن و صحرا
ز فیض او دمیده گل شمیده طرهٔ سنبل — کشیده از طرب بلبل بشاخ سرخ گل آوا
عذار گل خراشیده خط ریحان تراشیده — زبس الماس پاشیده بباغ از ژاله بیضا
ازو اطراف خارستان شده یکسر بهارستان — وزو رشک نگارستان زمین از لالهٔ حمرا
فگنده بر سمن سایه دمن را داده سرمایه — چمن زد غرق پیرایه چو رنگین شاهد رعنا
ز بیمش مرغ جان پرّد ز سهمش زهرها درّد — چو او چون اژدها غرّد و یا چون رعد کشد آوا
خروشد هردم از گردون که پوشد بر تن هامون — ز سنبل کسوت اکسون ز ژاله خلعت دیبا
فشاند بر چمن ژاله و ماند از دمن لاله — چنان از دل کشد ناله که سعد از فرقت سلمی
کنون از فیض او بستان نماید از گل و ریحان — برنگ چهرهٔ غلمان ببوی طرهٔ حورا
چمن از سرو سیسنبر همال خلّخ و کشمر — دمن از لاله و عبهر طراز تبت و یغما
زبس گلهای گوناگون چمن چون صحف انگلیون — تو گوئی فرش سقلاطون صبا گسترده در مرعی
زبس خوبان فرّخ رخ گلستان غیرت خلّخ — همه چون نوش در پاسخ همه چون سیم در سیما
زبس لاله زبس نسرین دمن رنگین چمن مشکین — ز بوی آن ز رنگ این هوا و گلشن زیبا
گل از باد وزان لرزان وزان مشک ختن ارزان — بلی بنو شگفت از آن کساد عنبر سارا
ز فرّ لاله و سوسن ز نور نور و نسترون — دمن چون وادی ایمن چمن چون سینهٔ سینا
چه در هامون چه در بستان صف اندر صف گل و ریحان — ز یکسو لالهٔ نعمان ز یکسو نرگس شهلا
تو گوئی اهل یک کشور برهنه پا برهنه سر — چنان در خشک سال اندر بهامون بهر استسقا

چمن از فر فروردین چنان نازان بدشت چین … که طوس از فر شاه دین برین گنبد خضرا

هزبر بیشهٔ امکان نهنگ لجهٔ ایقان … ولیّ ایزد منّان علی عالیِ اعلا

امام ثامن و ضامن حریمش چون حرم آمن … زمین از حرمت او ساکن سپهر از عزم او پویا

نهال باغ علیین بهار مرغزار دین … نسیم روضهٔ یاسین شمیم دوحهٔ طه

سحاب عدل را ژاله ریاض شرع را لاله … خرد بر چهر او لاله روان از مهر او شیدا

رخش مهر فروزنده لبش یاقوت ارزنده … از آن جان خرد زنده ازین نطق سخن گویا

ز جودش قطرهٔ قلزم ز رویش پرتوی انجم … جنابش قبلهٔ مردم رواقش کعبهٔ دلها

بهشت از خلق او بوئی محیط از جود او جوئی … به جنت حشمتش گوئی گرایان گنبد مینا

ستاره گوی میدانش هلال عید چوگانش … ز نعل سم یکرانش غباری تودهٔ غبرا

قمر رنگی ز رخسارش شکر طعمی ز گفتارش … بشر را مهر دیدارش نهان چون روح در اعضا

زمین آثاری از حزمش فلک معشاری از عزمش … اجل در پهنهٔ رزمش ندارد دم زدن یارا

خرد طفل دبستانش قمر شمع شبستانش … بمهر چهر رخشانش ملک حیران تر از حربا

نظام عالم اکبر قوام شرع پیغمبر … فروغ دیدهٔ حیدر سرور سینهٔ زهرا

ابد از هستیش آنی فلک طاسی ز مجلس خوان … بخوان همتش نانی فروزان بیضهٔ بیضا

وجودش با قضا توام ز جودش ماسوا خرم … حدوثش با قدم همدم حیاتش با ابد همتا

قضا تیری ست در شستش فنا تیغی ست در دستش … چو ماهی بستهٔ شستش همه دنیا و ما فیها

به سائل بحر و کان بخشد عطا گفتم جهان بخشد … گرفتم کو نهان بخشد ز بسیاری شود پیدا

ملک مست جمال او فلک محو کمال او — ز دریای نوال او حبابی لجهٔ خضرا

زمان را عدل او زیور جهان را ذات او مفخر — زمان را او زمان پرور جهان را او جهان پیرا

ز قدرش عرش مقداری ز صفتش خاک آثاری — بباغ شوکتش خاری ریاض جنة المأوی

دل را جود او مرجع اجل را قهر او منبع — فلک را قدر او مرجع ملک را صدر او ملجا

رضای او رضای حق قضای او قضای حق — دلش از ما سوای حق گزیده عزلت عنقا

کواکب خشت ایوانش فلک اجری خور خوانش — بزیر خط فرمانش چه جابلقا چه جابلسا

رخش پیرایهٔ هستی دلش سرمایهٔ هستی — وجودش دایهٔ هستی چه در مقطع چه در مبدا

فلک را روی دل سویش فلک را قبله ابرویش — بگرد کعبهٔ کویش طواف مسجد الاقصی

جهان را او بود آمر چه در باطن چه در ظاهر — بامر او شود صادر ز دیوان قضا طغرا

کند از یک شکرخنده هزاران مرده را زنده — چنان کز چهره رخشنده جهان پیر را برنا

ردای قدس پوشیده به هضم نفس کوشیده — به بزم انس نوشیده می وحدت ز جام لا

می از مینای لا خورده سبق از ما سوا برده — وزان پس سر بر آورده ز جیب جامهٔ الا

زدوده زنگ امکانی شده در نور حق فانی — چو مه در مهر نورانی چو آب دجله در دریا

زده در وحشت لا خرگه که لا معبود الا الله — ز کاخ نفی جسته ره بخلوت گاه استثنا

شده از بس بیاد حق بهجر نفی مستغرق — چنان با حق شده ملحق که استثنا است مستثنی

روان را راز پرورده سر آید از در پرده — بلی گیرد خرد خرده بنا اهل او پیری کالا

رموز علم ادریسی بود ذوقی نه تدریسی — چه داند ذوق ابلیسی رموز علم الاسما؟

زهی یزدان ثنا خوانت و گیتی خوان احسانت — خهی فتراک فرمانت جهان را عروة الوثقی

ستاره میخ خرگاهت زحل هندوی درگاهت — ز بیم حشمت جانکاهت فلک را بیخ استسقا

بسر از لطف حق تاجت طریق شرع منهاجت — بساط قرب معراجت فسبحان الذی اسری

مهین نوباوهٔ آدم بهین پیرایهٔ عالم — چه خیر المرسلین محرم بخلوتگاه او ادنی

توئی غالب توئی قاهر توئی باطن توئی ظاهر — توئی ناهی توئی آمر توئی داور توئی دارا

مسالک را توئی رهبر ممالک را توئی زیور — مدارج را توئی منظر معارف را توئی منشا

تو در معمورهٔ امکان خدا و بعد پس از یزدان — چو در رگ خون چو در تن جان روان حکم تو در اشیا

توئی بر نفع و ضر قادر توئی بر خیر و شر قاهر — توئی بر دیو و دد آمر توئی بر نیک و بد دانا

تو جسم شرع را جانی تو در عقل را کانی — تو گنج کان یزدانی تو دانی سر ما اوحی

تو دانای حقایق را تو بینای دقایق را — تو رویای شقایق را ز تاب صفحهٔ سیما

ترا از ماه تا ماهی ز حق پروانهٔ شاهی — گر افزائی و گر کاهی نباشد از کست پروا

زمان را از تو آسایش زمین را از تو آرایش — روان را از تو آرامش خرد را از تو استغنا

به کلک قدرت داور تو بودی آفرین گستر — نزاده چارگان مادر نبوده هفتگان آبا

ز وسعت حلقهٔ گردون ز تیغت شعلهٔ کانون — ز قهرت لطمهٔ جیحون ز ملکت خطوهٔ بیدا

اگر لطف تو ای داور نگردد خلق را رهبر — ز آه خلق در محشر قیامت ها شود برپا

زهی ای نخل باغ دین کشد اندیشه تحسین — نماید خوشهٔ پروین کم از یک دانهٔ خرما

در اوصافت تو تنها آنی که بدهد داد سخندانی — کند امروز دهقانی که تا حاصل برد فردا

سخن تخم است و او دہقان ثنا فرزیع ال باران | فشاند دانہ در میزان کہ چیند خوشہ در جوزا
تعالی اللہ گرش خوانی معاذ اللہ گرش رانی | بہر حالت کہ می دانی توئی مہتر توئی مولا
گرش خوانی زہے باذل ورش رانی حماک اللہ | بہر صورت جزاک اللہ کما تبغی کما ترضے
گرش خوانی ثنا گوید ورش رانی دعا گوید | نہ تقریسد بر ملا گوید ستم زیبا کرم زیبا
الا تا در مہ نیسان ومد از گل گل ریحان | بروید سنبل از بستان برآید لالہ از خارا

چو لالہ زا پرت خرم چو گل با خرمی توام
چو ریحان سرو مشکین دم چو سنبل بوستان پیرا

مثنوی

اسم منسوب مثنی ست مثنی بمعنی مثنیہ کردہ۔ چون شعر مثنوی در ہر دو مصرعہ قافیہ دارد ازان روا این صنعت نظم را مثنوی گویند۔ بقول مولانا قاسم کاہے نزد شعرا در غزل ردیف زینت ست و در مثنوی برعکس آن۔ شاعری تقصیدہ و غزل تعلق بجذبات لفظی دارد و مثنوی مصوری مظاہر قدرت ست۔ واز ہمہ اصناف سخن مفید تر و وسیع تو ہمہ گیر ترست دران جذبات انسان و مناظر قدرت و واقعہ نگاری و تخیل و پند و وعظ و مسائل اخلاق و تصوف وغیرآنہا غرض ہر مضمونیکہ خواہند می توانند بیان کنند۔ داستان مثنوی را خواہ قلیل باشد یا کثیر تمہید شرط ست و سلسلہ ربط کلام ذاتی جز معیار محاسن مثنوی امور ذیل را قرار دادہ اند۔

۱۔ در بیان نمودن واقعات حسن ترتیب را نگہدارند و صورت واقعہ چنان نگارند کہ در دل جا بگیرد۔

۲۔ برائے ہر یکے از کسانیکہ در مثنوی ذکر کردہ شوند رویہ خاص قرار دادہ شود

بهر جا کہ ذکرش آید یک سر موے ازان تجاوز نکنند۔
۳۔ خصوصیات و جزئیات اصلی واقعہ را ہمچو ماہر فن بیان کنند اگرچہ آن واقعہ فرضی باشد۔ امّا باید کہ از بیان شاعر فہمیدہ نشود غرض صورت واقعہ چنان کشند کہ در دل جا گیرد۔
بالاتّفاق اوزان مثنوی ہفت معیّن کردہ اند ماسواے ازینہا بوزن دیگر مثنوی گفتن روا نیست۔ دو وزن از بحر ہزج و دو وزن از بحر رمل و یک یک وزن از بحر سریع و بحر متقارب و بحر خفیف۔
ہمہ مثنوی عنوانات ذیل دارند۔
۱۔ رزمیہ یا تاریخ ہمچو شاہنامۂ فردوسی و سکندر نامہ وغیر آنہا۔
۲۔ عشقیہ ہمچو شیرین خسرو و لیلیٰ مجنون و نلدمن وغیر آنہا۔
۳۔ قصّہ و افسانہ مثل ہفت پیکر نظامی و ہشت بہشت۔
۴۔ اخلاقی مثل مخزن اسرار و بوستان۔
۵۔ تصوّف و فلسفہ مثل حدیقۂ سنائی و منطق الطیر عطار و جام جم اوحدی و مثنوی مولانا روم وغیر آنہا۔

۱۔ دورِ قدما

گویند موجد مثنوی رودکی بودہ و او در ہمہ بحور مشہورہ طرح مثنوی افگندہ اسدی در لغت خویش بیشتر اشعار آن ذکر کردہ۔ اسدی در لغت خویش از مثنویات بلخی و ابوشکور بلخی و طیّان و عنصری اشعار بطور شواہد آوردہ اگرچہ زبان این ہمہ مثنوی الحال بالمرّہ متروک است امّا این ہمہ مثنویات بحیثیت مجموعی یافتہ نمی شوند۔
۱۔ مثنویات رزمیہ این دور شہنامہ دقیقی و گشتاسپ نامہ اسدی و شہنامۂ فردوسی

وسکندر نظامی شہرت گرفتند۔ اما حسن قبول خواص و عوام بہرۂ شاہنامہ فردوسی وسکندر نامہ نظامی بود دیگرے را یدست نیامد

۲۔ مثنوی عشقیہ قصہ وامق و عذرا است کہ عنصری در مثنوی نظم کردہ کہ اسدی در لغت خویش اشعار آن را بہ شاہد آوردہ ۔ نظامی شیرین خسرو و لیلی مجنون نوشت ۔

۳۔ یہ قصہ وافسانہ رودکی قصہ کلیلہ و دمنہ را نظم کرد۔ و مولانا نظامی ہفت پیکر نوشت ۔

۴۔ جستہ جستہ عنوانات اخلاق بطور پند موعظت از آغاز شاعری در کلام شعرا یافتہ می شد۔ اما محمد بن محمود بدیعی بلخی بنائے مستقل آن انداخت۔ بدیعی بلخی در عہد سلطان محمود غزنوی بودہ ۔ او پند نامۂ نوشیروان را در سلک نظم کشیدہ باز مولانا نظامی مخزن اسرار را در اخلاق و تصوف نوشت این مثنوی تا بحدّے مقبول و مطبوع شد کہ از دور متوسطین تا دور معاصرین ہیچ دورے نماندہ کہ دران شعرا درجواب آن طبع نیاز مودند۔ راقم الحروف تقریبًا یکصد و بست و پنج جواب آن دیدہ اما بیش آن ذکر کردنی مطلع انوار خسرو و تحفۃ الاحرار جامی ست وبس۔

شاعری فارسی مضامین اہم اخلاق و مواعظ بعنوانات ذیل دارد۔

۱۔ بے ثباتی دنیا۔ ۲۔ انقلاب روزگار و بے اعتباری آن ۔ ۳۔ شکوۂ آسمان و شکایت عدم امتیاز میان نیک و بد اہل و نا اہل۔ ۴۔ ترغیب صبر و قناعت و زہد و توکل۔ ۵۔ احسان۔ ۶۔ تواضع ۔ ۷۔ حلم۔ ۸۔ سخاوت۔ ۹۔ توبہ و امثال آنہا مضامین دلیری و آزادروی و آزادی و حق گوئی خال خال دیدہ می شود۔

۵۔ پیش از ہمہ باباطاہر ہمدانی کہ معاصر دیالمہ بود در سال ۴۱۰ھ وفات یافتہ و

خواجہ ابوسعید ابوالخیر شاعری فارسی را بہ تصوّف روشناس نمودند حکیم سنائی و خواجہ فریدالدّین عطّار آن را وسعت دادند و مولانا روم بہ معراج کمال رسانیدند درین دور حدیقہ سنائی و سیرالعباد سنائی در تصوّف و اخلاق شہرت خاص گرفتہ پیش از ہمہ ناصر خسرو مسائل فلسفہ را در سلک نظم کشید مولانا نظامی آن را ترقّی داد۔ و در سکندر نامہ بحری و نامہ اسکندری مسائل فلسفہ بطور شاعرانہ بکمال خوبی و دلکشی نظم کرد۔

۲۔ دورِ متوسطین

درین دور شاعری رزمیہ فنائے کلّی پذیرفت، اسباب آن در ضمن قصیدہ شرح دادہ شد۔ پس برائے طبع آزمائی شعرا در مثنوی مضامین تصوّف و اخلاق و فلسفہ و افسانہ و قصّہ وغیرہ ماند۔ درین وقت مثنوی معنوی مولانا روم در اخلاق و تصوّف و بوستان سعدی در تصوّف بے نظیر افتاد۔ امیر خسرو در جواب خمسہ نظامی خمسہ نوشت و در تاریخ مثنوی نوشت آما ازان یوسف زلیخائے جامی شہرت خاص دارد۔ خسرو و جامی تتبع نظامی و سعدی و مولانا روم بکمال خوبی کردند۔

۳۔ دورِ متاخّرین

بدورِ متاخّرین شیوۂ نازکخیالی و مضمون آفرینی رواج یافت مثنوی ہم بہمان اسباب کہ در قصیدہ ذکر کردہ شد از پایۂ خویش افتاد۔ ہاتفی و قاسم گونابادی و قدسی و کلیم و سلیم و عرفی مثنویات رزمیہ نگاشتند مگر از رنگینی الفاظ و پیچیدگی استعارات آن ہمہ رنگ بزم دارند۔ فیضی فیاضی مثنوی عشقیہ نلدمن نوشتہ علم امتیاز و افتخار بر اقران و امثال برافراخت دیگران ہم مثنوی عشقیہ نوشتند امّا ہیچ یکے ازان شہرت پذیرفت۔

۴- دور معاصرین

از معاصرین ملک الشعرا صبا، کاشانی و هدایت طبرستانی و سپهر لسان الملک وغیر آنها
هیچو قصیده و در مثنوی تتبع و اقتضای قدما نمودند و بجواب خمسه نظامی و شاهنامه
فردوسی و حدیقهٔ سنائی وغیرهم نگاشتند - اما هیچ یکے ازان نمایان نشد و شهرتے نیافتند -

شاهنامهٔ فردوسی

تذکرهٔ فردوسی

حسب توضیح پروفیسر نولدکه فردوسی در ۳۲۳ھ یا ۳۲۴ھ تولد یافته اسم اصلی فردوسی
(که دران خیلے اختلاف است) بحسب قول تاریخ گزیده حسن بن علی طوسی
بود و او در سال چهار صد و شانزده هجری وفات کرده -

فردوسی دهقانے بود از دهے موسوم به باژ از ناحیهٔ طبران از حوالی - فردوسی
درآن ده عزتے و شوکتے داشت و بدخل و عایدی آنجا می زیست و بے نیاز
بود و فقط یک دختر داشت - تهیهٔ یک جهاز لایق برائے آن دختر فقط موجب
بود که او را به نظم شاهنامه باز داشت که از صلهٔ آن کتاب جهاز دختر تدارک کند
و پس از آنکه این کتاب را بعد از بیست و پنج سال زحمت (و بقول بعض سی و
پنج سال) باتمام رسانید (مطابق با وایل ۳۸۹ھ) علی دیلمی آن را استنساخ
و ابودلف آن روایت می کرد - و حسین بن قتیبه حاکم طوس به فردوسی کمک های
تشویق می کرد (فردوسی ذکر این هر سه اشخاص را در شاهنامه کرده است)
علی دیلم شاهنامه را در هفت مجلد نوشته و فردوسی بودلف راوی خود را
همراه برداشته با آن نسخه به غزنین رفت و به کمک خواجه بزرگ ابوالقاسم
احمد بن حسن میمندی کتاب را به سلطان پیش نهاد کرد و سلطان خیلے ممنون شد

امّا خواجه را دشمنان بود که پیوسته در بارهٔ او اسباب تلبیّا می کردند و سلطان محمود با آن جماعت مشورت کرد که فردوسی را چه دهیم؟ گفتند: پنجاه هزار درم و این خود بسیار باشد که او مردیست رافضی و معتزلی مذهب و این بیت بر اعتزال او دلیل گرفتند

به بینندگان آفریننده را　　نه بینی مرنجان دو بیننده را

و ابیات دیگر به رفض فردوسی دلیل آوردند۔

(چون فردوسی آخرین تهذیب شاهنامه را در سنه ۴۰۰ه تمام کرده است که (آن وقت)
(قریب به هشتاد سالگی بوده است و باید در همین اوقات باشد که مسئلهٔ)
(صله و جائزهٔ او در میان آمده باشد)

و سلطان محمود مردی متعصّب بود در وی این تخلیط بگرفت و مسموع افتاد در جمله بیست هزار درم به فردوسی رسید۔ بغایت رنجور شد۔ و بگرمابه رفت و بر آمد فقاعی بخورد و آن سیم میان فقاعی و حمامی قسمت فرمود۔ سیاست محمود دانست۔ به شب از غزنین برفت و به هری بدکان اسمٰعیل ورّاق پدر ازرقی فرود آمد و شش ماه در خانهٔ او متواری بود۔ تا طالبان محمود به طوس رسیدند و باز گشتند و چون فردوسی ایمن شد از هری روبه طوس نهاد و شاهنامه برگرفت و به طبرستان شد به نزدیک سپهبد شهریار پادشاه طبرستان که از آل باوند بود که نسبت ایشان به یزدگرد شهریار پیوندد۔ فردوسی محمود را هجا کرد در دیباچه بیتی صد افزود و بر شهریار خواند۔ و گفت من این کتاب را از نام محمود با نام تو خواهم کردن که این کتاب همه اخبار و آثار جدّان تست۔ شهریار او را بنواخت و نیکوئی ها فرمود و گفت محمود خداوندگار منست تو شاهنامه بنام او رها کن و هجو او بمن ده تا بشویم و ترا اندک چیزی بدهم۔

محمود خود ترا خواند و رضای تو طلبد و رنج چنین کتاب ضایع نماند۔ و دیگر روز
صد هزار درم فرستاد و گفت هر بیتی به هزار درم خریدم۔ آن صد بیت بمن ده و با
محمود دل خوش کن۔ فردوسی آن بیت ها فرستاد۔ بفرمود به شستند۔
فردوسی نیز سواد شست و آن هجو مندرس گشت۔

صاحب چهار مقاله بحواله امیر معزی نقل کرده که چون محمود از هندوستان بازگشته
روی بغزنین نهاد۔ در راه متمردی بود و حصاری استوار داشت۔ محمود پیش
او رسولی فرستاد که فردا باید که پیش آئی و خدمتی بیاری و بارگاه ما خدمت کنی
و تشریف بپوشی و باز گردی۔ دیگر روز محمود بر نشست و خواجه بزرگ دست راست
او همی راند که فرستاده بازگشته بود و پیش سلطان همی آمد۔ سلطان با خواجه گفت
چه جواب داده باشد۔ خواجه این بیت فردوسی بخواند؎

اگر جز بکام من آید جواب — من و گرز و میدان و افراسیاب

محمود گفت این بیت کراست؟ که مردی از و زاید۔ گفت بیچاره ابوالقاسم
فردوسی راست که بیست و پنج سال رنج برد و چنان کتابی تمام کرد و هیچ ثمره
ندید۔ محمود گفت سره کردی که مرا از آن یاد آوردی که من از آن پشیمان شده ام۔
آن آزاد مرد از من محروم ماند۔ پس حسب فرمان سلطان شصت دینار ابوالقاسم
فردوسی را با شتر سلطان تکمیل کرد و آن نیل به سلامت بشهر طبران رسید از دروازهٔ رودبار
اشتر در می شد و جنازه فردوسی بدر وازهٔ رزان بیرون می بردند۔ درون دروازه
باغی بود ملک فردوسی او را در آن باغ دفن کردند۔ از فردوسی دختری ماند او
صلت سلطان قبول نکرد۔ پس بسبب امتثال فرمان سلطانی خواجه
ابوبکر اسحٰق کرامی از آن مال عمارت رباط چاهه که بر سر راه نشابور بر مرو است
در حد طوس کرد۔ (ماخوذ از مقدمه کاوه برلن)

موازنهٔ سخنوری فردوسی و نظامی

(مقصود ازین موازنه محض اظهار تفاوت مراتب سخنوری آن هردو بزرگوار است)
(نه ترجیح و تنقیص کسی - آن هردو بزرگوار به شیوهٔ خویش استاد یگانه بوده اند)
(و چنان کتابها نگاشته که از عهدهٔ جواب آنها تا امروز هیچ کسی برنیامده)

۱- فردوسی هجو سلطان محمود غزنوی نموده و نظامی از نکوهش کسی دامن لب نیالوده.

۲- فردوسی مرد میدان مثنوی رزمیه است نظامی بر قصیده و غزل و هرگونه مثنوی
و همه مضامین رزم و بزم قدرت تام داشته.

۳- فردوسی الفاظ عربیه را به قلت آورده و تا توانسته اکتفا بالفاظ پارسی ناب کرده و
سادگی و صفائی را به کار برده. نظامی چون درین شیوه چالش کرده - همپای فردوسی
رفته بل سررشتهٔ امتیاز خویش را از دست نگذاشته و آن الفاظ پارسی خجسته و سنجیده
آورده که هم سنگ آنها باندازه شان و شوکت لفظ دیگر در همه زبان یافته نمیشود

۴- فردوسی چون در بحر سخن دست تفکر فرو برده - هرچه از دُر خوش آب و شاهوار
و گل و لای بهم رسیده - بیرون آورده - بخلاف آن نظامی چیده و برگزیده دُرهای
شاهوار و خوش آب برآورده و در سخن گفتن زحمت تمام و دقت مالاکلام بکار برده
آنچه فردوسی کرده او بران مجبور بود زیراکه از نظامی کار بزرگ و وسیع تر داشت.

۵- کلام فردوسی ساده و از تکلفات مبرا است و سخن نظامی رنگین و بگوناگون
تکلفات آراسته - والله اعلم بالصواب.

رفتن رستم بجنگ و کشته شدن اسفندیار

سپیده هم آنگه ز کُه بر دمید   میان شب تیره اندر خمید
چو پوشید رستم سلیح نبرد   بسی از جهان آفرین یاد کرد

نشست از بر ژنده کوهه پیل / همی شد چو کشتی بدریای نیل

چو آمد بر لشکر نامدار / که کین جوید و رزم اسفندیار

سرافراز شد رستم چاره جوی / خروشی برآورد پیغاره جوی

که ای شیردل چند خسپی چنین / که رستم نهادست بر رخش زین

تو برخیز اکنون ازین خواب خوش / برآویز با رستم کینه کش

چو بشنید آوازش اسفندیار / سلیح جهان پیش او گشت خوار

چنین گفت پیش پشوتن که شیر / بمرد جادو نباشد دلیر

گمانی نبردم که رستم ز راه / بایوان کشد گبر و ببر و کلاه

همان بارگی رخش زیر اندرش / ز پیکان نبود ایچ پیدا برش

شنیدم که دستان جادو پرست / بهر کار یازد بخورشید دست

چو خشم آرد از جادوان نگذرد / برابر نگردد همی بی خرد

پشوتن بدو گفت با آب چشم / که بر دشمنت باد تیمار و خشم

چه بودست که امروز پژمرده / همانا که شب خواب ناکرده

میان جهان این دو یل را چه بود / که چندین همی رنج باید فزود

ندانم که بخت که شد کندرو / که کین آورد هر زمان نو بنو

بپوشید جوشن یل اسفندیار / بیامد بر رستم نامدار

خروشید چون روی رستم بدید / که نامت تو باد از جهان ناپدید

بر انسان که از من بخستی تو دوش نبودت دل و مغز و رای و هوش
فراموش کردی تو سگزی مگر کمان و بر مرد پرخاشخر
کنون رفتی و جادوی ساختی بدینسان سوی رزم من تاختی
تو از جادوی زال گشتی درست وگرنه کنارت همی دخمه جست
چنانت بدوزم همه تن به تیر که ناید ببر چارهٔ زال پیر
بگویست امروز ازان گونه یال کزین پس نه بیند ترا زنده زال
چنین گفت رستم باسفندیار که ای سیر ناگشته از کارزار
من امروز بی بهره جنگ آمدم سوی پوزش و نام و ننگ آمدم
بترس از جهاندار یزدان پاک خرد را مکن بر دل اندر مغاک
تو با من به بیداد کوشی همی دو چشم خرد را بپوشی همی
بدادار و زردشت و دین بهی بنوش آذر و آذر و فرّهی
بخورشید و ماه و باستا و زند که دل را برانی ز راه گزند
نگیری بیاد آن سخنها که رفت وگر پوست بر تن کسی را بکفت
بیا تا به بینی یکی خان من روان زنده است کام تو بر جان من
گشایم در گنج دیرینه باز کجا گرد کردم بروز دراز
کنم بار بر بارگی های خویش بگنجور ده تا براند ز پیش
برابر همی با تو آیم براه روم گر تو فرمان دهی پیش شاه

پس از شاه بکشد مرا شایدم — همان نیز گر بند فرمایدم
نگه کن که دانای پیشین چه گفت — که کس را میاد اختر شوم جفت
همان چاره جوییم کز روزگار — ترا سیر گرداند از کارزار
چرا دلت ازین گونه چون سنگ شد — همه آرزوی دلت جنگ شد
بیزدان که این جنگ و بیداد و کین — بدو را فگنے نام گیرے ازین
چنین داد پاسخ که مرد فریب — نیم روز پیکار و روز نهیب
از ایوان و خان چند گوئی همی — ز رنج آشتی چند جوئی همی
اگر زنده خوانی که مانی بجای — نخستین به تن بند مارا بسای
دگر باره رستم زبان بر گشاد — مکن شهریار از بسی داد یاد
مکن نام من زشت و جان تو خوار — که جز بد نیاید ازین کارزار
هزارانت گوهر دهم شاهوار — همان تاج با یاره و گوشوار
هزارانت کودک دهم نوش لب — بوندت پرستنده در روز و شب
هزارت کنیزک دهم خلخی — که زیبای تاجی و هم فرخی
در گنج سام نریمان و زال — گشاده کنم پیشت ای بی همال
همه یک به یک پیش تو گرد آورم — ز کابلستان نیز مرد آورم
همه مر ترا پاک فرمان برند — گه رزم بدخواه را بشکرند
وزان پس به پیشت پرستار وش — روم تا به پیش شه کینه کش

ز دل دور کن شهریارا تو کین	مده دیو را در تن خود کمین
جز از بند دیگر ترا دست هست	بمن بر تو شاهی و یزدان پرست
که از بند تو جاودان نام بد	بماند مرا بد بتو کی سزد
برستم چنین گفت اسفندیار	که تا چند گوئی همی نابکار
هرآنکس که از راه یزدان بگرد	ز فرمان شاه جهان دیده مرد
که هر کو ز فرمان شه شد برون	خداوند را کرده باشد فسون
بجز آزرم با بنده چیزی مجوی	چنین گفتنی ها سخیره مگوی
چو دانست رستم که لابه بکار	نیاید همی پیش اسفندیار
خروشید گفتا پشوتن بخوان	که باشد گواهم برین داستان
که من چند گونه پژوهش کنم	نکرده بدی را ز پوزش کنم
بداند که از من نبد جنگ و کین	نگردیدم از کیش و آئین و دین
بخندید از آن گفتن اسفندیار	چنین گفت کی پهلو نامدار
چه جوئی بهانه گه تاختن	بدین گونه رنگ و فسون ساختن
پشوتن نه دورست و داند همی	ز ما داستانها بخواند همی
پس آواز کرد و پشوتن بخواند	چو رستم ورا دید خیره بماند
چنین گفت پس با پشوتن براز	که ای پاک دل مرد گردن فراز
بسی لابه کردم باسفندیار	نیامد برش لابه گفتن بکار

تو دانی و ویدی زمن بندگی | نپذرفت و سیر آمد از زندگی
اگر او شود کشته بر دست من | زمن باز گوئی بهر انجمن
که رستم بسی لابه و زار کرد | نه بد سود نزدیک آزاد مرد
بدو بانگ برزد یل اسفندیار | که بسیار گفتن نه آید بکار
بیا تا چه داری تو از کار جنگ؟ | که جستی بگیتی بسی نام و ننگ
چو بشنید رستم غو رزم ساز | بدانست کامد زمانش فراز
کمان را بزه کرد و آن تیر گز | که پیکانش را داده بود آب رز
همانگه نهادش درآورد کمان | سر خویش کردی سوی آسمان
همی گفت که ای داور ماه و مهر | فزانیدهٔ دانش و فر و زور
همی بینی این پاک جان مرا | روان مرا هم توان مرا
که من چند کوشم که اسفندیار | مگر سر بگرداند از کارزار
تو دانی که بیداد کوشد همی | بمن جنگ و مردی فروشد همی
بپادافره این گناهم مگیر | تو ای آفرینندهٔ ماه و تیر
چو در کار چندی بدیدش درنگ | که رستم همی دیر شد سوی جنگ
بدو گفت کای رستم نامدار | بشد سیر جان تو از کارزار
ببینی کنون تیر گشتاسپی | دل شیر و پیکان لهراسپی
یکی تیر بر ترگ رستم بزد | چنان کز کمان سواران سزد

تهمتن گز اندر کمان راند زود / بدانسان که سیمرغ فرموده بود

بزد راست بر چشم اسفندیار / سیه شد جهان پیش آن نامدار

بدو نوک پیکان دو چشمش بدوخت / بهر دو آتش کینه چون برفروخت

خم آورد بالای سرو سهی / ازو دور شد دانش و فرهی

نگون شد سر شاه یزدان‌پرست / بیفتاد چاچی کمانش ز دست

گرفتش فش و یال اسپ سیاه / ز خون لعل شد خاک آوردگاه

چنین گفت رستم باسفندیار / که آوردی آن تخم زفتی ببار

تو آنی که گفتی که رویین‌تنم / بلند آسمان بر زمین بر زنم

من از تو صد و شصت تیر خدنگ / بخوردم. ننالیدم از نام و ننگ

بیک تیر برگشتی از کارزار / بخفتی برین بارهٔ نامدار

بخوردی یکی چوبه تیر گزین / نهادی سر خویش بر پیش زین

هم اکنون بخاک اندر آید سرت / بسوزد دل مهربان مادرت

هم آنگه سر نامبردار شاه / نگون اندر آمد ز پشت سیاه

زمانی همی بود تا یافت هوش / بران خاک بنشست و بگشاد گوش

سر تیر بگرفت و بیرون کشید / همی پر و پیکانش در خون کشید

هم آنگه به بهمن رسید آگهی / که تیره شد آن فر شاهنشهی

بیامد به پیش پشوتن بگفت / که پیکار ما گشت با درد جفت

تن ژنده پیل اندر آمد بخاک — جهان گشت ازین درد پر باشناک
برفتند هر دو پیاده دوان — به پیش سپهبد تا به پهلوان
بدیدند جنگی برش پر ز خون — یکی تیر پر خون بدست اندرون
پشوتن برو جامه را کرد چاک — خروشان و بر سر همی ریخت خاک
همی گشت بهمن بخاک اندرون — بمالید رخ را بران گرم خون
پشوتن همی گفت راز جهان — که داند ز نام آوران و مهان
اگر کردگار روان و سپهر — خداوند کیهان و ناهید و مهر
چو اسفندیاری که از بهر دین — بکردی برآهیخت شمشیر کین
جهان پاک کرد از بد بت پرست — به بیداد هرگز نیازید دست
بروز جوانی هلاک آمدش — سر تاجور سوی خاک آمدش
بدی را کزو بست گیتی بدرد — پر آزار زو جان آزاد مرد
فراوان بد و بگذرد روزگار — که روزی نه بیند بد کارزار
جوانان گرفته سرش در کنار — همی خون ستردند ازان شهریار
پشوتن برو بر همی موبه کرد — رخی پر ز خون و دلی پر ز درد
همی گفت زارا یل اسفندیار — جهاندار و از تخمهٔ شهریار
که برکند این کوه جنگی ز جای — که افگند شیر ژیان را ز پای
که کند این پسندیده دندان پیل — که افگند در موج دریای نیل

که خورشید تابنده را تار کرد   که شاه سرافراز را خوار کرد
که بنشاند این شمع افروخته   کز و شد همه دودمان سوخته
چه آمد بدین تخمه از چشم بد   که بر بدکنش بی‌گمان بد رسد
کجا شد دلیری و هوش و آیین تو   توانائی و اختر و دین تو
کجا شد بزرگی و آن کوس و ساز تو   کجا شد بزم آن خوش آواز تو
چو کردی جهان را ز بدخواه پاک   نیاسود از شیر و دد دیو پاک
کنون شاه کامست سرو سهی یادگار   ابی خاک بنشسته پروردگار
که نفرین برین گنبد این تاج باد   سر و گر سپارم از و هیچ باد
که چون تو سواری بکل بسپرد پای   گمانش بد بینان برین خاک خوار
سفر کرد بشنید مرد بی تاج و گاه   بران بی وفا کار گشتاسب شاه
چنین گفت با دانش آشفته رای   که ای مرد دانا ستیزه به روزگار
مکن خویشتن پیش من در تباه   که این بود بهرم از چرخ و ماه
تن مرده را خاک باشد نهال   تو از کشتن من بدینسان منال
کجا شد فریدون و هوشنگ و جم   ز باد آمده باز گشته بدم
همان پاک زاده نیاکان من   گزیده سرافراز پاکان من
برفتند و ما را سپردند جای   نماند کسی در سپنجی سرای
فراوان بکشتم من اندر جهان   چه در آشکارا چه اندر نهان

که تا راه یزدان بجای آورم　　خرد را بدین رهنمای آورم

چو از من گرفت این سخن روشنی　　ز بس بسته شد دست اهرمنی

زمانه بیازید چنگال شیر　　مرا همچو گور اندر آورد زیر

اسیرم چنان هست کاندر بهشت　　دل و جان من بدبد و بهره کشت

بگردی مرا پور دستان نکشت　　نگه کن برین گز که دارم بمشت

بدین چوب شد روزگارم بسر　　ز سیمرغ و از رستم چاره گر

فسونها و این بندها زال ساخت　　که این بند و رنگ از جهان او شناخت

چو اسفندیار این سخن یاد کرد　　بپیچید و بگریست رستم ز درد

بیامد به نزدیک اسفندیار　　بماند از غم خسته و سوگوار

چنین گفت پس با پشوتن بدرد　　که مردی ز مردان سزد یاد کرد

چنان هست کو گفت یکسر سخن　　ز مردی بکژی نه افگند بن

همانا که از دیو ناسازگار　　مرا بهره رنج آمد از روزگار

که تا من بمردی کمر بسته‌ام　　همی رزم گردنکشان جسته‌ام

سواری ندیدم چو اسفندیار　　زره دار با جوشن کارزار

چو بیچاره برگشتم از جنگ او　　بدیدم کمان و بر و چنگ او

سوی چاره گشتم ز بیچارگی　　ندادم بدو سر به یکبارگی

زمانش ورا در کمان ساختم　　چو روزش برآمد بینداختم

که او را همی بخت باز آورد | در این پرگره یک کار آورد

ازین خاک تیره بباید شدن | به پیشینه یکدم نشاید زدن

چنانکه زین بدنشان بستم | ازین بیشتر گر بافسانه خم

سکندرنامه

تذکرهٔ شیخ نظامی

سال ولادت تقریباً — سال وفات ۵۹۹ھ عمر شصت و سه ساله

الیاس یوسف نام - ابو محمد کنیت - نظام الدین لقب - نظامی تخلص اصلش تفرش
از قم قهستان بوده چنانکه خود فرموده ؎

چو دُر اگرچه در بحر گنجه گمم | ولی از قهستان شهر قمم

پدرش وطن بگذاشته و به گنجه آمده ولادت نظامی در آنجا اتفاق افتاد و علوم متداوله
را بدست آورده اما از کلامش فهمیده می‌شود که بر جمیع علوم وسعت نظر داشت
چنانکه خود فرموده ؎

هر چه هست از دقیقه‌های علوم | با یکایک نهفته‌های علوم

خواندم و سرّ هر ورق جستم | چون ترا یافتم ورق شستم

در فن شعر این حسن قبول خاص بهرهٔ نظامی گردیده که سلاطین روزگار بهر
ابقای نام خویش با صرار تمام کتب ازو نویسانیده - خمسه اش پنج گنج شایگان
سخن است معنون بنام پنج شاهان با اقتدار -

۱- مخزن اسرار - در بست و شش سالگی بنام بهرام شاه نظم کرده و پنج هزار

دینار سرخ با انواع امتعه و یک قطار شتر بانعام یافته - در جواب این مثنوی یک صد و بیست
و پنج مثنوی نگاشته شد لیکن جز مطلع الانوار خسرو و تحفة الاحرار جامی هیچ یکے
را نشاید که پیش آن نامش برده شود۔

۲- شیرین خسرو بنام طغرل ارسلان به صله اش دیه حمدونیان یافته۔

۳- لیلی مجنون - بنام خاقان کبیر جلال الدین والدنیا شاه اخستان - برائے فرمائش
کتاب خاقان بدستخط خویش فرستاده۔

۴- هفت پیکر بنام سلطان غیاث الدین الپ ارسلان علاء الدین آقسنقری۔

۵- سکندر نامه - بارادت خویش بنام ابوبکر نصرة الدین به سلک نظم کشیده
نظامی از صدر قیام آنچنان همت عالی یافته که گاہے در قاضی الحاجات بگذاشته
روئے بسوئے آستان ملوک و اکابر نیاورده و پا از گوشه عزلت بیرون ننهاده
بل سلاطین و اعیان عصر به عزلت گاهش آمدندے و عزت و احترامش بجا آوردند
چگونگی سوانحش از مقدمه باید جست - در آنجا تفصیلاً نگاشته شده و اینجا
این قدر دانستن کفایت می کند که در رزم و بزم و فلسفه و اخلاق هر گونه
مضامین را به پیرایهٔ لطیف ادا کرده و مصوری مناظر قدرت و واقعات وغیرہا
را چنان نموده که چنو کسے نتوانند که در این عهد برآید طرح شاعری عاشقانه انداخته

مصاف کردن دارا با سکندر در موصل

خرامیدن لاجوردی سپهر — همان گرد بر گشتن ماه و مهر

چه پنداری گر بهر بازیگریست — سراپردهٔ این چنین سرسریست

درین پرده یک رشته بیکار نیست — سر رشته بر ما پدیدار نیست

که داند که فردا چه خواهد رسید؟ — نه دیده که خواهد شدن ناپدید؟
کرا مرده از خانه بیرون نهند؟ — کرا تاج اقبال بر سر نهند؟
گزارندهٔ نیک و بدهای خاک — سخن گفت از آن پادشاهانِ پاک
که چون صبح را شاهِ چین بار داد — عروسِ عدن دُر به بیمار داد
رسیدند لشکر بجای مصاف — دو پرگار بستند چون کوه قاف
خسک بر گذرگاهِ کین ریختند — نقیبان خروشیدن انگیختند
پرنگ پرنگ سو بسو در شتاب — نه در دل سکونت نه در دیده خواب
ز بسیاریِ لشکر از هر دو جای — فرو بسته کوشنده را دست و پای
دو رویه ستادند در جای جنگ — نمودند در پیشدستی درنگ
مگر در میان صلح آید پدید — که شمشیرشان بر نباید کشید
چو بود از جوانی و گردن کشی — همان جانب آبی همان آتشی
پدید آمد از تیز بازی ستیز — دلِ کینه ور گشت بر کینه تیز
ازان پس که بر کینه ره تاختند — سر از جستن مهر برتافتند
شغبهای آئینه پیلِ مست — همی شانه بر پشتِ پیلان شکست
چنان آمد از نای ترکی خروش — که از نای ترکان برآورد جوش
برآورد چرچره آواز شیر — دماغ از دم گاودم گشت سیر
ترنگی که از مقرعه خاسته — برون رفت زین طاقِ آراسته

دوار و برآمد ز راه نبرد　　هزاهز در آمد بمردان مرد

زمین گفتی از یکدگر بر درید　　سرافیل صور قیامت دمید

غبار زمین بر هوا راه بست　　عنان سلامت برون شد ز دست

ز بس گرد بر تارک ترک زین　　زمین آسمان آسمان شد زمین

فرو رفت و بر رفت راه نبرد　　نم خون بماهی و بر ماه گرد

ز سم ستوران در آن پهن دشت　　زمین شش شد و آسمان گشت هشت

جگر تاب شد نعره های بلند　　گلوگیر شد حلقه های کمند

ز تاب نفس در هوا بست میغ　　جهان سوخت از آتش برق تیغ

ز بس عطر تیغ پر خون و خاک　　دماغ هوا پر شد از جان پاک

سپهدار ایران هم از تیغ بام　　بیاراست لشکر بسان تمام

نخستین صف میمنه ساز کرد　　ز تیغ اژدها را دهن باز کرد

صف میسره هم بیاراست چست　　یکی کوه گفتی ز پولاد رست

جناح آن چنان بست در پیشگاه　　که پوشیده شد روی خورشید و ماه

ز قلبی که چون کوه پولاد بود　　پناهنده را قلب آباد بود

ز دیگر طرف لشکر آرای روم　　بیاراست لشکر چو نخلی ز موم

سلاح و سلب دادخواهنده را　　قوی کرد پشت پناهنده را

چپ و راست آراست از ترک تیغ　　چو آرایش گلبن از اشک میغ

پس و پیش را کرد چون خان کوه — برانگیخت قلب و ثریا شکوه

چو از هر دو سو لشکر آراسته — پیلان ز سو به سو مردی خود آراستند

سیاست درآمد بگردن زنی — ز چشم جهان دور شد روشنی

ز بس خون که گرد آمد اندر مغاک — چو گوی گرد سر تا آستین گیتی ز خاک

ز شمشیر برگشته جای نبرد — که در غار او اژدهای نبرد

نهنگ خدنگ از کمین کمان — نیاسود بر یک زمین یک زمان

کمند اژدهای مسلسل شکنج — دهن باز کرده بیستارا ز گنج

ز غریدن ژنده پیلان مست — گره در گلوی هژبران شکست

ز بس تیغ بر گردن انداختن — نیامد کسی گردن افراختن

پدر با پسر کین برآراسته — گوا باشد از مهر پدر خاسته

ستون علم جامه در خون زده — تو پنداشت از جهان خیمه بیرون زده

ز بس شست تیر پیکان نشان — شده آبله دست پیکان کشان

چنان گرم گشت آتش روزگار — که از نعل اسپان برآمد شرار

جهان جوی دارا ز قلب سپاه — برآشفت چون شیر شرزه سیاه

ز دشمن گرائی و قلب افگنی — گشاده بر و بازوی بهمنی

بهر جا که بازو برافراختی — شر خشم در پایش انداختی

نشد بر تنی تاش پرداختش — نزد بر سری تا نینداختش

زبس خون رومی دران ترکتاز | هزار اطلس رومی افگنده باز
وزین سو سکندر به شمشیر تیز | برانگیخته بر جهان رستخیز
دو دست آفریده بکوشش برون | بهر دست شمشیر الماس گون
دو دستی چنان می گزارید تیغ | کز و خصم را جان نیامد دریغ
چو بر فرق پیل آمدے خنجرش | فرو ریختی زیر پا پیکرش
چو بر آب دریا غضب ریختی | ز دریاے آب آتش انگیختی
چو شیر یکه تازش ز دم بر زند | دم باد پا را بهم بر زند
بدارا نمودند کان تند شیر | بسا شیر کز مرکب آورد زیر
شه آزرم به که یکسو کند | کز ان پهلوان پیل یکسو کند
به لشکر بگوید که یکبارگی | برانند بر جنگ او بارگی
چنان دید داراے دولت صواب | که لشکر بجنبد چو دریاے آب
همه جنگجو همه یکسر شدند | به یکبارگی بر سکندر شدند
دو لشکر چو مور و ملخ تاختند | شر و جدال در جهان ساختند
به شمشیر پولاد و تیر خدنگ | گذرگاه بر مور کردند تنگ
چو نیزه‌ور گیلی کشیدند نیش | زمین را بزنبوره کردند ریش
سکندر دران داوریگاه سخت | پی افشرده مانند بیخ درخت
همیون بروے افگند پیل افگنے | سوئے پیلتن شد چو آهرمنے

یکی زخم زد بر تنِ پهلوان کزان زخم لرزید پیر و جوان

بدرید خفتان و زره پاره کرد عمل بین که پولاد با خاره کرد

نترسید بازوی تابنده هور ولیکن شد آزرده هژیر زور

بموی تنِ شاه رُست از گزند برزد تیغ و بدخواه را سر فگند

هراسید تران دشمنِ بے هراس دل خصم را کرد ز آنجا قیاس

بران شد که از خصم تابد عنان رهائی دهد سینه را از سنان

دگر بار بر بخت امیدوار پی افشرده بر جای خود استوار

چو در حال فیروزی خویش دید بر اعدای خود دست خود بیش دید

قوی کرد بر جنگ بازوی خویش بکوشید باهم ترازوی خویش

نیاسود لشکر ز خون ریختن ز دشمن بدشمن در آویختن

نبرد آزمایانِ ایران سپاه گرفتند بر لشکرِ روم راه

زبون گشته رومی به پیکارشان اجل خواست کردن گرفتارشان

دگر رو بمردی فشردند پای نرفتند چون کوه آهن ز جای

بناموس رایت همی داشتند غنیمت به بدخواه نگذاشتند

چه گوهر برآسود زنگی به تاج شهِ چین فرود آمد از تخت عاج

جهان روشن از تیره شب تافته چو آئینه و روشنی یافته

دو لشکر بیک جا گروه آمدند شدند از خصومت ستوه آمدند

یارا نگاه آمدند از نبرد ... زتن زخم شستند از روے گرد
بداندیشه از گنبد تیز گشت ... که فردا بسر بر چه خواهد گذشت؟
دگر روز کان روے شستہ ترنج ... چو رو حانیاں سر برون روز گنج
سپاه از دو سو صف بیاراستند ... هژبران به نخچیر برخاستند
بپولاد و شمشیر و چرم کمان ... بسی زور بازو و نمو آسمان
بغوغاے لشکر در آمد شکیب ... که دست از عنان رفت و پا از رکیب
بدارا دو سرهنگ بودند خاص ... باخلاص نزدیک و دور از خلاص
ز بیداد دارا بجان آمده ... دل آزردگی در میان آمده
بران دل که خون ریز دارا کنند ... بروکین خویش آشکارا کنند
چو زینگونه بازارے آراستند ... بخون از سکندر امان خواستند
که ماییم خاصانِ دارا و بس ... بدارا ز ما خاص تر نیست کس
ز بیداد چون ناشکوه آمدیم ... بخون ریز او هم گروه آمدیم
نخواهیم فردا بروتاختن ... ز بیدادِ او ملک پرداختن
یک امشب بکوشش نگهدار جاے ... که فردا مخالف در آید زپاے
چو فردا علم در کشد در مصاف ... خورد ضربتِ تیغ پهلو شکاف
ولیکن بشرطیکه بے دست رنج ... همایر کشاده کنی قفل گنج
زما هر یکے را توانگر کنی ... بزر کارِ ما هردو چون زر کنی

سکندر بآن خواسته عهد بست — به پیمان در آن خواسته داد دست

نشد باورش کان دو بیداد کیش — کنند این خطا با خداوند خویش

ولی هر کس آن در بدست آورد — کز خصم خود را شکست آورد

در آن ره که بیداد داد آمدش — کهن داستانی بیاد آمدش

که خرگوش هر مرورا بی شگفت — سگ آن ولایت تواند گرفت

چو آن عاصیان خداوند کش — خبر یافتند از خداوند هش

که بر گنج شان کامگاری دهد — به خون ریز بدخواه یاری دهد

حق نعمت شاه بگذاشتند — پی کشتن شاه برداشتند

چو یاقوت خورشید را در زدند — به یاقوت جستن جهان بی فشرد

بدزدی گرفتند مهتاب را — که این برد آن گوهر تاب را

دو لشکر گشاده کمر چون دو کوه — شدند از نبرد آزمائی ستوه

بمنزل گه خویش گشتند باز — برزم دگر روزه کردند ساز

بیا ساقی از من مرا دور کن — جهان از می لعل پر نور کن

می کو مرا ره بمنزل برد — همه دل برند او غم دل برد

بهروزی یافتن سکندر بر دارا و کشته شدن او

جهان گرچه آرامگاهی خوش است — شتابنده را نعل در آتش است

دو در دارد این باغ آراسته — در و بند از این هر دو برخاسته

درآواز دیر باغ وشنگر تمام — ز دیگر دریا باغ بیرون خرام

اگر زیرکی با گلے خو مگیر — که باشد بجا ماندنش ناگزیر

درین دم که داری بشادی بسیج — که آینده در رفته هیچ ست در هیچ

نه ایم آمده از پئے دل خوشی — مگر از پئے رنج و محنت کشی

خزان را کسے در عروسی نخواند — مگر آن زمان کآب و هیزم نماند

گزارندهٔ نظم این داستان — سخن راند بر سنت راستان

که چون آتش روز روشن گذشت — پر از دود شد گنبد تیز گشت

شب از ماه بر بست پیرایهٔ — شگفتی بود نور در سایهٔ

طلایه ز لشکرگه هر دو شاه — شده پاس دارندهٔ صبحگاه

تیاقی برآمد شدن چون حراس — نیاسود دراج از بانگ پاس

بسا خفته کز هیبت پیل مست — سراسیمه هر ساعت از خواب جست

غنوده تن مردم از رنج و تاب — نظر هر زمانے درآمد ز خواب

نیایش کنان هر دو لشکر براز — که اے کاشکی بودے آن شب دراز

مگر کان درازی نمودے درنگ — بدیری پدید آمدے روز جنگ

سگالش چنان شد دو کوشنده را — که ریزند صفرای جوشنده را

چو خورشید روشن برآرد کلاه — پدیدار گردد سپید از سیاه

دو خسرو عنان در عنان آورند — ره دوستی در میان آورند

بآزرم و خوشنودی از یکدگر / بتابند وزان بر نتابند سر
چو دارا در آن داوری رای جست / دل رای زن بود در رای سست
سوی آشتی کس نشد رهنمون / نمودند رایش به شمشیر و خون
که ایرانی از رومی نیش خورد / بتابیم کجا ریزد اندر نبرد
چو فردا فشاریم در جنگ پای / ز رومی نمانیم یک تن بجای
بدین عشوه و اندیشه را شکیب / یکی بر دلیری یکی بر فریب
همان قاصدان تیز کردند جهد / که بر خون او بسته بودند عهد
سکندر ز دیگر طرف چاره ساز / که چون پای دارد در آن ترکتاز
خیال دو سرهنگ را پیش داشت / جز این خود که سرهنگی خویش داشت
چنین گفت با پهلوانان روم / که فردا درین مرکز سخت بوم
بکوشیم کوشیدنی مرد وار / رگ جان بکوشش کنم استوار
اگر دست بردیم ما راست ملک / وگر باشدیم آن دار است ملک
قیامت که پوشیده بر رای ماست / بود در روز آن روز فردای ماست
ز اندیشهای چنین هولناک / دو لشکر غنودند با ترس و باک
چو گیتی در روشنی باز کرد / جهان بازی دیگر آغاز کرد
بآتش بدل گشت مشت شرار / کلیچه شد آن سیم گاورس وار
درآمد به جنبش دو لشکر چو کوه / گران جنبش آمد جهانی ستوه

فریدون نسب شاه بهمن نژاد　چو برخاست از اوّل بامداد
همه ساز لشکر به ترتیب جنگ　برآراست از جبه تیر خدنگ
ز پولاد صد کوه بر پاے کرد　به پایینِ او گنج را جاے کرد
چو بر میمنه ساز ور گشت کار　همان میسره شد چو روئین حصار
جناح از هوا بر زمین برد میخ　پس آهنگ شد در زمین چار میخ
جهاندار در قلبگه کرد جاے　درفشِ کیانیش بر سر بپاے
سکندر که تیغِ جهان سوز داشت　چنان تیغ از بهرِ این روز داشت
برانگیخت رزمی چو بارنده میغ　تگرگش ز پیکان و باران ز تیغ
جناحِ سپه را بگردون کشید　سُمِ بارگی بر سرِ خون کشید
گران مایگان را بدانسان که خواست　بفرمود رفتن سوے دست راست
گروہے که پُرتابیان ساخت شان　چپ اندازِ شه بر چپ انداخت شان
همان استوارانِ درگاه را　که ز ایشان بود ایمنی شاه را
بقلب اندرون داشت با خویشتن　چو پولاد کوهی شد آن پیلتن
برآمد ز قلبِ دو لشکر خروش　رسید آسمان را قیامت بگوش
تبیره بغرّید چون تند شیر　درآمد برقص اژدهاے دلیر
ز شوریدنِ نالهٔ کرّناے　برافتاد تب لرزه بر دست و پاے
ز فریاد روئین خم از پشتِ پیل　نفیرِ نهنگان درآمد ز نیل

زبس بانگ شیپور زهره شگاف / بدرّید زهره بپیچید ناف
ز غرّیدنِ کوس خالی دماغ / زمین لرزه افتاده در کوه و راغ
در آمد به بحران سرِ بید برگ / کشاده بدور وزن درع و ترگ
زبس تیر باران که آمد بجوش / فگند ابر بارانی از خود ز دوش
گران تیر باران کنون آمدے / بجاے نم از ابر خون آمدے
خروشیدنِ کوس روئینه طاس / نیوشنده را داد بر جان هراس
چلاچل زنان از نواهاے زنگ / برآورد خون از دل خاره سنگ
بجنبش در آمد دو دریاے خون / شد از موج آتش زمین لاله گون
زمین کو بساطے بد آراسته / غبارے شد از جاے برخاسته
با بر و در آمد کمان را شکنج / شتابان شده تیر چون مار گنج
ستیزنده از تیغ سیماب ریز / چو سیماب کرده گریزا گریز
ز پولادِ پیکانِ پیکر شکن / تن کوه لرزید بر خویشتن
زبس زخم پولادِ خارا ستیز / زمین را شده استخوان ریز ریز
ز نوکِ سنان چرخِ دولاب رنگ / ز پرکار گردش فرو ماند لنگ
زبس بر دهن تا چخ انداختن / نفس را نه راهِ برون تاختن
سنان در سنان رسته چون نوک خار / سپر بر سپر بسته چون لاله زار
گریزندگان را در آن رستخیز / نه روے رهائی نه راهِ گریز

سواران همه تیر پرداخته | گهی تیر و گه ترکش انداخته
در آن مسلخ آدمی زادگان | زمین گشته کوه از بس افتادگان
بجان پدر خود هر کسی گشت شاد | کس از کشتن کس نیاورد یاد
ندارد کسی سوگ در حرب گاه | نه کس جز قزآگند پوشد سیاه
سخنگو سخن سخت پاکیزه راند | که مرگی با نبوه را جشن خواند
چو مرگ از یکی تن برآرد هلاک | شود شهری از گریه اندوهناک
بمرگ همه شهر زین شهر دور | نگرید کسی کو بود ناصبور
زبس کشته برگشته مردان مرد | شده راه بربسته بر ره نورد
بر آن دجلهٔ خون بلند آفتاب | چو نیلوفر افگنده زورق بر آب
سنان سکندر دران داوری | سبق برده بر چشمهٔ خاوری
شراریکه شمشیر دارا فگند | تپش در دل سنگ خارا فگند
چو لشکر به لشکر درآمیختند | قیامت ز گیتی برانگیختند
پراگندگی در سپاه او فتاد | پژوهش در آزرم شاه او فتاد
سپه چون پراگنده شد سوی جنگ | فراخی در آمد به میدان تنگ
کس از خاصگان پیش دارا نبود | کزو در دل کس مدارا نبود
دو سرهنگ غدار چون پیل مست | برآن پیلتن برگشادند دست
زدندش یکی زخم پهلو گذار | که از خون زمین گشت چون لاله‌زار

درافتاد دارا بدان زخم تیز — ز گیتی برآمد یکی رستخیز

درخت کیانی درآمد بخاک — بغلطید در خون تن زخمناک

برنجید تن نازک از درد داغ — چه خوش گفتی بود یا ورا با چراغ؟

کشنده دو سرهنگ شوریده رای — بنزد سکندر گرفتند جای

که آتش زد دشمن برانگیختیم — باقبال شه خون او ریختیم

بیک زخم کردیم کارش تباه — سپردیم جانش بتیز آلب شاه

بیا تا ببینی و باور کنی — بخونش سم بارگی ترکنی

چو آمد زما آنچه کردیم رائے — تو نیز آنچه گفتی بیاور بجائے

بما بخش گنجی که پذرفته — وفا کن بچیزیکه خود گفته

سکندر چو دانست کاین ابلهان — دلیر اند بر خون شاهنشهان

پشیمان شد از کرده پیمان خویش — که برخاستش عصمت از جان خویش

فرو میرد امیدواری ز مرد — که همسال را سرور آید بگرد

نشان جست کان کشته را [illegible] — کجا خوابگه دارد از خون چوسے؟

دو بیداد پیشه براه اندرون — پی بیداد خود شاه را رهنمون

چو در موکب قلب دارا رسید — ز موکب روان هیچکس را ندید

تن مرزبان دید در خاک و خون — کلاه کیانی شده سرنگون

سلیمانی افتاده پاسے مور — همان پشه کرده بر پیل زور

به بازوی بهمن بر آسوده مار
ز رویین دژ افتاد اسفندیار

بهارِ فریدون و گلزار جم
به بادِ خزان گشته تاراجِ غم

نسب نامهٔ دولتِ کیقباد
ورق بر ورق سو بسو برده باد

سکندر فرود آمد از پشتِ بور
در آمد به بالینِ آن پیل زور

بفرمود تا آن دو سرهنگ را
دو کژ زخمهٔ خارج آهنگ را

بدارید برجای خویش استوار
خود از جا به جنبید شوریده وار

به بالین گه خسته آمد فراز
ز درعِ کیانی گره کرد باز

سر خسته را بر سر ران نهاد
شب تیره بر روز رخشان نهاد

فرو بسته چشم از تن خوابناک
بدو گفت برخیز ازین خون و خاک

چو دارا بروی‌ش نظر کرد و دید
به سوز جگر آه از دل کشید

چنین داد دارا به خسرو جواب
که بگذار تا سر نهم من بخواب

رها کن که در من رهائی نماند
چراغ مرا روشنائی نماند

سپهرم بدانگونه پهلو درید
که شد در جگر پهلوم ناپدید

توای پهلوان کامدی سوی من
نگهدار پهلو ز پهلوی من

که با اینکه پهلو دریدم چو میغ
همی آید از پهلویم بوی تیغ

سر سروران را رها کن ز دست
تو مشکن که ما را جهان خود شکست

چه دستی که با ما درازی کنی
بتاجِ کیان دستبازی کنی

نگهدار دستت که دار است این   نه پنهان چو روز آشکار است این

چو گشت آفتاب مرا روی زرد   نقابی بمن درکش از لاجورد

مبین بهرو را دیده سر افگندگی   چنان شاه را در چنین بندگی

درین بندم از زحمت آزاد کن   بآمرزش ایزدی یاد کن

زمین را منم تاج تارک نشین   مجنبان مرا تا نه جنبد زمین

رها کن که خواب خوشم می برد   زمین آب و چرخ آتشم می برد

مگردان سر خفته را از سریر   که گردون گردان برآرد نفیر

زمان من اینک رسد بی گمان   رها کن بکام خودم یک زمان

اگر تاج خواهی ربود از سرم   یکی لحظه بگذار تا بگذرم

چو من زین ولایت کشادم کمر   تو خواه افسر از من ستان خواه سر

سکندر بنالید کای تاجدار   سکندر منم چاکر شهریار

نخواهم که بر خاک بودی سرت   نه آلوده خون شدی پیکرت

ولیکن چه سود است که این کار بود   تأسف ندارد درین کار سود

اگر تاجور سر برافراختی   کمر بند او چاکری ساختی

دریغا بدریا کنون آمدم   که تا سینه در موج خون آمدم

چرا سر کیم را نیفتاد شم!   چرا پی نکردم درین راه گم!

مگر ناله شاه نشنیدمی   نه روی چنین روز را دیدمی

بدارای گیتی و دانای راز | که دارم به بهبود دارا نیاز

ولیکن چو بر شیشه افتاد سنگ | کلید در چاره ناید به چنگ

دریغا که از نسل اسفندیار | همین بود و بس ملک را یادگار

چه بودی که مرگ آشکارا شدی | سکندر رهِ آغوشِ دارا شدی

چه سود است؟ مردن نشاید به زور | که پیش از اجل رفت نتوان بگور

به نزدیک من یک سر موی شاه | گرامی‌تر از صد هزاران کلاه

گر این زخم را چاره دانستمی | طلب کردمی تا توانستمی

مبادا که اورنگ شاهنشهی | ز دارای دولت بماند تهی

چرا خون نگریم برین تاج و تخت | که دارنده را بردر افگند رخت

مباد آن گلستان که سالار او | بدین خستگی باشد از خار او

نفیر از جهانی که دارا گذشت | شهنشاه چون روز آشکار گذشت

بیچاره گری چون ندارم توان | کنم نوحه بر پا و سر و روان

چه تدبیر داری و رای تو چیست | امید از که داری؟ و همت کیست

بگو هر چه خواهی که فرمان کنم | به چاره گری با تو پیمان کنم

چو دارا شنید آن دم دل نواز | نگهداشت گری و دیده را کرد باز

بدو گفت کای بهترین بخت من | سزاوار پیرایهٔ تخت من

چه پرسی ز جان بجان آمده | گلی در شمر خسروان آمده

جهان شربت هر یک از یخ سرشت — بجز شربت ما که بر یخ نبشت
ز بیم آبیم سینه سوز و درون — قدم تا سرم غرق دریای خون
چو برقی که در ابر دارد شتاب — لب از آب خالی و تن غرق آب
سبوئیکه سوراخ باشد نخست — به موم سریشم نگردد درست
جهان غارت از هر درے می برد — یکے آورد دیگرے می برد
نه زوا مین اینان که هستند نیز — نه آنانکه رفتند رستند نیز
ببین روز من راستی پیشه کن — تو نیز از چنین روز اندیشه کن
چو هستی به پند من آموزگار — بدین روز ننشاندت روزگار
نه من بهر بهمن شدم کاژدها — بخاریدن سر نکردش رها
نه اسفندیار جهانگیر گرد — که از چشم زخم جهان جان نبرد
چو در نسل ما کشتن آمد نخست — نگنده نسب کرو بر من درست
تو سر سبز بادا به شاهنشهی — که من کرده ام سر ز بالین تهی
چو در خواستی کار زوستم تو چیست — بوقتیکه بر من بباید گریست
سه چیز آرزو دارم اندر نهان — بر آید باقبال شاه جهان
یکے آنکه بر کشتن بے گناه — تو باشی درین داوری داد خواه
دوم آنکه بر تخت و تاج کیان — چه حاکم تو باشی نیاری زیان
دل خود بپردازی از تخم کین — نپردازی از تخمه ما زمین

سوم آنکه بر زیر دستان من حرم نشکنی در شبستان من
همان روشنک را که دخت من است بدان نازکی دست پخت من است
بهم خوابی خود کنی سربلند که فرخ بود گوهر ارجمند
دل روشن از روشنک بر متاب که با روشنی به بود آفتاب
سکندر پذیرفت از هرچه گفت پذیرنده برخاست گوینده خفت
کبودی و کوری در آمد بچرخ که بغداد را کرد بی کاخ و کرخ
درخت کیان را فرو ریخت بار کفن دوخت بر درع اسفندیار
چو مهر از جهان مهربانی برید شبه ماند و یاقوت شد ناپدید
سکندر بر آن شاه فرخ نژاد شبانگاه بگریست تا بامداد
درودید بر خویشتن نوحه کرد که او را همان زهر بایست خورد
چو روز دگر صبح ابلق سوار طویله برون زد برین مرغزار
سکندر بفرمود کارند ساز برندش بجای نخستینه باز
ز مهد زر و گنبد سنگ بست مهیاش کردند جای نشست
چو خلوتگهش آن چنان ساختند ازو رخت خویش بپرداختند
شنو صندرا قدر چندان بود که در خانهٔ کالبد جان بود
چو بیرون رود جوهر جان ز تن گریزد ز همخوابهٔ خویشتن
چراغی که باد آمد و در زدی چه بر طاق ایوان چه روی زمی

اگر در سپهری وگر در مغاک — چو خاکی شوی عاقبت زیر خاک
بسا ماهیان کو شود خورد مور — چو در خاک شور افتد از آب شور
چنین است رسم این گذرگاه را — که دارو بآمد شد این راه را
یکی را در آرد به هنگامه تیز — یکی را ز هنگامه گوید که خیز
مکن زیر این لاجوردی بساط — باین مهرهٔ کهربا گون نشاط
که رویت کند کهربا وار زرد — کبودت کند جامه چون لاجورد
گوزنی که در شهر شیران بود — بمرگ خودش خانه ویران بود
چو مرغ از پی کوچ برکش جناح — مشو مست راح اندرین مستراح
بزن برق وار آتشی در جهان — جهان را ز خود وارهان وارهان
سمندر چو پروانه آتش رواست — ولیک این کهن لنگ را آتش رواست
خری چون همی خورد بر جای جو — خر افتاد و جان داد و خربنده رو
اگر شاه ملک است وگر ملک شاه — همه راه رنج است با رنج راه
که داند که این خاک دیرینه دور — بهر غاری اندر چه دارد غرور
کهن کیسه شد خاک پنهان شکنج — که هرگز برون نارد آواز گنج
زر از کیسهٔ تو برآرد خروس — سبوی نو از تری آید بجوش
که داند که این دخمهٔ دام و دد — چه تاریخها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با بخردان ساخت است — چه گردن کشان را سر انداخت است

فلک نیست یکسان بهم آغوشِ تو — طرازش دو رنگ است بر دوشِ تو

گهت چون فرشته بلندی دهد — گهت با دوان دستِ بندی دهد

شبانگه بنا نیست تا آرد بباد — گلیچه چو گردون دهد بامداد

چه باید درین هفت چشمه خراش — ز بهرِ جوے چند بردن سپاس

چو خضر از چنین روزیِ روزه گیر — چو هست آبِ حیوان چه خرما چه شیر

ازین دیو مردم که دام و دداند — نهان شو که هم صحبتانت بداند

پیِ گورکن دشتیان گم است — ز نامردی‌هاے این مردم است

گوزن گر ازنده در مرغزار — ز مردم گریزد سوے کوه و غار

همان شیر کو جائے در بیشه کرد — ز بد عهدیِ مردم اندیشه کرد

مگر گوهرِ مردمی گشت خُرد — که در مردمان مردمی‌ها بمرد

اگر نقش مردم بخوانی شگرف — بگوئی که مردم چنین است حرف

بچشم اندرون مردمک را نگاه — هم از مردن مردمی شد سیاه

نظامی بخاموش کاری بپیچ — بگفتار ناگفتنی ره مپیچ

چو هم رشتهٔ خفتگانے خموش
فرو خسپ با پنبه در پنبه گوش

مثنوی مولانا روم

تذکرہ مولانائے روم

مولانا جلال الدین محمد رومی بن بهاء الدین محمد بلخی که از اعیان جید از علما و عرفا بوده
عهد سلطان محمد خوارزمشاه بود که پدر بزرگوارش در بلخ حشمتی تمام و شوکتی مالا کلام
داشت - و معتقدین و مریدینش جماعتی کثیر و جم غفیر بود ازان رو سلطان را
در سر افتاد که آن را از بلخ اخراج کند - پس بلخ را بگذاشت و در ره نیشاپور
نهاد - شیخ فرید الدین عطار برای دیدنش آمد - دران هنگام مولانا جلال الدین
کودکی بود شیخ عطار پند نامهٔ خود را به جلال الدین هدیه کرد - و به بهاء الدین
آورد و گفت که زود باشد که این پسر آتش در سوختگان عالم زند - پس ازان
بهاء الدین با پسرش به زیارت حرمین شریفین شتافتند و ازانجا به شام رفت
تا زیارت مقابر انبیا علیهم السلام کند - بعد ازان به قونیه روم آمد سلطان علاء الدین
کیقباد سلجوقی ایشان را در قونیه بعزت تمام نگاه داشتند - پس از چندی
بهاء الدین وفات یافت و جلال الدین بجاے پدر بر مسند افادت و افاضت
بنشست و مرجع علماے عهد گشت قلباً مائل به صحبت اهل حال بود و طالب
خدمت اهل کمال درین هنگام شیخ شمس الدین محمد تبریزی بولایات روم
تماشا و سیاحت می کرد تا به قونیه رسیده در سراے موسوم به تجار شکرریزان
سکنی گرفت و او ارادت به شیخ رکن الدین سجاسی بابا کمال داشت - گویند
که شیخ شمس الدین و شیخ فخر الدین همدانی متخلص به عراقی در یک مجلس از شیخ
تربیت یافتند - عراقی غزلی گفته بر شیخ خود خواند شیخ از شمس پرسید که لاے
قرة عین ا - تو توانی واردات خود را در صورت عبارات و الفاظ در آوردن -

وی گفت مراد از علم صورت و نقل بحث نیست۔ شیخ فرمود عنقریب فرزند و
مصاحب سعادت حالی خواهد داد که بسیاری از علوم اولین و آخرین بنام تو در روزگار
از وی باقی ماند پس کتابهای درون را ز حقیقت امر علوم شود در آن تأثیر سوخته است
آتش در او زن که عالم را روشن کند۔ روزی شمس الدین در بازار قونیه می گشت
که مولانا جلال الدین را دید که بر اسپ سوار و گرد او شاگردان و معتقدانش قطار
در قطار می آید۔ صید خود را شناخت و در قفایش تاخت۔ پس از سوالات و
تحقیق حالات مولانا از مقامات و کرامات شیخ با خبر گردید و ارادت او برگزید
ترک علم صورت گفت و طالبان علم را از خود منع کرد و شوریده شد۔ مردم قصد
شمس الدین کردند۔ چندی سفر کرد و باز آمد بالآخره در دست علاء الدین محمد
فرزند مولوی شمس الدین در ۶۴۵ھ بشهادت رسید۔ و وفات مولانا در ۶۷۲ھ
اتفاق افتاد۔ مولانا زیاده از پنج هزار بیت دیوانی از غزلیات بنام شمس گفته
با آنکه شمس صورتاً شاعر نبود۔ و غزلیات حقائق آیاتش که بنام خویش نگاشته
بیشتر از شصت هزار بیت است که در میان خلائق کمتر مشهور شده بر فصاحت
و بلاغت مشحون است زبان ربی و شکی نیست که در شعر مجرد جناب مولوی امثاله
اقران الشعر واضح است۔ مولانا جامی گفته

مثنوی مولوی معنوی — هست قرآن در زبان پهلوی
من چه گویم وصف آن عالی جناب — نیست پیغمبر ولی دارد کتاب

صاحب آتشکده می گوید شرح کمالات صوری و معنوی ایشان و وصف
فضائل ظاهری و باطنی آن جناب از حیز تقریر بیرون است و کتاب مستطاب
مثنوی برهانیست قاطع۔
دولتشاه می نویسد۔ دل پاک او مخزن اسرار الٰهی و خاطر فیاض او

مهبط انوار نامتناهی بود. رموز و اشارات عالم غیب را بشیوه سخن گستری بیان
کرده و طریق عین الیقین را بواسطه علم الیقین به بیان در آورده. لاریب که
این چنین اسرار معارف و رموز حقائق را با این جذب و ذوق و جوش و مستی
در کتابی نشان نداده اند. نکات صوفیه و مقامات عشق را بکمال فصاحت
ذکر فرموده هریکی از اشعارش معانی و ارادات قلبی هست که در پیکر الفاظ جلوه
داده. تراکیب و اسالیب آن بشیوه قدما هست و لغات پهلوی را سرمایه
بس معتبر و اکثر مقصد اقتباس شعر هست. در کلامش حشو و زوائد بیشتر و
دلگداز تر از همه پیشروان و پس آیندگان هست. صاحب مجمع الفصحا سه
نامی نیکو گفته تا این غایت شعرای عجم در نظم پارسی کتابی مانند شاهنامه
و مثنوی مولوی معنوی بعالم بیادگار نگذاشته اند. قطعات و رباعیات
هم گفته و آنها هم بشیوه مستحسن لیاقت و شنوانش با سوز و گداز و با حقائق
و معارف مملو هست.

مثنوی مولانا روم

بشنو از نی چون حکایت می کند — وز جدائیها شکایت می کند
کز نیستان تا مرا ببریده اند — در نفیرم مرد و زن نالیده اند
سینه خواهم شرحه شرحه از فراق — تا بگویم شرح درد اشتیاق
هر کسی کو دور ماند از اصل خویش — باز جوید روزگار وصل خویش
من بهر جمعیتی نالان شدم — جفت خوشحالان و بدحالان شدم
هر کسی از ظن خود شد یار من — از درون من نجست اسرار من

سرّ من از نالهٔ من دور نیست — لیک چشم و گوش را این نور نیست
تن ز جان و جان ز تن مستور نیست — لیک کس را دید جان دستور نیست
آتش ست این بانگ نای و نیست باد — هر که این آتش ندارد نیست باد
آتش عشق ست کاندر نے فتاد — جوشش عشق ست کاندر مے فتاد
نے حریف هر که از یارے برید — پرده‌هایش پرده‌های ما درید
همچو نے زهرے و تریاقے که دید؟ — همچو نے دمساز و مشتاقے که دید
نے حدیث راه پُر خون می‌کند — قصه‌هائے عشق مجنون می‌کند
محرم این هوش جز بیهوش نیست — مر زبان را مشتری جز گوش نیست
در غم ما روزها بیگاه شد — روزها با سوزها همراه شد
روزها گر رفت گو رو باک نیست — تو بمان اے آنکه چون تو پاک نیست
گر نبودی نالش نے را ثمر — نے جهان را پُر نکردی از شکر
در نیابد حال پخته هیچ خام — پس سخن کوتاه باید والسلام
هر که جز ماهی ز آبش سیر شد — وانکه بے روزیست روزش دیر شد
بند بگسل باش آزاد اے پسر — چند باشی بند سیم و بند زر
گر بریزی بحر را در کوزهٔ — چند گنجد قسمت یک روزهٔ!
کاسهٔ چشم حریصان پر نشد — تا صدف قانع نشد پُر دُر نشد
هر کرا جامه ز عشقی چاک شد — او ز حرص و عیب کلّی پاک شد

شاد باش اے عشقِ خوش سودائے ما — اے طبیب جملہ علت ہائے ما

اے دوائے نخوت و ناموسِ ما — اے تو افلاطون و جالینوس ما

جسم خاک از عشق بر افلاک شد — کوہ در رقص آمد و چالاک شد

عشق جانِ طور آمد عاشقا — طور مست و خرّ موسیٰ صاعقا

دو دہان داریم گویا ہمچو نے — یک دہان پنہان ست در لبہائے وے

دمدمہ این نائے از دمہائے اوست — ہائے و ہوئے روح از ہیہائے اوست

یک دہان نالان شدہ سوے شما — ہائے و ہوئے در فگندہ در سما

لیک داند ہر کہ او را منظر ست — کین فغانِ این سر ہم زان سر است

با لب دمساز گر خود جفتمے — ہمچو نے من گفتنیہا گفتمے

ہر کہ او از ہم زبانے شد جدا — بے نوا شد گرچہ دارد صد نوا

چون کہ گل رفت و گلستان درگذشت — نشنوی زان پس ز بلبل سرگذشت

سرّ پنہان است اندر زیر و بم — فاش اگر گویم جہان برہم زنم

آنچہ نے می گوید اندر این دو باب — گر بگویم من جہان گردد خراب

جملہ معشوق است عاشق پردۂ — زندہ معشوق ست عاشق مردۂ

چون نباشد عشق را پروائے او — او چو مرغے ماند بے پر وائے او

من چگونہ ہوش دارم پیش و پس — چون نباشد نور یارم پیش و پس

نور او در یمن و یسر و تحت و فوق — بر سر و بر گردنم چون تاج و طوق

عشق خواهد کین سخن بیرون بود ... آئینه غماز نبود چون بود؟
آئینه جانت ازان غماز نیست ... زانکه زنگار از رخش ممتاز نیست
آئینه کز زنگ و آلایش جداست ... پر شعاع از نور خورشید خداست
رو تو زنگار از رخ او پاک کن ... بعد از آن آن نور را ادراک کن
این حقیقت را شنو از گوش دل ... تا برون آئی به کلی ز آب و گل

غزلیات

چگونگی غزل و تاریخ و ادوار آن

ماخذ غزل تشبیب است. شعرای عرب در تمهید قصیده اشعار عاشقانه گفته‌اند. چون شعرای فارس در تتبع آنها قصائد پرداختند هم درین باب اقتفای آنها نمودند. باز از قصیده اشعار تشبیب را جدا کرده یک صنف لطیف از نظم ایجاد کردند و نامش غزل نهادند. و لوازم غزل امور ذیل را قرار دادند تا تفاوت میان قصیده و غزل واضح و لائح گردد.

۱- چون لب باب عشق و محبت رقیق و نازک باشد، باید که برای ادای آن الفاظ هم نازک و لطیف و شسته و صاف و روان و شیرین باشند. همین سبب است که غزل متأخرین[1] از قدما خوب‌تر باشد در موضوع [illegible] و معاملات عشق و محبت را به زبان ادا کنند که عاشق به هنگام خلوت با هم راز و نیاز با معشوق می‌کند و باید که الفاظ ساده و بی تکلف و ملائم و لطیف و نیاز آمیز باشند

[1] درین جا متأخرین عبارت از متوسطین است که پس از قدما بوجود آمده اند

۲۔ بحرِ غزل کوچک و خوش آہنگ باشد۔ ۳۔ ترکیبات و تشبیہات ثقیل و نا ملائم نباشد۔ ۴۔ خیالات قریب الفہم باشند۔

دورِ سامانیان

آدم الشعراء رودکی نخستین کسے است کہ دیوانش اکنون یافتہ می شود۔ در آن صنعت غزل مستقلاً موجود است۔ پیشینیان رودکی بہ غزل گوئی او را مسلم داشتہ اند چنانکہ عنصری گفتہ است

غزل رودکی وار نیکو بود　　غزلہائے من رودکی وار نیست

غزل رودکی بدین سیاق بودہ است

دشوار نمائی رخ و دشوار دہی بوس　　آسان ربائی دل و آسان بری جان
پردہ نرگس تو آب جادوے بابل　　کشادہ غنچہ تو آب معجز عیسیٰ

رودکی در سال سہ صد و چہار ہجری وفات یافتہ گویا کہ این نمونہ غزل صدی سوم است۔

دقیقی شاعر بزرگ صدی چہارم بودہ غزل بہاریہ آن بہ بینید

درافگند اے صنم ابر بہشتی　　زمین را خلعت اردی بہشتی
جہان طاؤس گونہ گشت گوئی　　بجائے نرمی و جائے درشتی
ز گل بوئے گلاب آید بدینسان　　کہ پنداری گل اندر گل سرشتی
دقیقی چار خصلت برگزیدہ است　　بگیتی از ہمہ خوبی و زشتی
لب یاقوت رنگ و نالۂ چنگ　　مے خون رنگ و کیش زردہشتی

حکیم عنصری ملک الشعرای دربار محمودی درسال چهارصد و سی و یک وفات یافته۔
غزل را بدین گونه سروده۔

گل سوری به ماه اندر شگفته ۔۔۔ برو بر عقرب جرّاره خفته
دو لب چون واغهٔ نارست لیکن ۔۔۔ بنوک سوزن اندیشه سفته
شب تار آشکارا گشته دایم ۔۔۔ بزیرش روز رخشنده نهفته
به آیین صورتی کاندر جهان کس ۔۔۔ نظیر او ندیدست و نگفته

دین گروه قد ما سادگی و راستی و واقعیت در خیالات عاشقانه و تشبیهات
وطرز ادا ابندش بکار برده چنانکه تفصیل آن از آغاز مقدمه دریافته شده۔
حکیم سنائی و خاقانی و انوری و ظهیر فاریابی هم دیوان غزلیات دارند۔ مولنا
نظامی بنای شاعری عشقیه انداخت و زبانی برای اداکردن خیالات عشق
و عاشقی اختراع کرد۔ و آن زبان برای غزل گوئی بکار آمد۔ چند غزلیات
مولنا نظامی به کتب تذکره دیده می شود۔

امیر معزّی ملک الشعرای دربار سنجری اشعار غزل بدین منوال دارد۔

ای دو رخ تو پیروین وی دو لب تو مرجان ۔۔۔ پروینت بلای دل مرجانت بلای جان

تا دلم عاشق آن لعل شکر بار بود ۔۔۔ دیدهٔ من صدف لؤلؤی شاهوار بود

گر یار نگار ینم در من نگرا ستی ۔۔۔ بار غم و رنج او بر من نه گرا ستی

غزلیات خاقانی

ای آتش سودای تو خون کرده جگرها — بر باد شده در سر سودای تو سرها

در گلشن امید بشاخ شجر من — گلها نشگفتند و برآمد نه ثمرها

ای در سر عشاق ز عشق تو سخنها — وی در دل زهاد ز سوز تو اثرها

آلوده بخون نابه هجر تو روانها — پالوده ز اندیشهٔ وصل تو جگرها

وی مهرهٔ امید مرا از خم زمانه — در ششدر عشق تو فروبسته گذرها

کردم خطری بر سر کوی تو گذشتم — بسیار کند عاشق ازین گونه خطرها

خاقانی از آنگه که خبر یافت ز عشقت

از بی‌خبری زو بجهان رفت خبرها

(۲)

خوش خوش خرامان می‌روی ای شاه خوبان تا کجا؟

شمعی و پنهان می‌روی پروانه کو؟ هان تا کجا؟

ز انصاف خود وا کرده‌ای ظلم آشکارا کرده‌ای

خون ریز دلها کرده‌ای خون کرده پنهان تا کجا

عنبر چو طوق آویخته فرمان ز مشک انگیخته

صد شحنه را خون ریخته با طوق و فرمان تا کجا

بر دل چو آتش می روی تیز آمدی خوش می روی
در جوی جان تا کی روی ای آب حیوان تا کجا؟

ظرفت که اکثر بی زره گردی گریبان کم شده
بستند قبا یا زره گیسو بدامان تا کجا

دزدان شب رو در طلب از شمع تو شد ای عجب
تو شمع پیکر خیم شب دل دزد از ایشان تا کجا؟

هر لحظه در روز جولان کنی مرد افکنی
تو در دل تنگ منی ای تنگ میدان تا کجا؟

خاقانی اینک مرد تو مرغ بلا پرورد تو
ای گوشه دل خورد تو تا خوانده مهمان تا کجا؟

(۴۳)

ترکانه هر شب سپه دیگر اندازد — در جان شکسته مژگان چون برجگر اندازد
گاه شکر شکند یا سبزه بپوشد — تسبیح در آموزد زنّار بر اندازد
دلها شکسته آید چون زلف بر افشاند — جانها بسجود آید چون پرده بر اندازد
در عرض گه حسنش چون سپه انگیزد — در رزم گه نقش گردون سپر اندازد
لشکر انداز آن روزی که برشکند دل — من زود سر اندازم گر کس شکر اندازد
این تحفه طبعی را بطراز بدیع داده — باشد که بجو از مس دریا بر اندازد

تا تازه کند نامش دریای گهر شاهی — کافلاک بنام او فال ظفر اندازد

از روی گله داری در پیش سر اندازان — از سنگدلی هردم سنگی دگر اندازد

هان ای دل خاقانی جانباز تویی هردم

در عشق چنین باید آنکس که سر اندازد

(۴۳)

آن خال چون مشکین به بین آن روی گندم گون نگر

در خاک راه تو مرا چون جو دل پر خون نگر

هست آن پری رخساره در نسل آدم شورشی

سوی بنی آدم همه زان روی گندم گون نگر

من تلخ گیرم چون قدح رو خوش بخندد همچو می

این گریهٔ ناسازین وان خندهٔ موزون نگر

باغی ست طاؤسی رخش ماریست افسونگر درو

شهری چو من بنهاده سر بر خط آن افسون نگر

او آتش ست و جان و دل پروانه و خاکسترش

خاکستری در آتش پروانه پیرامون نگر

بسیار دیدی در دلم بازار جان آراسته

آن چیست کانگه دیدهٔ بازار من اکنون نگر

دل گشته‌ام در پائے تو شب زنده دارم جانِ من
خواہم ہمہ شب کاستہ زین درد روز افزون نگر
من عاشق و او بے خبر او ماہ تو من شیفتہ
او از من و من زو بدین احوالِ بو قلمون نگر
در غمزهٔ جادوئے او نیرنگ رنگا رنگ بین
در طبعِ خاقانی کنون سودائے گوناگون نگر

دورِ متوسطین

اوّل کسیکه طرح غزل را درست ریخته و در آن سادگی و صفائی و رنگینی و جدت مضمون پیدا کرده کمال اسمعیل ست چنانکه خان آرزو گفته " قدما را در غزل طرزے بود بسیار ساده چون نوبت بکمال رسید۔ رنگے دیگر داد۔ بعد از و شیخ سعدی و خواجو نمک دیگر بخشند سعدی در غزل لطافت و نفاست افزود۔ مولانا روم و اوحدی و عراقی و مغربی اسرار معارف و تحقیق را بکمال خوبی و لطافت بیان کرده۔ امیر خسرو و جامی ہم درین باب خیلے کوشش کرده انده امیر خسرو در غزل خوبی ہاے دیگر افزوده۔ حافظ غزل را بدان پایه رسانیده که مثالش چشم روزگار تا اکنون ندیده۔ چنانکه صاحب مجمع الفصحا نوشته است " جمیع متوسطین درین میانه از تغزل سرائی دم زدند که بجز جناب خواجه شمس الدین حافظ که غزلیاتش مطبوع طبایع اہل صورت و معنی آمده۔ کمتر دیوانے از آنان مانده که پسندیده آید و شنیدن را شاید۔ تا بتدریج از مقام اوسط نیز تنزل شده به مرتبهٔ ادنے رسید۔ زبان حافظ آنچنان سلاست و صفائی دارد

کہ دران الفاظ غریب وثقیل چندانکہ خواہند بگویند ہرگز نتوانند بیابند۔ مولانا جامی
غزل را چاشنی درد بخشیده و این شیوه غزل گوئی بمولانا جامی و اہلی شیرازی
بپایان پذیرفته۔

تذکرۂ خواجہ حافظ شیراز

خواجہ شمس الدین محمد نام داشت - قرآن مجید را تمام در حفظ داشته بدین جہت
حافظ تخلص قرار داده - تولد خواجہ در شیراز شده و در انجا نشو ونما یافته تحصیل
نموده - چندے در خدمت شمس الدین عبداللہ شیرازی و چندے نزد میر
سید شریف علامہ استفادہ علوم فرموده - خواجہ حافظ طلب از اولیا ملاقات
نموده مانند شاہ نور الدین نعمت اللہ ولی و سید محمود شاہ داعی الی اللہ وغیرہما
در طریقت سفرے تا شہر یزد کرده و بوطن باز گردیده - مادام عمر مقامات بوده -
دولت شاہ گفته (در سال) نادرۂ زمان و اعجوبۂ دوران بوده و سخن او را
حالتے ست کہ در عہدۂ طاقت بشری در نیاید - ہمانا واردات غیب است
و از مشرب فقر چاشنی دارد - سخن او بے تکلف و ساده اما در حقائق دوار
معانی داده - تقبل بکمال او بے نہایت است و شاعری دون مراتب اوست
و در علم قرآن بے نظیر و در علوم ظاہر و باطن مشار الیہ است - بزرگان و
محققان را به معنای حافظ ارادتے مالا کلام است - در غایت ہمت بد
بدنیا و دنیاوی نیاورده و بے تکلفانہ معاش کرده -
ہموارہ خواجہ حافظ بدرویشان و عارفان صحبت داشتی و احیاناً بہ صحبت
حکام و صدور پیوستے و باوجود فضیلت با جوانان مستعد اختلاط کردے و بہ ہمہ
کس خوشی برآمدے خواجہ در سنہ ہفتصد و نود و یک ہجری وفات یافته -
مولانا جامی گفته - اکثر اشعار او لطیف و مطبوع است و بعضے قریب بہ سحر

اعجاز رسیده و غزلیات وی نسبت به غزلیات دیگران در سلاست و روانی حکم قصاید ظهیر دارد نسبت به قصاید دیگران چون بر اشعار وی اثر تکلف هیچ پیدا نیست باو لسان الغیب لقب کرده اند۔

غزلیات خواجه حافظ

آن سیه چرده که شیرینی عالم با اوست — چشم میگون لب خندان دل خرم با اوست
گرچه شیرین دهنان پادشهانند ولی — آن سلیمان زمانست که خاتم با اوست
روی خوبست و کمال هنر و دامن پاک — لاجرم همت پاکان دو عالم با اوست
خال مشکین که بران عارض گندمگونست — سر آن دانه که شد رهزن آدم با اوست
دلبرم عزم سفر کرد خدا را یاران — چه کنم با دل مجروح که مرهم با اوست
با که این نکته توان گفت که آن سنگین دل — کشت ما را و دم عیسی مریم با اوست

حافظ از معتقدان ست گرامی دارش
زانکه بخشایش بس روح مکرم با اوست

(۲)

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند — وندران ظلمت شب آب حیاتم دادند
بیخود از شعشعهٔ پرتو ذاتم کردند — باده از جام تجلی بصفاتم دادند
چه مبارک سحری بود و چه فرخنده شبی — آن شب قدر که این تازه براتم دادند
چون من از عشق رخش بیخود و حیران گشتم — خبر از واقعهٔ لات و مناتم دادند

من اگر کامروا گشتم و خوشدل چه عجب — مستحق بودم و اینها بزکاتم دادند

بعد ازین روی من و آینهٔ حسن نگار — که درآنجا خبر از جلوهٔ ذاتم دادند

این همه شهد و شکر کز سخنم می‌ریزد — اجر صبریست کزان شاخ نباتم دادند

هاتف آن روز بمن مژدهٔ این دولت داد — که بدان جور و جفا صبر و ثباتم دادند

کیمیاییست عجب بندگی پیر مغان — خاک او گشتم و چندین درجاتم دادند

بحیات ابد آن روز رسانید مرا — خط آزادگی از حسن ثباتم دادند

عاشق آن دم که بدام سر زلفت افتاد — گفت کز بند غم و غصه نجاتم دادند

شکر شکر بشکرانه بیفشان ای دل — که نگار خوش شیرین حرکاتم دادند

همت حافظ و انفاس سحرخیزان بود
که ز بند غم ایام نجاتم دادند

(ایضاً)

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد — عشق پیدا شد و آتش بهمه عالم زد

جلوهٔ کرد رخش دید ملک عشق نداشت — عین آتش شد ازین غیرت و بر آدم زد

مدعی خواست که آید بتماشاگه راز — دست غیب آمد و بر سینهٔ نامحرم زد

عقل می‌خواست کزان شعله چراغ افروزد — برق غیرت بدرخشید و جهان برهم زد

جان علوی هوس چاه زنخدان تو داشت — دست در حلقهٔ آن زلف خم اندر خم زد

دیگران قرعهٔ قسمت همه بر عیش زدند — دل غمدیدهٔ ما بود که هم بر غم زد

نظرے کرد کہ بیند بجہان صورت خویش   خیمہ در آب و گلِ مزرعۂ آدم زد

حافظ آن روز طربنامۂ عشق تو نوشت
کہ قلم بر سر اسباب دلِ خرم زد

(۴)

ساقی حدیثِ سرو و گل و لالہ می رود   وین بحث با ثلاثۂ غسّالہ می رود
مے دہ کہ نوعروسِ چمن حدِ حسن یافت   کار این زمان ز صنعتِ دلّالہ می رود
خوے کردہ می خرامد و بر عارضِ سمن   از شرم روئے او عرق از ژالہ می رود
شکّرشکن شوند ہمہ طوطیانِ ہند   زین قند پارسی کہ بہ بنگالہ می رود
طیِّ زمان ببین و مکان در سلوکِ شعر   کین طفلِ یکشبہ رہِ یکسالہ می رود
از رہ مرو بعشوۂ دنیا کہ این عجوز   مکّارہ می نشیند و محتالہ می رود
چون سامری مباش کہ زر دید و از خرے   موسیٰ بہشت و از پئے گوسالہ می رود
این چشمِ جادوانۂ عابدفریب بین   کش کاروانِ سحر ز دنبالہ می رود
بادِ بہار می وزد از گلستانِ شاہ   وز ژالہ بادہ در قدحِ لالہ می رود

حافظ ز شوقِ مجلسِ سلطان غیاث دین
خامش مشو کہ کارِ تو از نالہ می رود

دورِ متاخرین

درین دور برائے غزل اسالیب جدیدہ پدید آمدند تفصیلش اینکہ۔

۱- وقوع گوئی - بیان نمودن واقعات و معاملات که در عشق و عاشقی پیش آیند. این وصف را سعدی ایجاد کرده - امیر خسرو بران معتدبه افزونی نموده - لاکن درین هنگام این صنعت استقلال پذیرفت بنا ے آن میرزا شرف جهان نهاد که درسال نهصد و هشتاد و دو رحلت یافت -

وحشی یزدی - علی قلی میلی و علی نقی کمره این وصف را موضوع کلام خویش گردانیدند -

۲- فلسفه - عرفی فلسفه را در غزل آمیخت اما این شیوه ترقی نیافت معاصرینش بدان نه پرداختند -

۳- مثالیه - دعوی نمودن و بران دلیل شاعرانه آوردن بانی این طرز کلیم و علی قلی سلیم و میرزا صائب بودند - این شیوه خیلے سطحی شمرده شد و تا آخر این دور بماند -

۴- تغزل - ادا نمودن جذبات عشق و عاشقی بالفاظ پُر تاثیر - این وصف اگرچه از لوازم غزل ست اما نظیری نیشاپوری و حکیم شفائی و علی نقی این را خیلے نمایان ساختند -

تنبیه - مابه الامتیاز مابین وقوع گویان و متغزلین این ست که وقوع گویان شهوت پرست باشند و با شاهدان بازاری عشق در زنند و واقعات و خیالات بازاریان می بندند - بخلاف متغزلین که معشوق آن شاهد بازاری نباشد نه عشق آن مبتذل و اوباشانه -

۵- خیالبندی و مضمون آفرینی - از ترقی این وصف سخن تا بحد معمّا در رسید -

تذکرهٔ نظیری و نقد و تبصره بر غزلیات آن

محمد حسین نام نظیری تخلص اصلش از خاک نیشاپور بوده - از وابستگان دامن دولت عبدالرحیم خانخانان بوده و قصائد غرّا در ستایش خانخانان بر صفحهٔ روزگار ثبت نموده صلات گرانمایه اندوخت - چون جهانگیر بر تخت سلطنت بنشست - نظیری را به دربار طلب کرد - چنانکه خود جهانگیر به توزک خویش درج کرده است -

"نظیری نیشاپوری که در فن شعر و شاعری از مردم قرار داده بود در گجرات بعنوان تجارت
بسر می برد قبل ازین طلبیده بودم در پیشواز آمده ملازمت کرد قصیدهٔ انوری را که
باز این چه جوانی و جمال ست جهان را تتبع نمود۔ قصیده بجهت من گفته بود۔
گذرانیده هزار روپیه و اسپ۔ خلعت به صلهٔ این قصیده مرحمت نمودم"
وقتے جهانگیر کتابه عمارتے امر فرمود۔ نظیری این غزلے گفته بعرض رسانید ؎

این خاک درت صندلے سر گشته سران را ‌ ‌ ‌ با دافره جاروب رهت تاجوران را

صاحب کتاب گلزار ابرار گفته که مولانا نظیری در آخر روزگار زندگانی عنان
نظم تراشی به صوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف ساخته۔ در هزار
و بست و سه بعالم قدس خرامید۔

نظیری را رئیس المتغزلین گویند۔ اگر او را در باب جدت الفاظ و جدت ترکیب
پیغمبر اولوالعزم گفته شود رواست۔ او بیشتر امور وجدانی را بدانگونه بیان کرده
که مجسم گشته پیش نظر می آیند که ازان عجیب لطافت خاص پیدا می شود۔ بیشتر
حالات و کیفیات را به مادیات و محسوسات تشبیه داده که ازان اثر استعجاب
خاص به طبیعت می افتد زیراکه چون طبیعت را میان دو چیز مخالف تشابه و
تناسب به نظر می آید ازان در شگفت ماند۔ بیشتر واردات عشق و عاشقی صحبت
و راستی را بیان کرده که ازان اثر خاص بر دل می افتد۔ معشوقش هم حقیقی ست یا مجازی
اگرچه کلامش فلسفه کم دارد اما آنچه درین باب گفته بکمال خوبی گفته و بیشتر اصطلاحات
و محاورات چنان آورده که هر چیزیکه خواهد تا بیان کند بدون آن نتواند که بدان خوبی ادا شود

غزلیات نظیری

چند از مؤذن بشنوم توحید شرک آمیز را ‌ ‌ ‌ کو عشق تا یکسو نهم شرع خلافت انگیز را

ذکرِ شب و وردِ سحر نے حال بخشد نے اثر　　خواهم بزنّارے دهم تسبیحِ دست آویز را

ترکِ شراب و شاهدم بیمار کردست اے طبیب　　صحت نخواهم یافتن تا نشکنم پرهیز را

خاکے بباد آمیخته گردے زجا انگیخته　　آبے بمژگان می‌زنم خاکِ غبار انگیز را

نے عشق افزاید برین نے مهر سنجد بیش ازین　　کے ماند ظرفے قطرهٔ پیمانهٔ لبریز را

پیوسته ابرو در کشش همواره مژگان در زدن　　تا کے کسے بر دل خورد این دشنه‌هاے تیز را

سیری نظیری زین چمن کز گنگی گشتی خشن
در باغ نمی‌بین همه خار و گلِ نوخیز را

(۲)

تو اگر ز کعبه راندی و گر از کنشت ما را　　غمِ بنده پرورِ تو بدرے بهشت ما را

چو حدیث راست گویان به همه مذاق تلخیم　　به سفینهٔ عزیزان نتوان نوشت ما را

گل و برگِ خانهٔ ما همه بلبلانِ مستند　　که بعاشقی برآمد همه کار و کشت ما را

کر نشست نیم ساعت به بهار لال طبعان　　که ز پرده بر نیاید همه خوب و زشت ما را

ز عتابِ تلخِ ساقی دلِ ما غبار دارد　　بکلاوشهٔ حریفان نتوان سرشت ما را

همه روز دستِ حسرت چو مگس ز دور لیسیم　　ز سرِ آستینِ مهمان بشکن بهشت ما را

نه صنم بجاے یابی نه گلے به آب و رونق　　ز خطا بهم برآید همه خاک و خشت ما را

بتو اصلِ جم و کے سر ما فرو نیاید　　که حدیثِ عشق سودا شده سرنوشت ما را

به صداعِ غم نظیری ز خمارِ باده رستیم

نکند دماغ خوشبوی گل صد بهشت مارا

(۳)

انچه رحم از دل برد تاثیر فریاد من ست — وانچه نیسان آورد خاصیت یاد من ست

ساختن ممنون دیدار و بحسرت سوختن — از تصرف هائے حرمان خداداد من ست

حرف عاشق بے زبانی شکوهٔ دلها چه ست — انچه هرگز آشنا بالب نشد داد من ست

نیست در عالم تمنائے که از قیدم نجست — هر کجا بلبلی هوائے صید آزاد من ست

مضطرب دارم چرا دل در رهِ آوارگی — پشت توفیق و توکل خستهٔ زاد من ست

آن گنهکارم که مسکر لائق هم گشتن نیستم — شرم می آید مرا زان کس که صیاد من ست

خشم مرد و شکوه رفت اکنون ز شیرینیِ عشق — آرزو سلطان نجوان در بهشت آباد من ست

کار دشوار نظیری گریه می آرد که او
شاد از تدبیرهائے سست بنیاد من ست

(۴)

نظر بظاهر و صیاد در قفا خفت ست — اجل رسیده چه داند بلا کجا خفت ست

کجا ز عشوهٔ آن چشم نیم باز رهیم — که فتنه خواسته از خواب و پا بجا خفت ست

کسے بقلب شبم ترکتاز می آرد — که در فراش تعب پاے در حنا خفت ست

شمیم مهر ز باغ وفا نمی آید — بهر چمن که تو بشگفتهٔ صبا خفت ست

طبیب عشق ببرد طمع ز بیمارے — که شب براحت ازین درد بے دوا خفت ست

کس از معانقهٔ روز وصل یابد ذوق — که چند شب ز هم آغوش خود جدا خفته ست

بگیر کام دل ای کعبتین مردم چشم — که زر دست آمده و نقش در خفا خفته ست

شب امید به از صبح عید می گذرد — که آشنا به تمنای آشنا خفته ست

فسانه حرف نظیری مکن که خواب کند

شکسته که بصد درد مبتلا خفته ست

(۵)

دوش بر سوز دل و سینه براتم دادند — سرچشمهٔ سیر بد نارو حیاتم دادند

ناله کردم نهان عشوه خموشم کردند — گریه کردم ز شکر خنده نباتم دادند

درد و صافیِ غم و شادی من ارزانی شد — تا خم و میکدهٔ عشق براتم دادند

پاره پاره جگرم طور ز غیرت خون شد — که کهی بودم و چون کوه ثباتم دادند

گرسنه دیده تر از مفلس کنعان بودم — خواجه گشتم که از آن حسن زکاتم دادند

تا بمقصد ببرم کشتی مشتاقان را — از خضر همت و از نوح نجاتم دادند

اختر مشعشعه بر چرخ نظیری زده است

کس چه داند که چه عالی درجاتم دادند

میرزا محمد علی صائب

میرزا محمد علی نام صائب تخلص داشت - پدرش از کدخدایان معتبر تبارزهٔ عباس آباد

اصفهان بوده- ولادتش به تبریز اتّفاق افتاده امّا نشو و نما و تعلیم و تربیت به اصفهان
یافته- تعلیم سخنوری با قاعده از حکیم رکنا مسیح کاشی و حکیم شفائی فرا پیش گرفته-
و عین شباب به آخر عهد جهانگیری متوجه هندوستان گردید- چون به کابل رسید به خدمت
ظفرخان که به نیابت پدرش خواجه ابوالحسن تربتی ناظم کابل بود- حاضر شد-
ظفرخان آمدنش را غنیمت شمرد- بروے خیلے تلطّف فرمود و پایهٔ قدرش افزود
و بزمرهٔ ملتزمین بارگاهش داخل نمود- و ابواب تحسین و احسان بر رویش گشود
پس از چندے صائب با پدرش با یران باز رفت- شاه عبّاس صفوی صائب را
به خطاب ملک الشعرائی سربلند ساخت. میرزا در ۱۰۸۱ھ به مقام اصفهان
وفات یافت-
میرزا صائب خیلے خوددار و پاکیزه خو و پابند وضع و منکسر المزاج بوده و در
سخن سنجی ذوق صحیح داشت و از جمله شریف اوصاف اوست که با وصف
این جلالت شان هرکرا از شعرائے معاصرین و متقدمین خوش رابه اشعارش
یاد کرده بخوبی یاد کرده و تیغ زبان را بازخم هیچکس آشنا نه ساخته چنانکه خود گفته است

به مور وقت سخن دست طرح ده صائب
گرت هواست سلیمان این جهان باشی

میرزا صائب در غزل تمثیل را برائے مضامین اخلاق خاص کرده است
جا بجا خیال بلندی و مضمون آفرینی هم دران یافته می شود- اگرچه کلام میرزا آن
خیالات لطیف و اسرار عشق و محبت که به سخن عرفی و نظیری بکثرت تمام دیده
می شود ندارد- امّا فصاحت زبان و بندش ترکیب و استعمال محاورات را از
دست نداده بخلاف دیگر شعرائے متاخرین که از خواندن سخن آنها ذهن
بسوئے خوبی هائے زبان ملتفت نشود-

غزلیاتِ صائب

اگر بسم الله بودے تاج عنوانها | نگشتی تا قیامت نو خطِ شیرازهٔ دیوانها
نه تنها کعبه صحرائیست دارد کعبهٔ دل هم | بگردِ خویشتن از وسعتِ مشرب بیابانها
بفکرِ نیستی هرگز نمی افتند مغروران | اگرچه صورتِ مقراض دارد گریبانها
سرِ شوریدهٔ آواره ام از وادی مجنون | تهی سازید از سنگِ ملامت جیب دامانها
حیاتِ جاودان خواهی بصحرای قناعت رو | که دارد یاد هر مورے درین وادی سلیمانها
بگرداند ورق مجنون ز دیوانِ رخِ لیلیٰ | بوصفِ دلبرِ رعنا بیارایم چو عنوانها
گلستانِ سخن را تازه رو دارد لبِ خشکم | که جز من می رساند در سفال خشک ریحانها
نمی بینی ز استغنا بزیرِ پای من ورنه | که آخر می شود خارِ سرِ دیوار مژگانها
گدا این نعمتِ الوان بود در خاک و خون تنها | زخجلت بر نمی دارد فلک سرپوش این خوانها

چنان از فکرِ صائب شور افتاده است در عالم
که مرغان این سخن دارند با هم در گلستانها

(۳)

حاجتِ دام کمندے نیست در تسخیرِ ما | گردشِ چشمے بود بس حلقهٔ زنجیرِ ما
ما خراب از آبِ شمشیرِ تغافل گشته ایم | می توان کردن بگردِ دامنے تعمیرِ ما
از غبارِ نالهٔ ما دردمندان آگه اند | می شود در زخم ظاهر جوهرِ شمشیرِ ما

چون کمان هرچند مشت استخوانی گشته ایم — می شود از جوش گردون ترازو تیر ما

دل ز بیم غمزه از زلفش نمی آید برون — بیشتر در پردهٔ شب می خزد نخچیر ما

در فضای خاطر ما تیر امکان می شود — آه می گردد گره در سینهٔ دلگیر ما

دیدن ما تلخ کامان تلخ سازد کام را — داد گویا دایه از پستان حنظل شیر ما

خود هم از زلف دراز خویش در بند بلاست — یکسرش در گردن یوسف بود نخچیر ما

مادر از فرزند ناهموار خجلت می کشد — خاک سر بالا نیارد کرد از تقصیر ما

گنجها در گوشهٔ ویران ما در خاک هست — آب روی سعی را گوهر کند تعمیر ما

منزل نقل مکان ماست اوج لامکان — وادی امکان ندارد عرصهٔ شبگیر ما

از خجالت چون نگردد تیشهٔ فرهاد آب — کوه را برداشت از جا نالهٔ زنجیر ما

خواب ما با خواب چشم یار از یک پرده است — هیچکس بیرون نمی آرد سر از تعبیر ما

اینکه صائب دست ما از دامن او کوته است
نارسائیهای اقبال است دامنگیر ما

(۱۴)

چشم مست یار شد مخمور و مدهوشیم ما — باده از جوش نشاط افتاده در جوشیم ما

نالهٔ ما حلقه در گوش اجابت می کند — از سحرخیزان آن صبح بناگوشیم ما

فتنهٔ صد انجمن آشوب صد هنگامه ایم — گر بظاهر چون شراب کهنه خاموشیم ما

پیکر ما می کند شمشیر را دندانه دار — در لباس از جوهر ذاتی زره پوشیم ما

نامهٔ سربسته را چون آب خواندن حق ماست — گر سخن فهمان آن لب‌های خاموشیم ما

قطرهٔ آبیم یا آوارگی همکاروان — در کنار بحر او از خاطر فراموشیم ما

بی تأمل چون عرق بر چهرهٔ خوبان می‌دویم — چون کمند زلف گستاخ بر دوشیم ما

خرقهٔ درویشی ما چون زره زیر قباست — پیش چشم خلق ظاهربین قباپوشیم ما

کار روغن می‌کند بر آتش ما آب تیغ — خون منصوریم و دایم بر سر جوشیم ما

از شراب مارگ خامی ست صائب موج زن
گرچه عمری شد درین میخانه در جوشیم ما

(۴۲)

غم آتشین عذاران چو کباب برشته مارا — که ز نو تراک بر داند نفس بهشت مارا

به نیازمندی من چه بدر شکست حسن ممتاز — بدو دست نازپرور زچه می سرشت مارا

بنشیم بی نیازی چه بیاد داد خسرو — به هزار امیدواری زچه روی کشت مارا

نه بکار دستهٔ گل نه بکار گوهر آمد — فلک این قدر بدقت به چه کار رشت مارا

بچنان دو چشم مارا غم عشق اسیر دارد — که ز فکر نعمت حق فگند بهشت مارا

به ثبات نفس هستی چه نهیم دل ز غفلت — که سخن نگار قدرت نرین نوشت مارا

نشود آن زبان تسلی دل ما ز خاکساری — که بپای تخم آید حرکت چو خشت مارا

تو ز کودکی مقید شده‌ای بخاک بازی — نبود به چشم حق بین حرم و کنشت مارا

ز نهال بی بر ما بیندم چه تخم سر زد — که نهاد اره بر سر خط سرنوشت مارا

از غرور آدمیت بجلیس عکوشیم صائب
گر شکار خود به نعمت نکند بهشت مارا

(۵)

ماوای تو از کعبه و بتخانه کدام است / ای خانه برانداز ترا خانه کدام است؟
از کثرت روزن نشود مهر مکرر / ای کج نظران کعبه و بتخانه کدام است؟
گر چاک گریبان نکنند راه نمائی / طفلان چه شناسند که دیوانه کدام است؟
عشق از ره تکلیف بدل پا نگزارد / سیلاب نپرسد که در خانه کدام است؟
سرچشمهٔ وحدت گل رعنا نپذیرد / قندیل چه و شیشه و پیمانه کدام است؟
در دیدهٔ یکتائی ما حال دوئی نیست / زنار چه سبحهٔ صد دانه کدام است؟

اگر روی نه از طرف شمع ندیده است
صائب سبب جرأت پروانه کدام است؟

تذکرہ امیر خسرو دہلوی

امیر خسرو از الوس لاچین بوده - و پدرش به سرداری الوس سرفرازی داشت - مولدش شهر کش (ترکستان بود) از فتنهٔ چنگیزی وطن گذاشته روبسوی هندوستان نهاد - و بدربار سلطان محمد تغلق رسیده بر منصب جلیل ممتاز گشت -
امیر خسرو در سال ششصد و پنج هجری بوجود آمد - هفت ساله بود که سایهٔ پدری از سرش برخاست - به نهشت سالگی مادرش پیش حضرت خواجه نظام الدین

برده در پاے ایشان انداخته - و از جهت تبرک و تیمن مرید ایشان گردانید -
امیر خسرو به هنگام طفلی طبع موزون داشت و بجاے خواندن و نوشتن شعر
موزون می کرد - چنانچه در ایام طفلی گفته مجموعه آنها را به تحفة الصغر موسوم کرده -
در پانزده و بست سالگی از اکتساب علوم و فنون فارغ گشت - اولاً
خدمت کشلو خان برادر غیاث الدّین بلبن اختیار کرد -
امیر خسرو با آنکه عالم و فاضل و شاعر و مفتی بود در علم موسیقی هم ید طولے
داشت - طبعش خیلے مادّۂ ایجاد و اختراع داشت - بهر فنّ که رو آورده
چیزے دران اختراع و ابداع نموده - شمارۂ ابیاتش بچند لک رسیده -
در بعضا شاهم ابیات کثیره داشت امّا بیاد گشته -
امیر خسرو به شانزدهم شوال به سال هفت صد و بیست و پنج هجری وفات یافت -
امیر خسرو در غزل تتبع کشیخ سعدی نموده - بل در واقعه گوئی گرد از سعدی هم ربوده
و اساس آن را بلند ساخته - و براے غزل بحور کوچک و شگفته اختیار کرده -
و الفاظ ساده و بے تکلّف و نرم و نیاز آمیز آورده - گفتگوے روزمره و سخنان
عمومیه را آنچنان وسعت داده که غزل را بمرتبۂ مکالمه رسانیده - بقول مولانا
جامی - غزلهاے وی بواسطۂ معانی آشنا که ارباب عشق و محبّت بحسب ذوق
و وجدان خود در آنها می یابند مقبول همه کس افتاده -

غزلیات امیر خسرو

ای ز خیال ما برون در تو خیال کی رسد — با صفت تو عقل را لاف کمال کی رسد
گر همه مردم و ملک خاک شوند بر درت — دامن عزت ترا گرد زوال کی رسد

کنگرِ کبریاے تو هست فرازِ لامکان — طائرِ ماوران هوایے پر و بال کے رسد

بر درِ بے نیازیت صد چو حسین کربلا — تشنه بماند بر گذر تا به زلال کے رسد

هست به تختگاهِ دل جلوهٔ قرب روز و شب — لیک بجلوهٔ چنان چشم خیال کے رسد

آیتِ رحمت از حرم هست برائے حاجیان

خسروِ بت پرست را جز خط و خال کے رسد

(۲)

جان ز تن بردی و در جانی هنوز — دردها دادی و درمانی هنوز

آشکارا سینه ام بشگافتی — همچنان در سینه پنهانی هنوز

ملکِ دل کردی خراب از تیغ ناز — واندرین ویرانه سلطانی هنوز

هر دو عالم قیمتِ خود گفتهٔ — نرخ بالا کن که ارزانی هنوز

پیری و شاهد پرستی ناخوش است

خسروا تا کے پریشانی هنوز

(۳)

مده پندم که من در سینه سودائے دگر دارم — زبان با خلق در گفت است و دل جائے دگر دارم

خرامان هر طرف می برد جان من تماشایید — که من چون خار خار از سرو بالائے دگر دارم

مرا این تشنگی از بهر آبے دگر است ارنه — نمی بینی که در هر دیده دریائے دگر دارم

طبیبا خویش را زحمت مده چون به نخواهد شد — که من اندر سرِ شوریده سودائے دگر دارم

نمی اندیشی از دمہاے سرو من ہمی گوئی
کہ در ہر کوچہ خسرو باد پیماۓ دگر دارم

(۴)

اے چہرۂ زیباے تو رشکِ بتانِ آذری
ہرچند وصفت می کنم در حسن زان زیبا تری

ہرگز نیاید در نظر نقشے ز رویت خوب تر
شمسی ندانم یا قمر حورے ندانم یا پری

آفاقہا گردیدہ ام مہرِ بتان ورزیدہ ام
بسیار خوبان دیدہ ام اما تو چیزے دیگری

عالم ہمہ یغماے تو خلقے جہان شیداے تو
آن نرگسِ شہلاے تو آوردہ رسم کافری

خسرو غریب است گدا افتادہ در شہر شما
باشد کہ از بہرِ خدا سوے غریبان بنگری

دورِ معاصرین

درین دور شیوۂ غزل سعدی و حافظ پسندیدہ شمردہ شد۔ شعرا در تتبع این ہر دو بزرگوار زورِ طبعِ خویش را نمودند۔ غزلیاتِ شعراے ذیل مطبوعِ طبائعِ خواص و عوام افتادہ۔

۱۔ میرزا عباس فروغے نظامی رحلت ۲۵ محرم ۱۲۷۴ ہجری
۲۔ میرزا عبد الوہاب نشاط۔
۳۔ بسمل شیرازی۔ ۴۔ صفائی نراقی۔
۵۔ عبد الغفار طبیب فریب اصفہانی۔ ۶۔ میرزا محمد علی ہماے شیرازی
۷۔ سرخوش۔

عبدالوهاب نشاط

غزل نشاط در حسن بندش و جدّت طرز ادا و جزالت بیان و صفائی زبان و روانی و برجستگی و لطافت و شوخی و ظرافت هم رنگ غزل حافظ شیراز است امّا بعض جا از مضمون آفرینی و بلند پردازی شیوهٔ خاص دارد و آن چیز دیگر که اشاره بدان درین شعر کرده شده بیشتر جا دران موجود است ؎

مشو منکر که در اشعار این قوم — ورای شاعری چیزی دگر هست

تا بجدّی این قول بسمل شیرازی را راست است ؎

بسمل امروز منم در همه آفاق نشاط — اصفهان فخر بدو دارد و شیراز بمن

غزلیات نشاط

صبح است و گشادند در دیر مغان را — پیمانه نهادند بکف مغبچگان را
ساقی! بده آن رطل گران تا بکف دوست — ریزیم و ز سر باز نهد خواب گران را
وانگاه بجامی دو دگر پاک بشوئیم — از روی دل غمزده گرد دو جهان را
سرمست خرامیم بباغی که در آنجا — بر دامن گل دست ندادند خزان را
گلزار ولای شه لولاک محمّد — کز نکهتی آراست زمین را و زمان را
صد شکر خدا را که نکردیم و ندیدیم — خالی بجز از شوق دل و دست و سر جان را
ای شوخ! رها کن دل سرگشتهٔ ما را — کانسان که تو دیدیش نه بینی دگران را
بگشا نظری شاهد دانا سوی آنان — کاندر ظلمت بستر شب و روز میان را

مهر از تو نخواهیم و نگین تو نگاهیم　　تا نقش نه زبان ست نه سود آبِ روان را
چندیکه بدان شاد توان بود ندیدیم　　دیدیم سراسر همه اسبابِ جهان را
کار من به تو راست نیاید دگرے ده　　بگذار کزین ورطه بجوئیم کران را
گر بند دلم بندگی شاه نبودے　　برهم زدے سلسلهٔ کون و مکان را
شاہے کہ ازو شاد روان خسروِ لولاک　　آن خواجه که او علّتِ غائیست جهان را

نور احدیت احمد و شه سایهٔ ایزد
بر بند نشاط از همه جز دوست زبان را

(۲)

عجب نبود بگلشن جا اگر فصلِ خزان دارم
کنون نه رشک از گلچین نه بیم از باغبان دارم
نه بے شادی و غم دارد غم و شادی چرا خود را
غم غمگین بیانم باز شادی شادمان دارم
حدیثِ عشقِ من افسانه شد در شهر و می باید
ز شرمِ عاشقی پیشِ تو دردِ دل نهان دارم
چه باکم از گرفتاری که صیادم درین گلشن
قفس بر شاخ آویزد که در وے آشیان دارم
ندارم غیرِ باد و درکف و خارے بپا یارے

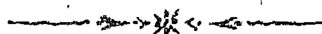
باین خوش کرده ام خاطر که جا در گلستان دارم

غم جانِ جهانم فارغ از جان و جهان دارد

تو پنداری که من اندیشه از جان و جهان دارم

نشاط از بیم دشمن تا بکے گیری کنار از من؟

که باشد کو نداند یا تو رازے در میان دارم

مجملے از چگونگی شیوه ہائے نثر نگاری پارسی

نثر - در لغت پارسی پراگنده و پریشان را گویند - اغلب ہمین سببیه است که کسے از ارباب تذکره بحال پریشانش نه پرداخته و احوال نثرنگاران نه نگاشته - لاجرم احوال نثر پارسی نویسندگان آن از تصانیفِ منشورهٔ ہر دو نگارش رود -

این ہم بخاطر باید داشت که کار نثرنگاری در یک دور ہم بر یک نہجے نرفته بیک دورے که از ادبا نثر سلیس و ساده نگارد و دیگرے نثر مسجّع و مصنوع و رنگین پردازد - و تا عہدِ دورِ متوسطین اکابر فضلا دون پایهٔ علم و فضل خویش می‌پنداشتندے که کتابے بزبانِ پارسی تحریر کنند - چنانکه خواجه نصیر طوسی بدیباچه اخلاق ناصری نوشته

"محرر این اوراق خواست که این استاره را بالقیاد تلقّیٰ نماید"
"صورتے بکر بر خیال عرض کرد و گفت معانی بدان شریفی از"
"الفاظ بدان لطیفی که گوئی قبائے ست بر بالائے آن دوخته"
"مسخ کردن و در عبارتے واہی نسخ کردن عین فسخ کردن باشد"

چگونگی شیوهٔ نگارش نثر پارسی

از ۳۵ھ تا ۵۵۹ھ

عبارت ساده و سلیس و فقرات کوچک و مختصر مبرّا از رنگ آمیزی استعارات و تشبیهات و مبالغات و منزّه از فقرات و الفاظ مترادفه در سال ۳۴۲ھ در عہد[۵] آل سامان کار او ارات و دواوین بزبان پارسی امضا یافت به ہنگام اسلام نخستین کتابے که در نثر پارسی نگاشته آمد ترجمه طبری است باز

[۵] غالباً این عہد نوح ابن نصر بوده - زیرا که او در سال سه صد و چہل و سه وفات یافته

فرخی شاعر دربار محمودی (وفات سنہ ۴۲۹ھ) ترجمان البلاغہ و صنایع شاعری کتابے نوشت۔ پس از سال سنہ ۴۲۰ھ شیخ بوعلی سینا حسب فرمان علاء الدّولہ ابوجعفر محمّد بن وشمگیر نامۂ دانش علائی (حکمت فارسی) نگاشت۔ بوعلی سینا درین کتاب التزامے کردہ کہ تا تواند الفاظ عربی کمتر آورد و تا اینکہ اصطلاحات علمیہ را ہم بپارسی ترجمہ کردہ مثلاً علم را بدانستن و تصوّر را باندر رسیدن و یقین و اذعان را بگرویدن ترجمہ نمودہ۔ بائے موحدہ زایدہ را بر اسما و افعال چنان آوردہ کہ حالا نیارند بیشتر اندر را بجائے در۔ و مصدر را بجائے ماضی بکار بردہ۔ مثلاً جائے شاید دانست و توان دانست شاید دانستن و توان دانستن گوید۔ لفظ ہمی بیشتر ہمی آرد الفاظیکہ حرف آخر آنہا الف یا شد۔ بعد آن یائے مجہول می افزاید مثلاً پائے۔ جائے۔ حالا بحالت صفت و اضافت می افزایند۔ در قدیم یائے وحدت بیشتر می آوردند حالا بنوع دیگر الفاظ را ترکیب دہند و جائے ضمیر منفصل ضمیر متصل آوردہ اختصار پیدا می کنند و الفاظ مشبع را بہ تخفیف می آورند مثلاً جائے نیوفتند۔ نیفتند و جائے او فتاد۔ افتاد و در تقدیم و تاخیر بیشتر اصطلاحات تغیرے پدید آمدہ۔

ابوریحان بیرونی کتاب تفہیم بزبان عربی و فارسی نگاشت۔

ناصر خسرو در پس و پیش سنہ ۴۴۵ھ سفرنامہ و کنز الحقایق در نثر و مجلّہ در علم منطق اکسیر اعظم و مجلات دیگر نوشت۔ عبارت سفرنامہ بہ نسبت حکمت فارسیہ و کتب دیگر آن عصر بیشتر صفائی و روانے دارد۔

فردوسی ہم انشاے نوشتہ امّا دیدہ نشد۔ از نظامی و خاقانی نثرے ہم یادگار ماندہ امّا الآن وجود آن حکم عنقا دارد۔

نظام الملک طوسی۔ سیاست نامہ نوشت عبارتش از کتب پیشینانش نیکے

سلیس وروان وباصفاست۔
امام غزالی کیمیاے سعادت وکلام غزالی نوشت کہ وصفائی وروانی بیش از پیش بودہ۔
ابوالفضل بیہقی درپس وپیش ۵۰۰ھ ہمہ حالات جزئیہ سبکتگین واولادش نوشت۔ این نخستین کتابے ست کہ دران الفاظ عربیہ بکثرت آوردہ شدہ وعنوانات بعربی نوشتہ شدہ۔ بازآوردن الفاظ عربیہ بپارسی رسمے گردیدہ۔
حمیدالدین نصراللہ پس از پانصد ہجری درعہد بہرام شاہ کلیلہ ودمنہ رابفارسی ترجمہ کرد۔ ملاحسین واعظ براے این کتاب درانوار سہیلی گفتہ۔
"فامّا بواسطۂ ایراد غرایب لغات واطراے کلام بہ محاسن عربیات ومبالغہ دراستعارات وتشبیہات متفرقہ واطناب واطالت درالفاظ وعبارات مغلقہ خاطر مستمع راازالتذاذ بغرض کتاب وادراک خلاصۂ الباب بازمی ماند وطبع قاری نیز از عہدۂ ربط مبادی قصّہ بہ مقاطع وضبط اوائل سخن بخواتیم آن بیرون نمی آید واین معنی ہرآئینہ سبب سآمت وموجب ملالت خوانندہ وشنوندہ خواہد بود۔"
قاضی حمیدالدین ابوبکر بہ تتبع مقامات حریری مقامات حمیدی درسال پانصد وپنجاہ نوشت درپارسی باندازہ انشاپردازی عرب اختراعات بکاربردہ عبارتش ہم ہچو مقالات حریری مقفّٰی آوردہ گویا زمزمہ ہاے فارسی رابہ الحان عرب عبارتش ترجمہ لفظی می نماید۔ پے درپے الفاظ مترادف ولغات مشکلہ آوردہ ودران انقلابات اضافات واصطلاح مفقود وزبان بہ فارسیت نسبتے ندارد وکثرت الفاظ عربیہ راپایانے نیست۔
نظامی عروضی سمرقندی درپس وپیش پانصد وشصت ہجری مجمع النوادر

وکتاب چہار مقالہ در حکمت عملی وآداب خدمت ملوک نوشت - چہار مقالہ از اہم ترین و معتبر ترین کتب فارسی شمرده میشود - عبارتش از کتب پیشینانش خیلے سلیس وروان وفقراتش کوچک واستوار است -

رشید الدّین وطواط ہم درین قرن صنایع الحسن و حدایق السّحر وغیره مجلداتے چند در بلاغت وفن شعر نوشت که تا مدّتے لاجواب شمرده می شد -

تاریخ طبری

"این نخستین کتابیست که در عہد اسلام بپارسی نوشته شده اصل کتاب عربیست ویکے از معتبرین کتب تاریخ شمرده می شود - مصنّف آن ابوجعفر محمّد بن جریر یزدی الطبری است - شہریار خراسان ابوصالح بن منصور بن نوح بوزیر خود ابوعلی محمّد بن محمد بلعمی را فرمان داد تا این کتاب را از عربی بپارسی کند - پس در سال ۳۵۲ھ ابومحمّد از تازی بپارسی درآورد - عبارتش ساده وفقراتش کوچک مبرّا از رنگ آمیزی استعاره وتشبیه ومبالغه منزّه از الفاظ وفقرات مترادفه - وضع ترکیب وترتیب الفاظ ونقراتِ آن ہمچو زبان عربی "طرز بیان وشیوهٔ ترکیب الفاظش ہم از زبان حالیۂ فارسی اختلافے دارد چنانکه از خواندن آن بخوبی واضح ولایح گردد - باایںہمه محاوره ہم دران یافته می شود -

حدیث پادشاہی بہرام بن یزدجرد که بہرام گور خوانند

چون بہرام گور از مادر بزاد - یزدجرد ستاره شناسان را بخواند - از طالع و کار او بپرسید - چون بنگریستند - ستارهٔ طالعش آفتاب بود حکم کردند که پس

ازتو پادشاهی اورا باشد - دپرورده او بزمین دیگر باشیدن از زمین پارس - واین
حال به یزدجرد گفتند - او مردمان را گرد کرد و سگالش کرد بکار بهرام - که کجا بهتر باشد
که این کودک آنجا پرورده شود - تازیان را برگزیدند و باین سخن بایستاد د
یزدجرد منذر بن نعمان را بخواند و بهرام را بدو سپرد و او را گرامی کرد و پایه اش را
بزرگ گردانید و او را خواسته بسیار داد - چنانکه او را سزید و بفرمودش که فرزند
را ببرد و بپرورد و منذر او را ببرد تا بجای خود و دایه بگزید از بهر وی سه زن
از تازیان و یکی از پارسیان و هر سه زن با خرد و فراست و مهربان بودند و بفرمود
تا هر چه اندر خورد دایگان بود از کسوت و جامه واز هر گونه چیز و از خورشها همه
راست کردند و او را سه سال شیر دادند - و سال چهارم از شیر باز گرفتند و
چون پنج ساله شد - منذر را گفت مرا استادان از خدا و ندان دانش و فرهنگ
بیاور و مرا با ایشان ده تا مرا دانش و فرهنگ آموزند و تیر انداختن و سواری
کردن - منذر گفت تو هنوز کودکی و اینها را ندانی و تو کار کودکان کن تا بزرگ
شوی آنگاه بیارم کسانیکه ترا اینها بیاموزند - بهرام گفت آری من بزاد خوردم
ولیکن خردم خرد کار بزرگان ست - ندانی که هر چیز که پیش از گاه بجوئی بهنگام
بیابی و هر چه هنگام خویش جوئی بی هنگام یابی - و اگر اندر جستن کاهلی کنی
از تو بشود آن نیابی من پسر پادشاهم و پادشاهی بمن رسد و تحقیق مر پادشاه را دانش باید تا
آرایش او بود و ستون پادشاهی او و مر او را دشمنان نیرومندی بود و این بار که من از تو خواهم

بر وو بیار و باشتاب بآوردن این مردمان کوشش منذر چون این سخنان بشنید عجیب
داشت و سوی یزدجرد کس فرستا تا استادان و دانایان و تیراندازان و سواران جلاد از
هرگونه دانشمندان و فرزانگان روم و پارس گروه گروه فرستاد-

چون این مقدمه پسر خود را یزدجرد شهریار بشنید- بسیار خوش حال شده از
هرگونه مردمان که با او درکار بودند بنزد او فرستاد- و بهرام از همه کاری خود را
پرداخته کرد روی بآموختن کرد تا چندانی بیاموخت که از استادان برگذشت-
استادان خوشنود آمدند از جوینده‌گی و پویندگی کار او- و چون از آموختن بپرداخت
منذر را بخواند و گفت بفرمای تا اسپان تازیان را اندر آورند- منذر تازیان
را بفرمود تا تازی اسپان را گرد آورند و منذر آگاه شده بود که بهرام اسپی را
برخواهد نشست- بهرام گفت بیگانگی من اسپان تازیان چه باید- اسپان
من بر تو عرض کنند- و هرکدام که خواهی من ترا بخشیدم- بهرام گفت من مردی ام
بهتر از دیگر مرا بیشتر است- بهتر باید از اسپان دیگر و نیکی ست بازی نمودن
اسپ نبود الا بدلیری- منذر چون سخن او بشنید و بپسندید و خوش آمدش
و نعمان را فرمود تا تازی اسپان خویش گرد کرد و بهرام و منذر برنشستند و نزد اسپان
شدند خیل خیل همی رفتند- و همی گردیدند و بازگزیدگان رایگان و دوگان
سه‌گان عرض کردند- اندر میان اسپان اسپی بود که آن را بهرام پسندید- منذر
آن اسپ را بگرفت و بدست خویش پیش بهرام آورد و گفت خدای عزوجل

این اسپ را بر تو خجسته کناد و فرخنده - بهرام فرمود تا آن اسپ را از دو بستند - شاد شد سخت - و منذر را بدان آفرین کرد - پس یک روز بر آن اسپ نشست و به شکار رفت و به بادیه اندر اشتر مرغی دید او را به تیر زد و از پس او بتاخت شیری دید که پشت گوری را گرفته خواست که او را بشکند - یک تیر بینداخت و به پشت شیر بزد که از شکمش بگذشت گور آمد که از نافش بیرون آمد تا سوفار بزمین اندر نشست و زمین اندر بلرزید و تازیان بسیار استاده بودند - چون آن بدیدند - شگفت بماندند - و بدو امید گرفتند و خدمت پیش کردند و مر او را بنواختند و بهرام بفرمود تا آن شیر و گور را با زخم تیر سے اندر نگارستان نهاب نگاشتند به نشستگاه او - پس بهرام منذر را گفت و آگاه کرد که مرا پویهٔ پدر هوا ست - منذر او را سوئے پدر فرستاد - پدر او بدخوے بود - بر فرزندان مهربانی نکردے - و بهرام خدمت همی کرد و رنج می برد - و اسپان دید و بران شکیبائی می کرد - تا برادر قیصر بناد وس از روم بیرون آمد به صلح کردن میان رومیان و یزدجرد و بهرام آرزو خواست کرد تا از پدرش خواهش کند تا مگر او دستوری دادش - بعد از ان بهرام رفت و سوئے منذر شد و خویشتن را ببازی و مے خوردن مشغول کرد -

چون روزگار سے برین برآمد و یزدجرد هلاک شد - سپاه و مردمان سخن همه یکے کردند که ما از دودهٔ و تبار یزدجرد کس را بپادشاهی خواهیم و یزدجرد را کس نمانده است که پادشاهی را بشاید جز بهرام و او هرگز پادشاهی نکرده است و نداند

که چه باید کرد و آئینِ پارسیان نیاموخته است چه آئینِ تازیان دارد و خوی او
همچو ایشان است از بهر آنکه اندر میانِ ایشان برآمده است و برین دل نهادند
و مردی را از نژاد اردشیر بابکان که نامش خسرو بود به میانِ خویش آوردند و را پادشاه
کردند و آگاهی به بهرام آمد بدین تازیان - بهرام نعمان بن منذر و مهتر تازیان را
بخواند - گفت نه پندارم شما کردارهای پدرم به زیر می نهید تا نیکوئی از وی بجای
شما شناسید و دانید که آنچه پدر من کرده است از بدی و درشتی و ستم بر مردمانِ پارس
اکنون پدرم بمرد و پارسیان پادشاهی نشانده اند - برای شما چه بینید که مرا باید
کردن - منذر گفت ترا ازین سخن سهم مباد که من اندر جهان چارهٔ سازم - پس
منذر ده هزار سوار از تازیان بگزید و پسر خویش نعمان را بخواند و گفت این سپاه
بستان و بجانبِ اردشیر رو و آنجا لشکر بزن و اگر سوی تو آید کارزار کن و
تاراج کن و برده کن و خواستهٔ ایشان بردار دیگر که خون نریزی - نعمان برفت
تا بدین شهرها برسید و فرود آمد و از جانبِ طلایه فرستاد و پارسیان آگاه شدند
و آمد تدبیرشان سخت آمد و مهتران و بازرگانان و پارسیان گرد آمدند و مردی
بود او را جوانی خواندندش و مهتر دبیران یزدجرد بود او را رسول کردند و
بنزدیک منذر فرستادند - او سوی منذر آمد و نامه را بداد و منذر بخواند و گفت
پاسخ نکنم و رسول گفت اگر گران نیاید رنج برداری و بیائی بجای نشست
پادشاهان ما تا خود مهتران و مهتران نزدِ تو گرد آیند و آنکه بیک جای سگالش کنند

نیکوتر بود که آن مردمان از فرمان تو بیرون نیایند و دانند که ایشان را جز نیکوئی
نفرمائی۔ منذر بازده را باز فرستاد و خود با بهرام و سه هزار سوار دیگر از تازیان مردان
کار دیده و جنگ آزموده و دلیر رزم دان برفتند تا باین شهرها که پارسیان بودند
آنجا فرود آمدند سپهبدان و مردان و بزرگان پارسیان گرد آمدند۔ بهرام بنشست
بر تختی زرّین۔ گوهرها بدو اندر نشانده و منذر را بدست راست خود بنشاند
و پارسیان به سخن آمدند و بدخوئی یزدجرد یاد کردند و بسیاری ستمها کردند و از
کشتن و جهان ویران کردن ایشان بنالیدند و گفتند۔ ما دست و سخن نگه داشتیم
و با همدیگر یکی شدیم که از فرزندان او پادشاه نکنیم و ازین ترسیده شدیم بر ما
به ستم پادشاهی مکن که بی طاقت شدیم۔ منذر این سخن را پاسخ نداشت۔ روی
سوی بهرام کرد و گفت بپاسخ دادن این مردمان تو سزاوارتری۔ بهرام گفت
ای مردمان! من شما را دروغ زن نکنم بدین که گفتید از بدی پدر من و هرچه
شما می گوئید از بدی و بی رائی او بیش و بیش است و از بهر بدخواهی او بود
که من ازینجا برفتم و همیشه از خدای تعالی عزّ و جلّ می خواستم که اینجا پادشاهی
مرا دهد تا هرچه او تباه کرده است من نیکوئی کنم و هرچه او ویران کرده است
من آبادان گردانم و اگر چنانکه بپادشاهی من سالی برآید و من این عمل را کار
نکنم۔ از پادشاهی بیزارم و خدای عزّ و جلّ و فرشتگان را باین گواه کردم و
موبد موبدان و منذر را بدین قرار پذیرفتار گردانیدم مگر بخواهید که من چون پدر

راکه بے گناه از کار باز کنید۔ من شمارا چارهٔ آموزم اندر باز کردن او که کسے
پنداشتی نکند۔ تاج را ببرید اندر میان دو شیر گرسنه بنهید و بگوئید که هر کس که تاج را
از میان ایشان برگیرد پادشاهی او راست۔ مردمان چون سخن بهرام بشنیدند
پذیرفتها شاد شدند و موبدان امیدگرفتند و گفتند با بهرام را رونتوانیم کردن۔ ترسیم اگر پادشاهی
از وے روکنیم۔ هلاک شویم و نیز تازیان بر ما جبر کردند که سپاه وے از ایشان هست
و شمشیر و فتنه افتد۔ ما او را بیازمائیم بر آنچه بر ما عرضه کرده از نیروئے خویش و
مردانگی و دلیری و شفقت و رعیت پروری اگر چنان ست که او همی گوید و از
خویشتن همی نماید۔ طریق آنست که پادشاهی بوے سپاریم۔ و مر او را فرمان بردار
باشیم و اگر چنانچه تباه شود ما از تباه شدن بے گناه باشیم و نیز از بدی او بیم کردیم و آن روز برین اتفاق
کردند و دیگر بیامدند و نشستند و بهرام همچنان بجاے خود نشست و گفت۔ آن سخن که کردی
گفتم۔ پاسخ گوئید تا به فرمان برداری آئید۔ ایشان گفتند خسرو را از بر خویشتن
پادشاه کردیم و چیزے ندانیم مگر نیکوئی او را و چیزے نتوانیم یاد کردن جز آن سگالش
که وے کردی برگزینیم تاج و جامهٔ شاهانه در میان دو شیر بنهیم و میان بهرام
و خسرو پیمان کنیم هر کس که تاج و جامه از میان ایشان بردارد پادشاهی او را
باشد۔ بهرام بدین خرسند شد و موبد موبدان تاج و جامهٔ پادشاهی بیاورد
و گستهم سپهبد دو شیر گرسنه بیاورد و یکے سوئے جامه و یکے را سوئے تاج ماند
پس بهرام آن خسرو را گفت۔ بشو تاج و جامه بردار۔ خسرو گفت تو سزاوارتری

به پیش دستی کردن که پادشاهی از نیاد و پدران بتو رسیده است و این کار بکردن
من از بدی و ترس کرده اند - بهرام را این سخن گران آمد و تیز از نیروے خویش
بیگمان بود یکے گرز برگرفت و روئے بسوئے تاج و جامہ نهاد و موبد موبدان
وے را گفت این کار تو به بینش خود می کنی - ما را بدین راے نیست و نیز هیچکس
را از مردمانِ پارس و ما بیزاریم ازین تبه کردنِ تنِ تو بدست خویش - موبد موبدان
او را گفت تو بہ کن - بهرام از گنه توبه کرد و برفت به میانِ دو شیر گرسنه اندر شد
یک شیر آن روے به بهرام کرد و حمله آورد - به هر دو دست گوشهاے - هر دو
شیر را بگرفت و فراز کشید و هر دو را بر یک دیگر همی کوفت - تا مغز شان از بینی
فرو د آمد و هر دو شیر را بکشت و تاج و جامه برگرفت و خسرو و آن مردمان از دور
همی نگریستند و نخستین کسیکه بانگ کرد و او را بستود و گردن نهاد بفرمان برداری
خسرو بود و گفت خداے عزّ و جلّ بر زندگانی تو برکت کناد و همه بیکبار بانگ
کردند که پادشاهی را به بهرام سپردیم و او را بخداوندی کار پسندیدیم و او را بسیار
آفرین کردند - پس موبد موبدان و مهتران و دستوران و کارداران گرد آمدند
و سوے منذر شدند و گفتند باید که خواهش گر ما باشی تا بهرام این گناهِ ما را
بپوشد و پاداشِ این بر ما نکند - منذر اجابت کرد و آن بخواهش از بهرام بخواست
بهرام همه را دوا کرد و ایشان را بنواخت و بخشش امید وار گردانید و آن روز
که به پادشاهی نشست بیست ساله بود و همان روز بفرمود تا مردمان شاهی

و تن آسانی مشغول شدند و هفت روز از پس یک دیگر بنشست و مردان را
از پذیرفتگان و ایشان را امیدهای نیکو داد و فرمود که از ایزد و بترسیدن و مرا و را پرستید و فرمان
برید و همیشه خویشتن را مشغول داشت بشادی کردن و مردم او را سرزنش
کردند و مردان و دشمنان گرد بر گرد ایران بودند - آهنگ ایران کردند و چون
معلوم کردند که پادشاهی را بگذاشت و به عیش و شادی کردن مشغول گشت و
نخستین کسیکه از جای بجنبید - خاقان چین ترک بود و الله و رسوله اعلم بالصواب -

گفتار در صفت وفات بهرام گور

پس بهرام به آخر ملک روزے بشکار شد و گورے پیش وے برخاست
یک تیر بزدش - گوره برفت و بهرام از پس گوره برفت و در راه چاهے دید -
بدان چاه بنگریست ناگاه سرنگون بدان چاه اندر افتاد - خود با اسپ و
آگاهی بپدرش رسید - بسر آن چاه رفت با خواسته بسیار و خرج کرد تا آن چاه
را از آب به پرداخته کردند و گل بے حد از آن چاه بر آوردند و تا بزمین خشک رسانیدند
و اثر بهرام به هیچگونه از آن چاه پیدا نیامد - و اثرش پدید نشد و مادرش با درد و ملالِ
بسیار بازگشت و از پس او بسے بزیست و بمرد و الله اعلم بالصواب -

سیاست نامہ نظام الملک

نظام الملک ابو علی حسین بن اسحٰق پسر یکے از دهاقینِ طوس بود و در سال

چهار صد و هشت بتاریخ بست و یکم ذیقعده بمقام نوقان من مضافات
طوس ولادتش اتفاق افتاد و دران جا نشو و نما یافته برسن ادراک
رسید بخدمت حضرت امام موفق نیشاپوری اکتساب عربیت و فقه
و احادیث کثیره سماعت کرده بالجمله خواجه نظام الملک وزیرے بود
بے نظیر و دبیرے بود با تدبیر بکفایت و هوشیاری و انتظام
شهرهٔ دارد۔ در آوان جوانی کسب کمالات نفسانی کرده
و در اندک زمان گوے مسابقت از همگنان ربوده بعد ازان جهت
تحصیل عز و شان و کسب نام و نشان مرتکب خدمات دیوانی شد
تا آنکه بمنصب وزارت الب ارسلان سرفراز شده و در عهد ملکشاه
اختیار تمام مملکت بدو مفوض بود و او نیز بقدر استعداد
گلشن آمال مردم را بزلال عطوفت حضرت و نضارت بخشیده
آخرالامر بعد از سی یا چهل سال خدمات لایقه بسبب سعایت ترکان
خاتون حلیمه ملکشاه خلل در بنیان اعتبار خواجه راه یافته
چند روزے بعد از حرکت اردوے بادشاهی خواجه از اصفهان
حرکت کرده در نهاوند بضرب کارد یکے از فدایان حسن بن
صباح در شب جمعه دوازدهم رمضان سال چهار صد و هشتاد و پنج از
پا افتاده هم درانجا مدفون گشت۔

فصل چهارم

اندر اعمال و رسیدن بپیوسته از احوال وزیران و غلامان

عمال را که عملے دهند ایشان را وصیت کردن باید تا با خلق خداے عز و جل

نیکو روند و جز مالِ حق نستانند و آن نیز بمدارا - و بجا ملت طلب کنند و تا ایشان
بلا دست با رتفاع نرسد هیچ از ایشان نخواهند که چون پیش از وقت خواهند
رعایا را رنج رسد و در سکانه این ارتفاع که خواهند رسیدن از ضرورت به نیم
درم بفروشند و اندران مستاصل و آواره شوند و اگر کسے از رعیت درماند و بگاؤ
و تخم حاجتمند گردد - او را وام دهند و سبکسار دارند تا بر جاسے بمانند و خانه
بغربت نیفتد -

حکایت اندرین معنی

چنین گویند که بہرام گور را وزیرے بود او را راست روش خواندندے -
بہرام گور ہمہ مملکت بدست وے نہادہ بود و بروے اعتماد کردہ و سخن ہیچکس
در حق وے نشنیدے و خود شب و روز بتماشا و شکار و شراب مشغول بودے
و یکے را که نام خلیفہ بہرام گور بود - این راست روش گفت او را که رعیت بے ادب
گشتہ است از بسیارےِ عدل ما و دلیر شدہ اند و اگر مالش نیابند ترسم که تباہی
پدید آید و پادشاہ بشراب مشغول ست و از کار مردمان و رعیت غافل ست
تو ایشان را بمال - پیش ازانکه تباہی پدید آید - و اکنون بدانکه مالش بر دو وجه
باشد - بدان را کم کردن و نیکان را مال ستدن ہر کرا بگویم بگیر تو ہمی گیر
پس ہر که او را خلیفه بگرفتے و باز داشتے - راست روش خویشتن را رشوت بستدے
و خلیفه را فرمودے که او را دست باز دار تا ہر کرا در ہمہ مملکت مال بود یا اسپ

یا غلامی یا کنیزکی نیکوروی و یا ملکی و ضیعتی نیکو داشت همه بستد۔ رعیت
درویش گشتند۔ معروفان همه آواره گشتند و در خزانه چیزی همه گرد نیامد و چون
برین حدیث روزگاری برآمد۔ بهرام گور را دشمنی پدید آمد۔ خواست که لشکر
خویش را بخشش دهد و آبادان کند و پیش دشمن فرستند در خزانه شد۔ پس
چیزی ندید و از معروفان و رئیسان شهر پرسید۔ گفتند۔ چندین سال ست تا
فلان و فلان آواره شدند و به فلان ولایت رفته اند۔ گفت چرا؟ گفتند بیم
هیچکس سخن وزیر از بیم وی نمی توانست گفت۔ بهرام گور آن روز آن شب
اندران اندیشه همی بود۔ هیچ معلوم وی نگشت که این خلل از کجاست؟
دیگر روز از دلِ مشغول تنها برنشست و روی به بیابان نهاد۔ اندیشناک همی رفت
تا روز بلند شد مقدار هفت فرسنگ رفته بود۔ خبر نداشت۔ گرما و تشنگی بروی
غلبه کرد و بشربتی آب حاجتمند شد۔ در آن صحرا نگاه کرد و دودی دید که برمی آید
گفت همه حال آنجا مردم باشند روی بدان دود نهاد۔ چون به نزدیک رسید
رمهٔ گوسفندی دید۔ خوابیده و خیمه زده و سگی بر دار کرده۔ شگفت بماند
رفت تا نزدیک خیمه مردی بیرون آمد و بروی سلام کرد و مراورا فرود آورد
و چیزی پیش وی آورد و ندانست که بهرام ست گفت نخست مارا از
احوالِ آن سگ آگاه کن۔ پیش از آنکه نان خوریم تا این حال را بدانم۔ جوانمرد
گفت این سگ امین من بود بر این گوسفندان و از هنر او بدانسته بودم که با ماده

گرگ بر آویختی و گرگ از بیم او گرد گوسفندان نیارستی گشت و بسیار وقت من
بشهر رفتمی به شغلی و دیگر روز باز آمدمی - او گوسفندان بچرا بردی و بسلامت
باز آوردی برین روزگاری برآمد - روزی گوسفندان برشمردم چندین گوسفند
کم آمد و همچنین هرچند روز نگاه کردمی - اندک گوسفند کم بودی و هرگز اینجا
دزد نمی آید و هیچگونه نمی توانم دانستم که گوسفندان از چه کمتر می شود و حال رمهٔ
من از اندکی بجائی رسید که چون عامل صدقات آمد و از من بر عادت گذشته
صدقه خواست - تمامی رمه را از بقیتی که مانده بود از رمهٔ من آن نیز در کار صدقات
شد و اکنون چوپانی آن عامل می کنم مگر این با گرگ ماده دوستی افتاده بود و
دوست گشته و من غافل و بی خبر از کار او و قضا را روزی بدشت رفته بودم
بطلب هیزم چون باز گشتم از پس بالای برآمدم و رمهٔ گوسفندان را دیدم
که می چریدند و گرگی را دیدم روی سوی رمه آورده می پوشیدم درین خارستا
بنشستم و پنهان نگاه می کردم چون سگ گرگ ماده را دید پیش باز آمد
دنب بجنبانید - گرگ خاموش باز ایستاد - سگ به پشت او شد و با او گرد آمد و
بگوشه رفتند و بخفتند و گرگ در میان رمه تاخت یک گوسفند را بگرفت و
بدرید و بخورد و این سگ هیچ آواز نداد - من چون آگاه شدم و بدانستم که تباهی
کار از بیراهی سگ بوده است من او را بگرفتم و بر درختی که از دور پدید آمد
بردار کردم و بهرام گور را این حدیث عجیب آمد چون باز گشت همه راه درین

حال تفکر می کرد تا بر اندیشه وے بگذشت که رعیّت ما رمه اند و وزیر ما این مابود
و احوال مملکت و رعیّت سخت با خلل و آشفته می بینم و از هر که می پرسم با من
راست نمی گویند و پوشیده می دارند۔ تدبیر من آنست که از حال رعیّت
و وزیر پرسم چون با جاے خویش باز آمد روزنامهاے بازداشتگان را بخواست
سر تا سر شناعتش روشن بدید و حال راست روشن بدانست که او با مردمان نه نیک
رفته است و بیدادی کرده است۔ گفت این نه راست روش ست که دروغ
درگذشت پس مثلے زد که راست گفته اند دانایان که هر که بنام فریفته شود
اندر ماند و هر که بنان خیانت کند بجامه اندر ماند و من این وزیر را قوی دست
کرده ام تا مردمان او را بدین جاه و حشمت همی بینند۔ از بیم او سخن راست نیارند
گفتن۔ چاره من آنست که فردا چون بدرگاه آید حرمت او پیش مردمان ببرم
و او را باز دارم و بفرمایم تا بندے گران بر پاے وے نهند۔ آنگاه زندانیان
را پیش خود خواهم و از احوال ایشان بپرسم و بفرمایم تا منادی کنند که ما راست روش
را از وزارت معزول کردیم و باز داشتیم و نیز او را کار نخواهیم فرمود هر کرا
از وے رنجے رسیده است و دعوی دارد و بیاید و حال خویش بزبان خویش
بگوید و معلوم کند ما را۔ اگر با مردمان نیکو رفته باشد و مال ناحق نستده باشد
و از وے شکر گویند۔ او را بنوازیم و با سر شغل بریم و اگر این راه بخلاف این
رفته باشد او را سیاست فرمائیم۔ پس روز دیگر چون ملک بهرام گور بار داد

و بزرگان پیش رفتند و وزیر اندر آمد و بجای خود اندر نشست - بهرام گور روی
سوی وی کرد و گفت اینچه اضطراب ست که در مملکت ما افگنده و لشکر ما
بی برگ داری و رعیت ما را بی حال کرده ترا فرمودیم که روزی مردمان بوقت
خویش برسان و از عمارت ولایت فارغ باش و از رعیت خیر خرج حق مستان و خزانه
را بذخیره آبادان دار - اکنون نه در خزانه چیزی می بینیم و نه لشکر برگ دارد و
نه رعیت بر جای مانده است - تو پنداری بدانکه من خود را به شراب و شکار مشغول
کردم و از کار مملکت و حال رعیت غافلم - بفرمود تا او را به بی حرمتی از جای
برداشتند و در خانه بردند و بند گران بر پای وی نهادند و بر در سرای
منادی کردند که ملک راست روش را از وزارت معزول کرده بروی خشم
گرفت و نیز او را عمل نخواهد فرمود - هر کرا از وی رنجی رسیده است و تظلّمی
دارد بی هیچ بیم و ترسی بدرگاه آید و حال خویش باز نماید تا ملک داد شما بدهد
و در وقت فرمود تا در زندان باز کردند و زندانیان را پیش او بردند و یک یک
را همی پرسید که ترا بچه جرم باز داشتند - یکی گفت من برادری داشتم توانگر
و مال و نعمت بسیار داشت راست روش او را بگرفت و همه مال از وی
بستد و در زیر اشکنجه بکشت گفتم که این برادرم را چرا کشتی؟ گفت با مخالفان ملک
مکاتبت دارد و مرا بزندان فرستاد تا پیش ملک تظلّم نکنم و این حال پوشیده
بماند - دیگری گفت من باغی داشتم سخت خرم و خوش و از پدرم میراث

مانده بود و راست روش از قرب آن ضیعتی داشت روزی در باغ من آمد
و آن باغ بدل خوش آمد خریداری کرد و من نفروختم. مرا بگرفت و در زندان
کرد و گفت که دختر فلان کس را دوست می داری و جنایت بر تو واجب شده است
این باغ را بسته باز دار و قباله با قرار خویش بکن که بیزار گشتم از باغ و هیچ دعوی
ندارم و حق و ملک راست روش است من آن قرار نمی کردم و امروز پنج سال است
تا در زندان مانده ام. دیگری گفت من مردی بازرگانم و کار من آنست که
به تر و خشک می گردم و اندک مایه سرمایه دارم و طرایفی که به شهری بخرم. بدیگر
شهر برم و بفروشم و باندکی سود قناعت کنم مگر عقدی مروارید داشتم چون
بدین شهر آمدم در بها کردم. خبر بوزیر ملک شد کس فرستاد و مرا بخواند و آن
رشته مروارید از من خریداری کرد بی آنکه بها بدهد بخزانه خویش فرستاد. چند
روز به سلام او همی رفتم خود در آن نشد که مرا بهای عقد مروارید می باید داد
و نه عقد باز داد و طاقتم نماند و بیچاره شده بودم روزی پیش وی شدم. گفتم اگر آن
عقد شایسته است بفرما تا بها بدهند و اگر شایسته نیست باز دهند که من
بر سر راهم. خود جواب من نداد چون بوثاق باز آمدم سرهنگی را دیدم با چهار پیاده
که در وثاق با آمدند و گفتند برخیز که ترا وزیر بخواند. شاد گشتم گفتم بهای مروارید
خواهد داد. برخاستم با آن جماعت رفتم مرا بیرون بردند تا بدر زندان. زندان بان را گفتند
که فرمان چنان است که این مرد را در زندان کنی و بند گران بر پایش نهی و اکنون

سالے و نیم است کہ من در بند و زندانم - دیگرے گفت من رئیس فلان ناحیتم و ہمیشہ
خانۂ من بہ مہمانان و غربا و علما و اہل علم کشادہ بودے و مراعات مردمان و
درماندگان کردمے و صدقہ و خیرات من بہ مستحقان پیوستہ بودے و از پدران چنین
یافتہ بودم و ہر چہ مرا از ملک و ضیاع موروث درآمدے ہمہ در اخراجات خیر
و مروت مہمانان صرف کردمے - وزیر ملک مرا بگرفت کہ تو گنج یافتۂ و بمطالبہ
و شکنجہ گرفت و بزندان باز داشت و من ہر ملکے و ضیاعے کہ داشتم و در کارخانہ از ضرورۃ
بقیمت بہا بفروختم و بدو دادم و امروز چہار سال ست کہ تا در زندان و بند گرفتارم
و بر یک درم قادر نیستم - دیگرے گفت من پسر فلان زعیمم - وزیر ملک پدرم را
مصادرہ کرد و در زیر چوب بکشت و مرا در زندان کرد و ہفت سال ست کہ رنج
زندان ہمی کشم - دیگرے گفت کہ مردے لشکری ام و چندین سال ست کہ پدر
ملک را خدمت کردہ ام و با او سفرہا کردہ و چندین سال ست کہ ملک را خدمت
می کنم - اندک در دیوان نان پارہ دارم - پار چیزے نرسید و امسال وزیر را
تقاضا کردم و گفتم عیال دارم و پارۂ مواجب من نرسید - امسال اطلاق
کن تا بعضے ترا دہم و بعضے در وجہ نفقات صرف کنم - گفت ملک را ہیچ مہمے
در پیش نیست کہ بلشکری حاجت خواہد بود - تو و مانند تو اگر در خدمت باشید و
و اگر نی باشید - شاید - اگر نانت می باید بکار گل شو - گفتم کہ مرا چندین حق
خدمت باشد در این دولت کار گل نباید کرد - اما ترا کہ خدائی پادشاہی باید آموخت

که من در شمشیر زدن جان فدای پادشاه می‌کنم و از فرمان او نمی‌گردم و تو این
نان از مادر دریغ می‌داری و فرمان پادشاه نمی‌بری و این قدر نمی‌دانی که پادشاه
را چاکری من و چاکری تو هر دو یکی است - این شغل فرموده است مرا، این فرق
میان من و تو آن است که من فرمان بردارم و تو نه - اگر پادشاه را چون من
نباید چون تو هم نیز نباید - اگر فرمان داری که پادشاه نام من در دیوان
کم کرده است بنمای، و الا آنچه پادشاه بمن ارزانی داشته است یکجا می‌رسان -
گفت برو که شما را و پادشاه را من نگاه می‌دارم - اگر من نیستمی - دیرستی تا مغزهای
شما کرگسان خوردندی - پس دو روز برآمد - مرا به حبس فرستاد و اکنون چهار
ماه است تا در زندان مانده‌ام زیاده از هفت مرد زندانی بودند - کم از
بیست مرد خونی و دزد و مجرم برآمد - دیگر همه آن بودند که وزیر ایشان را
به طمع مال بظلم باز داشته بود و در زندان کرده و چون خبر منادی که پادشاه
فرمود - مردمان شهر و ناحیت بشنیدند - دیگر روز چندان متظلم بدرگاه آمدند
که آن را حد و اندازه نبود - چون بهرام گور احوال خلق و بی‌رسمی‌ها و بیدادها و
ستم وزیر بر آن جمله بشنید - با خویشتن گفت فساد این مرد بیش از آن می‌بینم
در مملکت که بتوان گفت - آن دلیری که او با خدا و خلق خدای تعالی و با من کرده است
بیش از آن است که اندیشه در او رسد - در کار این ژرف‌تر نگاه باید کرد -
بفرمود تا به سرای راست روشن رفتند - و خریطه‌های کاغذ او بیاوردند و به

در خانها را مهر برنهند۔ معتمدان برفتند و هم ایدون کردند و خریطها بیاوردند
و فرمود تا همی نگرستند۔ دران میان خریطهٔ یافتند پُر از ملاطفها که پادشاهی
براست روش فرستاده بود که خروج کرده بود و قصد ملک بهرام گور کرده و
بخطّ راست روش ملاطفه یافتند که بوے نوشته که این آهستگی که می کنید که
دانایان گفته اند که غفلت دولت را ببرد و من در هواخواهی و بندگی هرچه ممکن گردد
بجا آورده ام۔ چند کس را که سران لشکر اند سر برگردانیده ام و در بیعت آورده ام
و بیشتر لشکر را بے برگ و ساز کرده ام و هرچه در همه روزگار بدست آورده ام
بیکبارگی فرستاده و رعیت را بے توش و ضعیف حال و آواره کرده و هرچه از جهت
تو خزانه آراسته کرده ام که امروز هیچ ملکے را نیست و تاج و کمر و مجلس مرصّع
ساخته که مثل آنکس ندیده است و من ازین مرد بجان آمدم و میدان خالی ست
و خصم غافل۔ هرچه زودتر بشتابید پیش از آنکه مرد از خواب غفلت بیدار شود۔ چون
بهرام گور این بشنید گفت زه خصم را بر من بیرون آورده است و بغرور
او می آید و مرا در بدگوهری مخالفی این هیچ شک نماند۔ بفرمود تا هرچه او را بود
بخزانه آوردند و بندگان و چهارپایان او را بدست آوردند و هرچه از مردم
برشوت و ظلم ستده بود۔ بفرمود تا ملکها و ضیاع او همی فروختند و بمردمان همی دادند
و سرا و خانمان او را با زمین راست کردند۔ آنگاه بفرمود تا بر در سرای دارے
بلند زدند و سی دار دیگر در پیش آن بزدند۔ نخست راست روش را

بردار کردند۔ همچنانکه آن مرد سگ را بردار کرده بود پس موافقان او را و کسانیکه
در بیعت او بودند۔ همه را بردار کردند و هفت روز فرمود تا منادی همی کردند که
این جزاے آنکس است که با ملک بد اندیشید و مخالفان او را موافقت کند
و خیانت را براستی گزیند و بر خلق ستم کند و بر خداے و خدایگان دلیری کند۔
چون این سیاست بکرد۔ همه مفسدان از بهرام بترسیدند و هر کار راست روش
شغل فرموده بود۔ همه را معزول کرد و بیران و همه متصرفان را بدل کرد و چون
خبر بدان پادشاه رسید که قصد مملکت بهرام گور کرده بود۔ هم از آنجا بازگشت
و از آن کرده پشیمان شد و بسیار مال و ظرایف بخدمت فرستاد و عذر خواست
و بندگی ها نمود و گفت هرگز عصیان ملک نیندیشیم ولیکن وزیر مرا بران راه داشت
از بسکه می نبشت و کس می فرستاد و ظن بنده گواهی می داد که او گنهگار است
و پناه می جوید۔ ملک بهرام عذر او بپذیرفت و از سر گذشت و مردی نیکو اعتقاد
نیک روش خداے ترس را وزیری داد و کار لشکر و رعایا همه نظام گرفت
و شغلها روان گشت و جهان روی بآبادانی نهاد و خلق را از جور و بیداد برهانید
و ملک بهرام آن مرد را که سگ بردار کرده بود وقت آنکه وے از خیمه بیرون
آمد و باز خواست گشت تیرے از ترکش برکشید و پیش آن مرد انداخت و
گفت نان و نمک تو خوردم و بجهاد و نیا نها که ترا رسید است۔ معلومم گشت۔
حقی ترا بر من واجب شد بدانکه من حاجبی از حاجبان ملک بهرام گورام و همه

بزرگان و حاجیان درگاه او با من دوستی دارند و مرا نیک شناسند باید که برخیزی
و با این تیر بدرگاه ملک بهرام آئی هر که ترا با این تیر ببیند۔ پیش من آرد۔ تا من ترا
حقے گزارم که بعضے زیانهاے ترا تلافی باشد و بازگشت۔ پس چند روز زن
آن مرد را گفت که برخیز و به شهر رو و آن تیر با خود ببر که آن سوار۔ با آن زینت
بے گمان مردے توانگر و محتشم بوده باشد اگرچه اندک نیکوئی با تو کند ما را آن
مایه امروز بسیار باشد و هیچ کاهلی مکن که سخن چنان کس بر مجاز نباشد مرد برخاست
و به شهر آمد و آن شب بخفت و دیگر روز بدرگاه ملک بهرام شد و بهرام گور
حاجبان و اهل درگاه را گفته بود که چون مردے چنین بدرگاه آید و تیر من
در دست او ببیند۔ او را زود پیش من آرید۔ چون حاجبان او را دیدند با آن
تیر۔ او را بخواندند و گفتند اے آزاد مرد کجائی؟ که ما چندین روز ست تا ترا
چشم همی داریم اینجا بنشین تا ترا پیش خداوند تبریم۔ زمانے بود و بهرام گور بیرون آمد
و بر تخت نشست و بار داد۔ حاجبان دست این مرد گرفتند و به بارگاه بردند
چشم مرد بر ملک بهرام افتاد و بشناخت۔ گفت آوه آن سوار ملک بهرام
بوده ست و من خدمت او چنانکه واجب باشد نکرده ام و گستاخی وار با او
سخن گفته ام۔ نباید که مرا گزندے بدل آمده است چون حاجبان او را پیش
تخت بردند۔ ملک را نماز برد۔ و بهرام گور روے سوے بزرگان کرد و گفت
سبب پیدا شدن من و احوال گذشته این مرد بود و قصه با بزرگان بگفت و زن

این مرد را بقال گرفتم پس فرمود تا او را خلعت پوشانیدند و مقصد گوسفندان از رمها
چنانکه او می‌پسندید از بیش و نخته بدو بخشید و فرمود که تا زندگانی بهرام گور باشد
صدقات از و نخواهند. و سکندر که دارا را شکست بسبب آن بود که وزیرش
در سر سر با اسکندر یکی کرده بود و دارا کشته شد. گفته‌اند غفلت امیر و خیانت وزیر
پادشاهی ببرد. همه وقتی پادشاه را از احوال گماشتگان غافل نباید بودن
و پیوسته از روش و سیرت ایشان بر می‌آید رسید. چون ناراستی و خیانتی
از ایشان پدیدار آید هیچ ابقا نباید کردن. و او را معزول باید کرد و بر اندازه جرم
او مالش داد تا دیگران عبرت گیرند و هیچکس از بیم و سیاست بر پادشاهان
بیارو اندیشید و هر کرا شغلی بزرگ فرماید باید که در سر یکی را بر او مشرف کند
چنانکه او نداند تا پیوسته کردار و احوال او می‌نماید و ارسطاطالیس ملک اسکندر
را چنین گفت که کسانی را که قلم ایشان در مملکت تو روان باشد چون بیازردی
نیز او را شغل مفرمای که او سر با دشمنان تو یکی کند و به هلاک تو کوشد. و پرویز
ملک چنین گوید که ملک را نشاید که گنهکار چهار گروه مردم را نگذارد
یکی آنکه [illegible] دوم آنکه [illegible] حرم و [illegible] کشتن
سوم آنکه [illegible] راز او نگاه ندارد. چهارم آنکه بزبان با ملک باشد و بدل با مخالفان
[illegible] ایشان [illegible] او آگاهی دهد چون ملک بیدار
باشد [illegible] نماید. توفیق الله تعالی.

چگونگی شیوهٔ نگارش نثر پارسی از سال ۶۰۰ تا سال هفتصد هجری

پس از قرن ششم علاء الملک تاریخ جهان کشای نوشت. انداز عبارتش هموار و بی تکلف است و فقراتش کوچک دارد. از دیدن آن یافته می شود که درین وقت الفاظ پارسی آمیزش تام نیافته بود نه کثرت استعارات و تشبیهات حجابی بر اصل مطلب افگنده. هر خاص و عام تواند که معانی عبارات به سهولت فهمد. البته به سبب وابستگی به دربار مغولان الفاظ ترکی بیشتر بکار برده.

پیش از سال ششصد و هجده و ششصد و سی و یک شیخ فریدالدین عطار تذکرهٔ اولیا و اسرار اولیا نوشت.

در سال ششصد و پنجاه و شش شیخ مصلح الدین سعدی کتاب گلستان تصنیف کرد. حسن معاشرت و آداب محاورات در لباسی که متکلمان را بکار آید و مترسلان را بلاغت افزاید. فقراتش کوچک و زبانش شیرین است اگر کودک نابینا و پیر او زار خوانند و اوباش همه از خواندن آن حظ وافر گیرند. بیشتر فقراتش بر زبان عوام و خواص ضرب المثل گشته روان است. نثرش لطافت نظم دارد. شوخی اندیشش همه را دل رباید. فضلا و علما در نگاشتن جواب آن مساعی موفوره کردند. بیشترش فروغ نیافتند. آن چراغ بوده و این آفتاب. الحق شیوهٔ سعدی برای آیندگان دشوار افتاده. سهل ممتنع پنداشته بکار داشتند. سعدی بعض محاورات کهن را انتخاب از فصحای معاصرش بیشتر بکار برده مثلاً خواجه - و خویش و خویشتن بجای خود - همی برای تاکید فعل - وگر (زائد) - در - اندر - و دیگر یا بای ظرفیت و استعمال.

بیشتر او علما بر علوم مختلفه مجلّات نگاشته‌اند. محقق طوسی اساس الاقتباس در منطق و فلسفه ـ اوصاف الاشراف در اصلاح نفس و اخلاق ناصری در تهذیب الاخلاق ـ معیار الاشعار در عروض و قافیه نوشت. با این همه علما که تحفظ پایهٔ خویش لازم شمرده‌اند ـ به تمامیت عربی پرداخته‌اند ـ در قرن هفتم چون ترکان چنگیزی تصرف و استیلا بر ممالک ایران یافتند ـ علوم و فنون مروجهٔ ایران مؤید سلطنت انگاشتند. همت به تربیت علما و کاردانان ایرانی گماشتند ـ
اخلاق ناصری ـ ترجمه کتاب الطهارة حکیم ابوعلی مسکویه است. فقرات کوتاه و عبارت برجسته و متین و سنگین دارد. از دید نثر تصرف الفاظ عربیه بر زبان فارسی آشکار است ـ بیشتر حرف ربط و بعض جا افعال از آخر فقره حذف کرده شد. مصنف آن بیشتر محاورات عربیه را ترجمه لفظی به پارسی نموده چنانکه سعی این است که بیان کردیم (والمعنی ما ذکرناه) چنانچه یاد کردیم قبل ازین (کما ذکرنا قبل ذلک).
در ۶۹۹ھ عبدالله وصاف برای غازان خان شاهزادهٔ چنگیزی تاریخ وصاف نوشت. فقراتش جای طولانی و جای کوچک ـ و عبارتش هم مقفّی است. مصنف جاهلکه حق زبان دانی عربی و فارسی بجا آورده ـ از اثر وابستگی دربار شاهان ترک الفاظ ترکی هم آورده ـ بر هر فقره فقرهٔ مترادفه رانشانده ـ در هر صفحه گاهی دو و گاهی سه اشعار عربی آورده عبارت عربی گاهی چند سطر و گاهی نصف صفحه بل بیش ازان نوشته ـ از عربی و فارسی و ترکی الفاظ مغلق بسیار و مقفی اند ـ مزید بران وفور استعارات و تشبیهات بر اصل مطالب حاجب دیگر گشته ـ
ازین وقت فقراتی طولانی گشت ـ و مطالب در صنایع و بدایع و تشبیهات و استعارات شده و پیچیده گی گرفت ـ کثرت لغات مغلق و وفور مبالغه بر اصلیت حال پرده افگند و زبان در بیان واقعیت معطل گشت ـ و این حال تا ششصد سال بماند ـ

البته در سلسله فخرالدین بناکتی تاریخ نوشت بعبارت ساده و سلیس و روان که
تا امروز به تمکین و اعتبار ستوده می شود- حالات سلاطین خطا و اقصای هند و یهود و
قیاصره روم بدین تفصیل ذکر کرده که هیچکس چنان نکرده-

در هندوستان ضیاء برنی و سراج عفیف تاریخ فیروزشاهی و منهاج السراج و
طبقات ناصری هم درین سلسله عام نوشتند-

امیر خسرو اعجاز خسروی و تاریخ خزاین الفتوح نوشت- اعجاز خسروی شش صد
و هشتاد و هشت صفحه دارد اما از آغاز تا پایان جز صنایع و بدایع و کثرت الفاظ مغلقه
و اصطلاحات غیر مشهوره چیزی از معلومات تاریخی و تاثیر اخلاقی و مسائل علمی
و هدایات مذهبی دیده نمی شود- البته نظام الدین بیضاوی- نظام التواریخ
و حمدالله مستوفی تاریخ گزیده و خواجه رشید الدین جامع التواریخ چنان نوشت
که دو کس با هم حرف می زنند-

در سلسله امیر تیمور برخاست- پایه قدر علما و فضلا برافزود تزوک خویش
بفارسی نویسانید- تزوک اول و دوم تیمور کتابیست مبسوط و بهره ور از الفاظ
ترکی گرچه تشنه تعبیرات کوچک ترکی هم می آیند چون در عبارت تکلفی و تصنعی
ندارد- ازآن رو سلیس و شسته برآمده-

از سلطنت مغولان اثر ترکی بر پارسی چنان افتاد که اسماء مناصب و مشهورات
و شهرها و اشیا را [illegible] مشهور و رسوم و رواج ترکان در افتاد آمد تا
یتیما و تمغا و سنگ بود [illegible] ترکمان [illegible] الیشان [illegible]
مثال و منچیگان حسن ترکان و ترک بچگان گرفت و ترکان یغمائی و ترکان تتاری
و بتان فرخاری و غیره را- همچنین در استعارات ترک چشم و ترک نگاه پایه زیبائی
فن و انشا گشت- درین وقت زبان ملکی پارسی قرار یافته و تصانیف فارسی

در عہد حکومت آن تیمور خیلے ارتقا یافت۔

ظفرنامۂ تیموری

سنہ ۸۰۰ھ و سنہ ۹۰۰ھ

مولانا میر شرف علی یزدی فاضلے متبحر در عراق و فارس مرجع اکابر بود۔ شہزادہ ابراہیم سلطان بن شاہرخ بہادر از مولانا درخواست کردہ تا تاریخ مقامات و حالات تیمور را در قید عبارت درآرد۔ مولانا در وقت پیری مدت چہار سال صرف نمودہ آن کتاب را بر پایان رسانید و بہ ظفرنامہ موسوم ساخت۔

فضلا متفق اند کہ مولانا در تالیف آن کتاب داد فصاحت و بلاغت دادہ والحق صاف ازان تاریخ از فضلا ہیچکس ننوشتہ اگرچہ پرکارتر نوشتہ اند امّا ظفرنامہ طرفہ تاریخے ست بر طبائع اقرب و از تکلفات زاید دور۔

ابراہیم سلطان نیز مبلغے اموال صرف کردہ و تاریخیکہ روز نامچیان و منشیان در روزگار امیر بزرگ ضبط نمودہ بودند از خزاین سلاطین جمع کردہ و بعضے را از مردمان عدل و معتبر کہ در روزگار امیر تیمور متکفل مہام سلطانی بودہ اند در قول ایشان اعتماد بودہ تفحص و تحقیق نمودہ مولانا در سال ہشت صد و ... دو ہجری وفات یافتہ۔

مولانا مذکور زبان را از بار کثرت لغات سبکسار کردہ و اشعار عربیہ ترک و عبارات عربیہ را کم نمودہ۔ باز ہم در آغاز مقدمہ تمہیدے ست با شان و شکوہ و فقرات را بہ الفاظ مترادفہ وسعت دادہ در ادائے مطالب بلغات عربی و عبارات رنگین و استعارات و مبالغہ شور و غوغائے بلند کردہ۔ حالات مقدمہ آوردہ با این ہمہ خوبی ہم دارد کہ زبانش با محاورہ است۔ گویا طرز و صاف را

که رواج عام پذیرفته خویش گردانیده ۔

گفتار در ولادت همایون شاهزاده سپهر آستان ابراهیم سلطان

نعم الاله علی العباد کثیرة
واجلهن نجابة الاولاد

اهل دانش و بینش و واقفان اسرار کارخانهٔ آفرینش از جلائل آلاء بیمنتها
و جزائل نعمای بیرون از حیز حصر و احصا که از فیض فضل نامتناهی الهی بتمادی
ایام و لیالی علی التعاقب و التوالی بر عالم عالمیان بتخصیص افراد و اشخاص نوع
عالی شان متعالی مکان انسان فائض و ریزان است نجابت فرزند رشید
اولاد شمرده اند چه بقای نوع بتوالد و تناسل منوط است و استدامت ایام
دولت دودمان بوجود فرزندان شایسته بایسته متعلق و مربوط و لهذا از زمرهٔ
برگزیده انبیا علیهم الصلوة و السلام که منشور منقبت شان بطغرای فحوای
اولئک الذین هدی الله فبهداهم اقتده موشح و محلی ست حصول آن عطیهٔ ارجمند
از حضرت بخشندهٔ بیهمتا تعالی و تقدس بزبان دعا استدعا فرموده اند چنانچه
آیهٔ کریمهٔ رب هب لی من لدنک ذریة طیبة انک سمیع الدعاء و آیهٔ فهب لی
من لدنک ولیا یرثنی و یرث من آل یعقوب از آن افصاح نموده لاجرم
[illegible] از ابتدای [illegible] بجلال [illegible]

خجسته آثار دولت واقبال حضرت صاحبقران تعلق پذیرفته بود کاخ راسخ ارکان سلطنت وجهانبانی او را بکثرت اولاد عظام واسباط کرام فرخنده فرجام از تطرق اختلال وانهدام ایمن گردانید وبیت القصیده این حکایت وطراز خلعت این کرامت وعنایت آنکه در روز فیروز سه شنبه بیست وششم شوال مبارک فال سنه بست وتسعین وسبعمائه که بحقیقت غره ایام دولت واقبال ومفتح تباشیر صبح نجح وامانی وامال بوده حضرت وهاب شکوره از خسرایه یهب لمن یشاء اناثا ویهب لمن یشاء الذکور امیرزاده شاهرخ میرزا پسرے که بسان سعادتش بمضمون ع فلی فیه معنی شاهداً بابوتی گویا بود کرامت فرمود۔

یکے غنچه از باغ دولت دمید　　که زان سا گلے چشم گیتی ندید

انوار سلطنت وپادشاهی از ناصیه همایونش مانند تلالاء نور از چهرهٔ حور لائح وتابان وآثار جلالت سروری از فرق مهد گردون مهدش چون فروغ مهر از اوج سپهر واضح ودرخشان شعر

فی المهد ینطق عن سعادة جده　　اثر النجابة ساطع البرهان

ان الهلال اذا رایت نموه　　ایقنت منه البدر فی اللمعان

گرامی درے از دریائے شاهی　　چراغ روشن از نور الهی

مبارک طالعے فرخ سریرے　　بطالع تاجدارے تخت گیری

مهد اعلیٰ قیدرفه زمان سراے ملک خانم کس فرستاد ومسامع علیه حضرت

صاحبقران را از ایصال این مژدهٔ دلکشا مملو از سرور گردانید نظم

چو شاه این حدیث چو در کرد گوش — محیط عنایت در آمد بجوش

ازان مژده شه شادمان شد عظیم — بشکرانه بسیار زر داد و سیم

همی گفت شکر جهان کردگار — که آمد درخت امیدم ببار

چو از بخت فرخنده شاه جهان — پدیدار فرزند شد شادمان

دو چشم شیا در نبیره بماند — وزان فر و فرهنگ خیره بماند

گهے روی بروی نبیره نهاد — گهے بر سر و چشم او بوسه داد

دلم گفت بروے گواهی دهد — که او را خدا پادشاهی دهد

چو سرو خرامان شود این نهال — چو بدر درفشان شود این هلال

که در روے پیداست از آغاز کار — که گیتی ستانے شود نامدار

همه تاجداران شوندش رهی — چو بینندش این فر و فرماندهی

امیران لشکر کشی کامگار — نمودند تقدیم رسم نثار

جواهر باشتر بخروار زیب — ببارگاه آورده پر نامور

شهزادگان و خواتین و امرا و نوئینان نثار بسیار کردند حضرت صاحبقران در عین مسرت و کامرانی کلاه تهنیت باوج ماه برافراخت و دست بخشش و دریا نوالش خزاین را از ذخایر و نفایس بپرداخت نظم

بدین شادمانی یکے بزم ساخت — بگردون سر بارگه بر فراخت

شه از مهر فرزند فیروز بخت | در گنج بگشاد و بر شد به تخت
به شکرانه اندر سرای سپنج | بخواهندگان داد بسیار گنج

کافهٔ خلایق را به فیض انعام عام محظوظ و مسرور گردانید و طبقات مردم را از فرد احسان بی امتنان مرفه و معمور ساخت. پرتو انوار رشاد دانشش بر ضمایر اکابر و اصاغر افتاد و ابواب معدلت و مرحمت بر جهان و جهانیان گشاد

نظم

به هر کشور و بوم از این ابتهاج | ببخشید یکساله مال و خراج
همایون قدم او و فرخنده فال | شد از معدلتش مردم آسوده حال

و صاحبقران دین پرور نیکو اعتقاد هر چند مبدأ نهضت که مجموع حوادث البته بی واسطه مستند است بقادر مختار تقدست اسمائه خاطر خطیرش بر این معنی اطلاع داشت که صانع عالم حکیم و علیم است و بآنکه وجود همه از محض جود اوست وقوع اشیا را رعایت حکمت بعضی به بعضی مرتبط فرموده چنانکه اختلاف لیل و نهار و تفاوت طبایع فصول از سنه سال از شتا و صیف و خزان و بهار بسیر شمس متعلق ساخته و معرفت هنگام زرع و حصاد و موسم استوا و هرگونه بدایع از انواع ازهار و اثمار بآیات باز بسته و نظام عقد شهور بهلالی که شناختن اوقات عبادات از صوم و حج و زکات موقوف است بر آن منظرات اشکال قمر مربوط گردانیده چنانچه از نص و یسئلونک عن الاهلة قل هی مواقیت للناس والحج

مستفاد می‌شود پس توان بود که فی الجمله اوضاع اجرام علوی علامت و امارت ظهور
بعضی امور در قوابل سفلی باشد ذلک تقدیر العزیز العلیم بنابرین اشارت علیه
بنفاذ پیوست و دقیقه شناسان صناعت تنجیم و متصدیان استخراج موالید
و تقاویم بتخصیص مولانا عبد الله لسان که رای صائبش و رویت ثاقبش

همه زیج فلک جدول بجدول — باسطرلاب حکمت کرده بد حل

از سر تیقظ و احتیاط زمان ولادت فرخنده نیکو تحریر نموده تحقیق طالع همایون
مشغول شدند.

نظم

اختر شناسان آن روزگار — خبر جستند از طالعش شهریار
چنین باز دادند شه را جواب — که گردد بر آفاق مالک رقاب
چو از مهر فرق آورد زیر تاج — از ایران و توران ستاند خراج
شود مالک گیتی بفرمان او — همه گنج فرماندهان زان او
بیک حمله کز بر کشد تیغ کین — بگیرد چو خورشید روی زمین
بگیتی نماند کسی تا بحشر — که بندد به پیشش بخدمت کمر
شود دشمن از تیغ تیزش جهان — بهر جا که رو آورد در جهان
مسلم شود ملک بی هیچ رنج — خزاین بدست آید و مال و گنج
هر کس که قهرش فرستد سپاه — بگیرد بر آن خصم اجل پیش راه
ز القاب این شاه عالی تبار — شود سکه و خطبه هم تا مدار

کند وقت را صرف کسب کمال — بعلم و خطش کس نیابد مثال
بحکمت ز دانشوران بگذرد — همه مردم اهل را پرورد
کند خوش چنان خط عنبر سرشت — که یاقوت پیشش نیارد نوشت
چو نقد سخن در عیار آورد — همه مغز حکمت ببار آورد
سیاست کند چون شو کینه ور — بتیغش شاید آنگه که یابد ظفر
چو در زین کشد سرو آزاد را — براسپی که طعنه زند باد را
هم آورد او گر بود زنده پیل — کم از قطره باشد بر رود نیل
ز سر تا قدم مردی و مردمی — سرشتش بود صورتش آدمی
باو تختگاه سلیمان نشست — رسد در نگه آفاق گیری درست

وازاتفاقات بدیع که درین ولادت همایون دست داده آنست که بقواعد
علوم یقینی محقق شده بود که از اهمات مشخصات و معینات حوادث زمان
و مکان و زمان بحسب اشرف تواریخ سال هفت صد و نود و شش بود عدد
بسم الله الرحمن الرحیم تیج و فارس که مظاهر شش مطلع آن آفتاب ولادت سعادت
انتساب بود از روی عدد مطابق شمار اسم بزرگوار "الرفیع" است. با آنکه
اسم آن شهر هر چند فارس می نویسند بزبان اشتهار که اعتبار آن دارد بفرس
مذکور است که عدد آن موافق مجموع درجات فلکی است و موافق اسم مبارک رفیع
که مستند القاء روح واقع شده در کلام ربانی حیث قال عز و علا رفیع الدرجات

ذوالعرش یلقی الرّوح من امره علی من یشاء من عباده و در امثال این اتفاقات حسنه بسے اسرار در حجب می باشد که واقفان زبان رمز آن را در یابند و اللہ اعلم بحقایق الامور و بروفق الاسماء تنزّل من السماء اسم مبارکش ابراہیم سلطان مقرر گشت - تا اسمے خلیل الرحمٰن باشد نظم

سلطنت از گنج قلت کام یافت بر حق ابراہیم سلطان نام یافت

و از شمول میامن توافق و اذ یرفع ابراہیم القواعد من البیت و اسمعیل ارکان دولت و اقبال این دودمان خجسته بنیروے سعادت این شاہزادۂ جوان بخت و اولاد و امجادش مزید رشتے یابد - رباعی

شاہے که زمانه کمترین چاکر اوست خورشید غلام طلعت انور اوست

نامش ز خلیل ست و نشانش نسبیب زان ملک سلیمان به تمام از خور اوست

چگونگی شیوۂ نگارش نثر پارسی

از سنه ۹۰۱ھ تا سنه ۱۰۰۰ھ

درین صدی طرز مذکور رواج عام یافته - ملا حسین واعظ درین انداز انوار سہیلی و روضة الشہدا نگاشت و ہر مصنف درین شیوۂ نگارش می نمود تا آنکه رنگینی رنگ عام گرفت -

در سنه ۹۰۳ھ میرخواند شاه روضة الصفا نوشت از آغاز جہان تا عہد مصنف تاریخے ست جمہوری - چون از تواریخ مختلفه جاہے خلاصه و جاہے نقل بر داشته از ان رو عبارت ہمه کتاب ہمواری ندارد جاے که عبارت خویش می نویسد بر سر

هر بیان تمهید سے آورده و از رنگینی و سنگینی کمال خویش ثابت کرده۔

ازان پس میر غیاث الدّین حبیب السّیر نوشت دران احوال تا سنه ۹۳۰ هـ است

این صاحب کمال در نظم و نثر جوش طبع وا نموده گو یا بیشتر عبارات روضة الصفا

را التغیر داده تقریباً باهم رنگ ساخته ۔ بیشتر حالات بجائے خود افزوده خصوصاً

حالات علما و ارباب کمال هر عهد را خیلے بوضاحت نوشته ۔ امّا کلام را چنان طوالت داده

که بیشتر جا صفحات بسیار برگردانند تا دو حرفی از مطلب بر آید۔

روضة الصّفا

ذکر طرح عمارت دار السّلام بغداد و اتمام آن بتوفیق خالق عباد

بعضے در وجه تسمیهٔ آن شهر باین اسم گفته اند که دران نواحی در قدیم الایّام باغی بوده

که آن را باغ داد می خواندند و برخے گفته اند که بغ نام صنمے ست که مردم آن ولایت

معبود خود ساخته بودند و داد عبارت از بخشش ست و برین تقدیر معنی لفظ

بغداد عطیهٔ الصنم باشد۔ روزے بنده کمینه بتقریب این کلمات را در مجلس چیزے

از اعیان می گفت فاضلے که اعتقاد طائفه نسبت به او آن ست که تا مقام شیخ ابو علی سینا

و خواجه نصیر طوسی ست دران محفل حاضر بود ۔ فرمود که وجه دوم غلط ست پرسیدم

چگونه؟ گفت در لغت عجم حرف غین نمی باشد بنده بر فور گفتم ۔ چنان معلوم می شود

که عقیدهٔ شما آن ست که لفظ باغ و چراغ و الاغ عربی ست در غایت فصاحت

و آن فاضل ازان سخن در سینه هنوز کینه کمینه در سینه دارد و باری سبحانهٗ تعالی

منصفان را انصاف روزی کناد و او را از سر جریمهٔ این مخلص صافی طویت در گذراناد۔ بفضله و منه۔

علماء اخبار رحمهم الله آورده اند که ابو العباس سفاح در ایام خلافت خویش بنواحی کوفه شهرے بنا کرده آن را مدینهٔ ہاشمیه نام نهاد و چون طائفه روندیه دیدند که در بعضے کتب عربی ایشان را براوندیه تعبیر کرده اند و در آن شهر بر منصور خروج کردند منصور اقامت خود را در آن موضع کراہت داشته۔ فرمان داد که محلے مناسب پیدا ساخته معماران بعمارت شهر مشغول شوند و بعد از تفتیش تحقیق معروض گردانیدند که فلان مکان که ممر قافله و کاروان و مشتمل اشجار تابستان و زمستان ست۔ به تعمیر سزاوارتر ست۔ و منصور ازین خبر مستبشر و مسرور گشته متوجه آن صوب گشت۔

علی بن یقطین گوید که من دران سفر ملازم اکابر امیر منصور بودم و بعد از طے منازل و مراحل بفضائے بغداد رسیده چند نوبت ازین طرف بآن طرف رفت و احتیاط کرد و دران نزدیکی راہبے مقام داشت و منصور مرا بدیر راہب فرستاده آواز من پرسید که سبب احتیاط امیر چیست؟ گفتم می خواہد که درین موضع شهرے بنا کند۔ پرسید که نام او چیست؟ گفتم عبد الله۔ گفت چه لقب دارد؟ گفتم المنصور بالله۔ و از کنیتش استفسار نموده۔ جواب دادم که ابو جعفر۔ راہب گفت او این شهر نتواند ساخت۔ گفتم چرا؟ راہب گفت۔ ما در کتاب قدیم یافته ایم که درین موضع شهرے عظیم بنا کنند اما بانی آن مقلاص نام داشته باشد۔

و من سخن راهب به منصور رسانیدم و او مستبشر گشته از اسپ فرود آمد و سجده شکر
الهی بجا آورد. و بعد ازان رغبت وے بطرح عمارت بیشتر شده با حضار
مهندسان و معماران فرمان داد. من گفتم. یا امیر سبب سجده را نمی دانم لیکن
بخاطر که جدّ امیر بواسطهٔ آن بیشتر شد که سخن راهب دروغ شود. فرمود که
لا والله بلکه رغبت باین امر ازین سبب زیاده شد که مرا در ایّام کودکی مقلاص
می گفتند و ظن من آنست که هیچکس برین قضیه وقوف ندارد مگر من و
کیفیت واقعه چنان بود. که در ایّام حکومت بنی امیّه بالغایت مفلوک و مفلس
بودیم چنانکه می دانی و دران اوقات هر روز یکے از کودکان که اقران من بودند
طعامے ترتیب می کرد. و چون نوبت بمن رسید هیچ چیز نداشتم. ریسمانهائے
دایه خود را دزدیده فروختم و دعوتے مهیا گردانیدم. دایه از من پرسید که وجه طعام
از کجا آوردی؟ گفتم از فلان کس قرض کردم. و چون دایه بسر ریسمان خود رفته
اورا ندیده یقین دانست که حقیقت حال چیست؟ و من سر رشته حکایت بدست
او داده قضیه را بموجب راستی باز نمودم و دران زمان شخصے بود بدزدی مشهور
مقلاص نام. دایه حکایت سرق مرا پیش اعمام و پدر گفته. این نام بر من اطلاق
کردند و ایشان ساعتے با من مطایبه نموده چند نوبت مرا مقلاص گفتند و بالجمله
چون اسباب آماده شد منصور نوبخت منجم را تا بجهت بنا ساعتے اختیار کند
و او باتّفاق خالد برمک و حجاج بن ارطاة که در نجوم خوشے می فرمودند آنچه

کشیده قرعهٔ اختیار بر طالع قوس افتاد۔ نوبخت ابو عرض منصور رسانید که این طالع
دلیل ست بر کثرت عمارت و طول بقا و کثرت خلایق درین شهر و ایمن بودن ایشان
از تعرض و ادلهٔ این مدعیات را نوبت معروض داشت که هرگز موت خلفا ان
درین شهر اتفاق نیفتد۔ منصور تبسم نمود۔ گفت الحمد للّٰه علی ذلک۔ و این احکام
موافق واقع افتاد۔ چه دار السلام قریب پانصد سال مرجع خلائق آفاق بود هیچ
خلیفه دران شهر نمرد۔ چه منصور در راه حج وفات یافت و مهدی بموضع دیگر
و هادی به عیسیٰ آباد و رشید به طوس و امین را لشکر طاهر ذوالیمینین در بازار گرفته
در شرقی بغدادش بقتل رسانیدند۔ و مامون قریب به طرطوس فوت شد و معتصم
و واثق و متوکل و منتصر به سامره و قس علی هذا۔

نخست منصور خشت بر زمین افگنده و گفت بسم و الحمد للّٰه و الارض للّٰه یورثها
من یشاء من عباده والعاقبة للمتقین و در سنه خمس و اربعین و مائة آغاز عمارت
کردند۔ عرض اصل بارو پنجاه گز بود عرض سر دیوار بیست گز۔ بواسطهٔ خروج محمد
بن عبد اللّٰه حسنی و برادرش ابراهیم چندگاهے آن عمارت ناتمام ماند و چون منصور ازین
مهم فارغ شد بار دیگر به تتمهٔ آن پرداخت و در سنه تسع و اربعین تمام رسید۔

گویند که ده هزار دینار صرف عمارت بغداد شده بود و در ابتدائے جمع شهر
منصور خواست که ایوان کسریٰ را که در مداین ست خراب کند و خشت آن را در عمارات
بغداد صرف نماید و دران باب با خالد برمکی مشورت کرد۔ خالد او را مانع آمده

گفت این نشانه ایست از ملوک عجم داز یجا استدلال می توان کرد
کہ قوتِ دینِ محمّدی تا چہ غایت بود کہ متابعان ملّت او بر خداوندان
امثال این عمارت غالب آمدہ اند۔ دیگر آنکہ امیر المومنین علی دران موضع نماز
گزاردہ و چون خالد برمکی از اعیان عجم بود منصور گفت کہ تو تعصّب ملوک
فرس می کنی و نمی خواہی کہ بناے ایشان منہدم گردد۔ بعد ازان بہ تخریبِ ایوان
کسریٰ امر فرمود و چون دید کہ اجرتِ عملہ کہ ایوان بانہ می کردند و اجرتِ الاغان
خشتہا را بران بار کردہ بہ بغداد می بردند۔ بسیار بیشتر از بہائے خشتے کہ بہ تجدید
می پختند زیادہ بود فرمود تا ترک نمایند و با خالد گفت کہ من از سرآن معاملہ
درگذشتم خالد گفت یا امیر این زمان ترک خراب کردن ایوان بر طاق
نسیان منہ و دست ازان مہم باز مدار زیراکہ مردم خواہند گفت کہ عمارتیکہ
دیگران در اتمام آن سعی نمودہ بودند امیر منصور خراب نتوانست کرد۔ بہ جہت
کمال امساک و صرفہ بآن سخن التفات ننمود۔

دورِ متاخّرین

چگونگی شیوۂ نثرنگاری فارسی

از ۱۰۰۰ھ تا ۱۳۰۰ھ

درین صدی ترکا ترکمان تمام شد۔ و نوبت سلطنت بہ سلسلہ صفویہ رسید۔ این
سلسلہ مربّی ارباب علوم و فنون بودہ۔ درین قرنہا صدہا کتب بہ ہمہ علوم و فنون :

بنگارش رفتند و انشا پردازی با استعارات درخشان و تشبیهات نمایان و خیالات نازک و رنگین ترجیح یافت بعنایتی با بحدے ارتقا گرفتند که قطره را دریا و ذره را آفتاب ساختند

خصوصیات عمومی نثر نگاری این قرنها -

۱- برائے ادائے مطلب جزئی نیز با الفاظ رنگین عبارت پردازی کردن -

۲- عبارت را با الفاظ مترادف و فقرات مترادف وسعت دادن -

۳- فقرات مسجع و مرصع و مقفی بیشتر مطول و کمتر کوچک آوردن -

۴- پیش از اظهار مطلب تمهید بشان و شکوه نوشتن و بکثرت الفاظ زور بلند پروازی نمودن -

۵- با این همه تشبیهات بعیده و نازک و استعارات پیچیده آوردن - چون در عرض دویست و سه صد سال همه استعارات قریبه صرف گشته لازم افتاد تا بیش روی دیس اضافت را دو تا ساخته استعاره در استعاره کردند و همچنان صفت در صفت و تشبیه و غیر آنها - چنانچه اوّل گل عارض خوبی می گفتند حالا رنگ گل عارض و گل گلزار خوبی گفتن بنا کردند - درین صورت در خیال نزاکتے پدید آمد - امّا در فهم معانی اشکالے و زحمتے برافزود - این خصوصیه را رنگین بیانی و نازک خیالی و معنی آفرینی نام کردند و اینگونه نویسندگان را نازک خیال و خیال بند خطاب دادند - سکندر منشی تاریخ عالم آرائے عباسی و ملّا رفیع قزوینی ابواب الجنان در تهذیب اخلاق درین شیوه نگاشته‌اند -

۶- درین قرنها خیلے زیاد الفاظ عربیه را بفارسی بجو شیر و شکر با اختلاط تام جا دادند

۷- در بدایت این قرنها الفاظ ترکی را به فارسی بکثرت می آوردند باز به قلت -

ازین وقت الفاظ ترکی را بفارسی هم چنان اختلاطے پیدا کردند که تا بحسّه جز لاینفک گشتند۔

درین وقت این طرز چنان مطبوع و مقبول افتاده که آنانکه سادگی را بکار بردند و هیچگونه تکلّف و تصنّع نکردند۔ کلام ایشان نیز رنگ دیگر بوده۔

درین قرنها به هندوستان دربار سلاطین تیموریه هم مرکز علما و مرجع فضلا بوده که بعضی از ایشان صاحب تصنیف بودند۔

بابر خود توزک خویش نوشته۔ عبارتش ساده و سلیس و روان و فقراتش کوچک و سنگین و متین۔ توزک جهانگیری که بیشتر حصّهٔ آن جهانگیر خود نوشته" عبارت ساده و سلیس و روان و فقرات کوچک دارد۔ رقعات عالمگیری (که عالمگیر بدست خود نگاشته) رواج یافته می‌شود که عالمگیر چنانکه اورنگ سلطنت زیر قدم داشته هم کشور سخن را زیر قلم۔ عبارتش صاف و سلیس و ساده و برجسته۔ فقراتش کوچک۔ همه برایات انتظامی و بیشتر نصائح اخلاقی به پیرایه دلکش و موثر ادا کرده۔ انداز تحریرش به گلستان مانند اما مضامین گلستان جدا بوده و این را جا ملے۔

ابوالفضل و فیضی و ملّا عبدالقادر بدایونی و ظهوری و غیر آنها در عهد اکبر به زمرهٔ نثرنگاران پایهٔ امتیاز داشتند۔ میرزا طاهر وحید منشی باشی شاه عباس صفوی فرامین و مراسلات شاهی را درین شیوهٔ نوشته۔ در هندوستان به تتبع سه نثر ظهوری پنج رقعه و مینا بازار و شبنم شاداب وغیره نوشته پس از ظهوری هیچو میرزا عبدالقادر بیدل از خاک هندوستان برخاسته که برای یک معنی جملے فقرات مسجّع و مقفّی و رنگین نگاشته و صفحات در صفحات سیاه کرده و الفاظ با شان و شوکت جملے زیاد آورده۔ چهار عنصر بیدل، رقعات بیدل

به نتیجه از اشاعت این شیوهٔ در زبان قوت و زور نماند و هرگونه مضامین و خیالات را چنانکه باید ادا کنند. دیگر کتب این قرنها همچو منتخب التواریخ بدایونی و اکبرنامه و آصف خان و طبقات اکبری نظام الدین و چند شاهجهان نامه وغیره بعضی از انها رنگین همین شیوه و بعضی نیرنگ ساده بود. میرزا محمد قاسم فرشته تاریخ فرشته نوشته که از همه است مرتبهٔ اعلی دارد. اما عبارتها دفتر اول نیز رنگین است و دفتر دوم چنان چست و رنگین کرده که اگر باعتبار شعر بوده از پایهٔ نثر در گذشته.

میرزا مهدی خان منشی باشی نادر شاه دیگر انشاء و دو تاریخ یکی درهٔ نادره و جهانگشای نادری نوشت. درهٔ نادره را کان لغت باید گفت. جز الفاظ و فقرات مترادفه مطالب و معانی ندارد. جهانگشای نادری بطرز عالم آرای عباسی است.

اهالی ایران صاحب زبان بودند. هنگام ضرورت مطالب هم ادا می کردند اما در هندوستان خیال بندی تا بجایی رسید که آن را نثر و [illegible] کلام [illegible] باید گفت.

در سال هزار و چهار هجری مجد الدین منشی در عهد سلطان شاه طهماسب صفوی زینة المجالس از کتب اخبار و تواریخ فارسی و عربی حکایات گذشتگان فراهم آورده و احوال پیشینیان و لطایف مقالات و غرائب حالات ایشان در سلک تحریر کشیده. عبارتش سلیس و ساده و متین است. عنصر عربیت بران غالب. نه وفور مبالغه و رنگینی و تشبیهات و استعارات بران مستولی.

انشای ابوالفضل دفتر اول

ابوالفضل علامی پسر شیخ مبارک ناگوری و برادر کوچک فیضی فیاضی بدربار اکبری بر منصب وزارت و دبیری ممتاز بود. در نهصد و پنجاه و هشت هجری به آگره ولادتش

اتفاق افتاد - بخدمت پدر بزرگوارش اکتساب علوم و فنون کرد. پانزده ساله
بود که در همه علوم و فنون سرآمد روزگار گشت. ذکاوت ذهن تا بحدی
داشت که اگر جزئی بود بارها گوشش خورده بخاطرش مستحضر گشته و دیگر از
یادش نرفته. همیشه بود فرزانه و محقق بود یگانه. از دکن سوی هندوستان
مراجعت می کرد. راجه نرسنگ دیو بمقام نروه او را باشاره شاهزاده سلیم
بکشت. سرش به الهآباد پیش شاهزاده فرستاد.

تحریر قلم ابوالفضل در گشایش کشور هندوستان و تنظیم و تنسیق آن چنان کارهای
کرده که از شمشیر اکبری هم نیامده چنانکه آئین اکبری شاهد است عادل برین معنی.
ابوالفضل در عالم انشا شهرت تمام دارد. با آنکه هندی نژاد بوده در میدان
انشا هم عنان با ایرانیان فارسی تاخته بل گوی از ایشان ربوده. ابوالفضل
در انشای خویش عبارات طولانی مقفی التزام نه داشته و از ابتدا تا انتها و پناه
پاس و پابند ساخته. از آن گاهی فصاحت و گاهی بلاغت از دست پراگندگی
نثر را بکمال قوت تخییل بحیثیت رعایت نظم و نزاکت شعر بخشیده. کلماتش
سحر جدید آورده. بترکیب الفاظ جدت بکار برده و از آن ندرت تازه
برای ادای مضمون پیدا کرده چنانکه "خموش کنج خرد" - "آفرین گر" "گنجینه گیتی"
"دل بیچ مضطرب" و امثال آنها. عباراتش سنجیده و خیالاتش برگزیده.
باآنکه الفاظ کثیر آورده که برخی از آنها مترادف بوده اما نگذاشته که در معانی
قلت افتد بل خوبی دیگر افزوده و از فقرات مترادف بیان را وسعت داده
اما نگذاشته که بسیار خستگی و درشتگی از سیاق داده. چنانکه نوشته زور کلام
جوش بیان باقی در تزئین گشته طبعش نه از روانی بازمانده و نه خشکی را دریافته

مضامین ناصحانه و مسائل عالمانه و معارف صوفیانه و معاملات دوستانه و امور
سیاسی غرض هرگونه مطالب را بدین لطافت و خوبی ادا کرده چنانکه مافوق
ذکر کرده شد. از تحریرش پیدا ست که طبعش سوی فلسفه خیلی مائل افتاده ـ

نامهٔ حضرت شاهنشاهی به شرفاے کرام مکهٔ معظمه منوره

صانهما الله تعالیٰ عن ذمایم الانفس و الآفاق

الحمد لله و کفی و سلام علی المجتبی المصطفیٰ و علی عباده الذین اصطفیٰ سیما علی
معشر الشرفاء الحنفاء. چون همگی توجه اشرف اقدس مصروف برآن ست که
طوائف انام از خواص و عوام و کافهٔ برایا و سائر رعایا که ودائع بدائع
حضرت منعم اند. جلّت نعمائه مرفه الحال و منشرح البال بوده در اداے مراسم
عبادت و لوازم طاعت مواظبت نمایند و بوجهی من الوجوه دست تسلط
و تعدی ابناے روزگار بجمال خلق الله خصوصاً غربا و فقرا دراز نگردد و
خلائق بقلوب مسرور بوسیلهٔ جمیلهٔ ما از فوائد نعم وافره به عنایت الٰهی تقسیم
آن بجا شده محظوظ و متلذذ باشند. سیما ساکنان آن خیر البلاد و متوطنان آن
احسن البقاع علی الخصوص زمرهٔ منتسبان خاصهٔ آن موقف مقدس که
محل ورود وحی و ملائک و غایت مقصد مقصود صدر نشینان متکئین فیها
علی الارائک ست مشمول فیوض و عواطف ما باشند. بناءً علی هذا قرار یافته

که هر سال یکی از ملازمان درگاه خلائق پناه را که بمزید حسن ظن مخصوص بوده باشد
میر حاج ساخته ادرارات و انعامات از نقود و اجناس بقدر تفاوت درجات
و تناسب طبقات می فرستاده باشیم چون در سنهٔ تسع و ثمانین و تسعمائه بعضی
گمراهان قدم از جادهٔ اطاعت بیرون نهاده طریق بغی پیموده بودند و
باعث تفرقهٔ خاطر سپاه الهی گشته - بنابر آن جهت دفع و قمع فتنهٔ باغیه
و تخلیص عجزه از سکان آن اطراف متوجه صوبهٔ ممالک پنجاب و کابل شده بودیم
بتائید ایزد متعالی و توفیقات نامتناهی با عساکر بسیار و افیال بی شمار تا کابل
سیر و تفرج شده و روزی چند مخیم سرادقات عز و جلال گشت. الحمد لله که تادیب
و تنبیه مخالفان باحسن طریق کرده شد و هر کس هر جا که بخبث باطن و قبح
سریرت خود خیال فتنه کرده بود بحکم عدم تقیید تعهد بمقتضای مکارم ذاتیه
و مراحم جبلیه عفو جرائم محمد حکیم میرزا نموده کابل را باو عنایت فرموده بشیر ملکیه
در احیای مراسم شریعت غرا مساعی جمیله مبذول داشته و در تنظیم احوال عباد الله
نهایت جد و جهد بجا آورد و از آنجا مراجعت فرموده دار الخلافهٔ العالیه
مستقر رایات ظفر آیات شد - بواسطهٔ کثرت مشاغل و شماتت این طائفهٔ باغیه
در سال مذکور از ارسال خیرات مبرات حرمان دست داد امید که من بعد
قضای این معنی نشود و دیگر مصحوب شیخ عبد النبی و مخدوم الملک حکیم الملک
جدا جدا سوای مبلغی که در طومار مرقوم شده بود که بشرفای عظام و

قضات کرام بعضے مصارف شریفه و دیگرے بشارکت احدے بالسر والکتمان رسانند
باید که تفصیل آن مبلغ به کیفیتے که مشارٌالیهم رسانیده باشند بمهر شرفا و قضات
نویسانیده فرستند که ملاحظه نموده شود و چون حکم شده بود که بعضے از اشیائے عزیزه
و نفیسه که در نظر آید و مبلغ و فائکند بعضے مبلغ معهود را صرف آن کرده ابتیاع
خواهند نمود بنابر آن تعین آن مبلغ نشده - دیگر چنان بسامع علیه رسید
که بعضے اشرار فجار نسبت فضائل مآب کمالات اکتساب شیخ معین الدین
محمد هاشمی شیرازی بمقتضاے بغض و عداوت و حسد تهمتے کرده در مقام
ایذا و اهانت مشارٌالیه شده بودند و دران اثناء مذکور نموده بودند که در
رساله که بنام نامی موشح ساخته فرستاده بود بعضے سخنان که موافق شریعت
اطهر مطابق ملت اظهر نبوده مندرج بود - مخفی و محتجب نباشد که محض افترا
و بهتان و عین کذب و طغیان بود - نعوذ بالله من شرور انفسهم اصلاً و
قطعاً از مشارٌالیه امرے و حرفے که مخالف معقول و منقول بوده باشد
بسمع اشرف اقدس نرسیده و از آن باز که بعتبه بوسی مشرف شده بغیر
از صلاح و تقوے و اتباع شریعت محمد مصطفےٰ صلی الله علیه وآله وسلم امرے
دیگر معلوم خاطر اقدس نشده باید که آن شرذمهٔ فجره و حسدهٔ مردهٔ را تنبیه
و تادیب نمایند و مشارٌالیه را از دست ظلم و ستم اهل فتنه و فساد نجات
بخشند و عجب از بعضے ناقصان که این افتراهائے صریح که بله و صبیان

تصدیق نمایند۔ اصغاء نمودہ درصدد آزار این نوع مردم شوند باید کہ امثال این مردم را از ان امکنہ شریفہ بیرون آوردہ راہ ندہند و خاطر اشرف ما را متوجہ انتظام احوال ستودہ مآل خود دانستہ در آن بقعہ قدسیہ با دعیہ ماثورہ اشتغال نمودہ تا ہنگام ملاقات حقایق احوال و سوانح ایّام لازمی نوشتہ باشند کہ ہر آئینہ باعث مزید توجّہ عالی خواہد بود۔ والسّلام

مفاوضہ حضرت شاہنشاہی بدانایان فرنگ

سپاس بےقیاس نثار بارگاہ پادشاہ حقیقی کہ مملکتش مصون از صدمۂ زوال است و سلطنتش مامون از لطمۂ انتقال۔ فضائے بدیع تمامی زمین و آسمان گوشہ ایست از اقطاع ابداع او۔ و بیدائے ناپیدائے لامکان قطعہ ایست از جہان اختراع او۔ مدبرے کہ انتظام عالم و نظام بنی آدم بدستیاری عقل پادشاہان عدالت پیشہ و پاے مردی عدل شہریاران نصفت اندیشہ منوط و مربوط ساختہ مقدرے کہ برابطۂ محبت و ضابطۂ مودت سلسلۂ ایتلاف والتیام و وبدیۂ امتزاج و استیناس در افراد کائنات و انواع مکوّنات انداختہ و درود نامحدود و ہدیۂ ارواح طیبہ معاشر انبیا و رسل علے نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام کہ سالکان اصوب طرق و ہادیان اصلح سبل اند عموماً و خصوصاً۔ بعد بر ضمائر ارباب بصائر کہ مقتبس از انوار ولایت و مستجلی از اشعۂ حکمت و درایت اند

مخفی و محتجب نیست. که درین عالم ناسوت که مراعات عالم لاهوت هست هیچ چیزی برمحبّت فائق و هیچ امرے چون مودّت لائق نے چه مدار اصلاح عالم و نظام کون را بر تودّد و تا لّف نهاده اند و در هر دلے که آفتاب محبّت پرتو انداز و جهانِ جان و عالم روح روان را از ظلمت بشری می پرداز و علی الخصوص و قتیکه در سلاطین که صلاحِ این طائفه صلاح عالم و عالمیان ست متحقق شود۔ بناءً علیٰ هذا همگی همّتِ عالی نهمت بآن مصروف است که روابط محبّت و وداد و ضوابط و اتحاد میان عباد الله موکد و مشیّد باشد سیّما در طائفه علیّه ملوک که بمزیدِ عنایتِ الٰهی شرف اختصاص دارند خصوصاً بآن سلطنت مآب خلافت قباب مورد تجلّیات معنوی محیّی مراسم عیسوی الغنی عن التعریف و التوصیف که تفوّقِ نسبت بوساطتِ همسایگی متحقّق است و رعایتِ حقوقِ جوار و محبّت بآن عمدهٔ سلاطین نامدار محقّق و موکد و از اشرف مقتضیاتِ محبّت جانی و اکملِ موجبات مودّت روحانی تاٰلّفِ صوری و تانّس ظاهری است چون بواسطهٔ موانعِ عظمی و بواعثِ کبریٰ احراز مشاهدهٔ جسمانی در پردهٔ توقّف می ماند امرے که خلعتِ آن شرف تواند شد ارسال رسل و رسائل است که ارباب فطنت و ذکاء آن را قائم مقامِ مکالمه و نائب مناب مجادبه می دانند امیّد که علی التواتر و التوالی ابواب رسل و رسائل از جانبین مفتوح باشد و لوائح احوال و لطائف آمال از طرفین مبین و منشرح گردد و بر ضمیر منیر واضح

خواهد بود که باتّفاق جمیع ارباب ملل ونحل واصحاب دین ودول نشاتین دینی ودنیوی وعالم صوری ومعنوی در برابر نشاء معنوی اخروی چه قدر دارد وعقلاے روزگار وکبراے هر دیار در تکمیل این حالت فانیه ظاهریه چه قدر مساعی جمیله ومساعی جزیله باقدام می رسانند وخلاصۀ اعمار وزبدۀ اوقات را در استحصال مقاصد صوریه بچه طریق صرف می سازند ودر مستلذّات سریع الزوال ومشتهیات قریب الانتقال چگونه منغمس ومنهمک اند- الله تعالی مارا بمحض عنایت ازلی وهدایت لم یزلی خود با چندین مشاغل وعوائق وروابط وعلائق ظاهری در طلب حق وکرامت فرموده وباآنکه ممالک چندین سلاطین عالی مقدار را در حوزۀ تصرّف ما درآورده بمقتضاے عقل در انتظام دائم القیام این ممالک بر نهجیکه جمیع رعایا وکافّهٔ برایا مرفّه الحال ومنشرح البال باشند سعی باید نمود وتوجّه برعیت باید داشت- امّا الحمد لله که استرضاے الٰهی وشوق بالحق سرِ همه مطالب وفاتحۀ همه مآرب ست وچون اکثر ابناے روزگار اسیر ربقۀ تقلید اند هرکه طریقه آبا واجداد واقارب ومعارف مشاهده می نماید بے آنکه تامّل در دلائل و براهین نماید آن کیش که در اهل آن نشو ونما یافته اختیار می کند واز شرف تحقیق که علّت غائی ایجاد عقل است محروم می ماند بنابرآن در اوقات طیبه با دانایان جمیع ادیان صحبت داشته از کلمات نفیسه ومقاصد عالیه هرکدام مستفید ومستفیض می شویم چون تباین السنه وتغایر لغات درمیان ست

لائق آنکه بار سال این طور کسیکه آن مطالب عالیه با حسن عبارت خاطر نشان کند مسرور سازند - و بسمع همایون رسیده که کتب سماوی مثل توریت و انجیل و زبور بزبان عربی و فارسی در آورده اند اگر آن کتب مترجم یا غیر آن که نفع آن عام و فائدهٔ آن تام باشد دران ولایت بوده باشد فرستند - درینولا بجهت تاکید مراسم وداد و تشئید مبانی اتحاد سیادت مآب فضائل اکتساب صادق العقیدة والاخلاق سید مظفر راکه بمزید التفات و عنایت سرفراز و مخصوص بوده فرستادیم سخنے چند بالمشافه خواهد گفت اعتماد نمایند - و همواره ابواب مکاتبات و مراسلات را مفتوح دارند والسلام علی من اتبع الهدی ۲۰ شهر ربیع الاول سنه نهصد و نود نگاشته شد -

چگونگی شیوهٔ نثر نگاری فارسی

از سال سنه ۱۲ھ تا اکنون

چون در ایران نوبت سلطنت دودمان قاجار رسید - فضلا دکو جا جائیکه باصلاح نظم فارسی همت برگماشتند - هم رو بدان آوردند که نثر فارسی را هم اصلاح کنند - پس برخے شیوهٔ نثر نگاری میرزا مهدی خان وغیر آنها را زشت پنداشتند گفتند هیچ سبک انشاے مانند دره نادره و امثال آنها نه تنها اسباب انتفاع مردم تواند بود بلکه تا اندازه هم در تحریرات مولد پارهٔ زحمات می شود زیراکه نویسنده باید وقت شریف خود را به ترتیب کلمات و تسجیع قوافی و استعارات معروف و غالب

توجه خود را باوزان جمله‌ها و انتظام گفته‌ها بدارد و گفته و نوشته باید مطابق باشد
میان حرفیکه می‌گوید با آنچه می‌نویسد تفاوتی و فرقی نیابد - درین طرز فوق
هم مطالب سودمند عاطل و باطل می‌گردد و هم خواننده را آن قدر تنفر حاصل
می‌شود که چندان کسب اطلاعی ازان نگارشات نمی‌کند. بعضی مدعی شدند
که زبان عذب البیان را خصوصیات و مزایای چنین ست که سایر لغات
ازان محروم می‌باشند. این فرقه اگرچه در نگارشات خود شان مانند میرزا
مهدی خان و امثال او بقوافی و سجع مقید نیستند اما باز ایشان را عقیده
چنین ست که تحریرات باید باستعارات و نکات مناسبه مزین و تا اندازه
که منافی با توضیح مطلب نشود موزون و سلیس باشد و دلیل کلام خود را بهای گلستان
سعدی علیه الرحمة قرار می‌دهند که در هاں وقتیکه چندان پر از قوافی نیست مطالب
حقیقه را چنان به نزاکت و لطافت می‌پرورانند و خواننده را بس خوش آید و
علاوه بر فهم معنی از زینت کلام هم بر فرح وی افزاید پس ایشان پیچیدگی
و ژولیدگی استعارات را خیلی کم کردند و به توضیح و تشریح مطالب پرداختند
پس درین اقران شیوه‌های ذیل برای نثرنگاری فارسی شیوع یافت -

۱- یکی رنگین همچو نگارشات میرزا عبدالوهاب نشاط و مقالات دیگر میرزا
محمد حسین خان ذکاء الملک مدیر تربیت و رسائل میرزا آقا خان کرمانی و غیره‌ها -
دیگری ساده و سلیس و متین بفقرات کوچک همچو ناسخ التواریخ و تاریخ عالم و غیره‌ها -
دیگری صاف و ساده مشابه به تحریرات اروپایان - بانی این شیوه ناصرالدین
شاه شهنشاه ایران را باید شمرد که سفرنامه‌های خویش را بدین شیوه نوشته
اگرچه پیش از ناصرالدین شاه میرزا جعفر قراچه داغی تمثیلات میرزا فتح علی قراچه
داغی را از آذری ترکی (که مجموعه ایست مرکب از فارسی و ترکی) بپارسی ترجمه کرده

او برخلاف سلیقۂ چیز نویسان قدیم از قید عبارت مغلقہ و الفاظ مشکلہ رہانیدہ
بزبان عوام و سخنان روان و کلمات مانوس و عبارت معروف آنہا را نوشتہ تا بے
سواد و باسواد ہر دو بخواندن و شنیدن از فوائد آن بہرہ مند شوند امّا آن
آواز طوطی بود بہ دہل خانہ کسے گوش بصدایش ننہاد و پس از ناصر الدین شاہ
پسرش مظفر الدین شاہ مسافرت نامۂ خویش را ہم بدان سیاق نوشت
درین شیوہ نگارشات پرنس ملکم خان ناظم الدولہ امتیاز خاص دارد زیرا کہ
تحریرات موجز و مختصرش دلنشین و دارائے معانی بسیار و الفاظ اندک بودہ
درین اواخر کمتر تحریرے مشابہ نگارش آن تحریر دیدہ شدہ۔ جریدہ و
قانون و کلیات ملکم مصداق این مدعا تواند بود۔

در پارسی ناب میرزا جلال قاجار نامۂ خسروان و میرزا نصر اللہ خان فدائی داستان
ترک تازان ہند در تاریخ پیروز نگارش پارسی در انشا و میرزا غالب دستنبو و مہر
نیمروز و پنج آہنگ در ہندوستان نوشت۔

حالا انشا پردازان ایران کلمات السنۂ خارجہ ہمچو المانی و فرانسہ و انگلیسیہ را ہم بہ بے
جا جا و بہنجار امّا نکتہ سنجان بیرون آوردن آنہا را نیکو نشمارند و گویند کہ از آن
کلمات اکثر در فارسی و عربی مراد فشان موجود می باشد چندان مناسب نیست کہ
بدون توضیح و ترجمہ در نگارشات پارسی بکار آیند۔

ناسخ التواریخ

درین کتاب میرزا محمد تقی سپہر کاشانی برحسب فرمان محمد شاہ قاچار و ناصر الدین
شاہ قاچار شہنشاہان ایران از ہبوط حضرت آدمؑ تا عہد ناصر الدین شاہ قاچار
احوال و واقعات جملۂ عالم را بطرزے خوش و طرازے دلکش بہ فقرات کوچک

وعبارات روان وساده نگاشته۔

میرزا محمد تقی سپهر از نجبای شهر کاشان ست - در ریعان شباب باکتساب کمالات
وتکمیل مقامات رنج برده تا از هرجا گنجی حاصل آورده از انواع علوم عربیه ومعارف
محققین عرفا متالهین حکما بهرهٔ وافی وحظّ کافی برده روزگاری در خدمت شاهزادگان
سخن پیوند وشاعری ونغزنگاری مدحت گستری بسر برد۔ چون زمان ملکیت حضرت
خاقان صاحبقران فتح علی شاه قاجار بحکم قضا امضا یافت وشهریار عادل باذل
ولیعهد شاهنشاه کابل محمد شاه بن سلطان منصور نائب السلطنه مغفور از
تبریز بدار الخلافه ری شتافت وزیور تاج وسریر وسلطان برنا وپیر گشت - میرزای
سابق الذکر در حضرت اقدس شاهنشاه جوان قصاید مدایح معروض داشت
ومداح خاصهٔ سلطان ومنشی مستوفی دیوان گشت وروز بروز نهال کمالش
سر برکشید واز تربیت آن شهریار سخندان سال بسال بر مدارج عزه وجلالش
برافزود ودر ایام شهنشاه ناصر الدین شاه قاجار خدمتش بواسطه کمال مرتبه
فصاحت وبلاغت بیان وبراعت وطلاقت لسان بلقب لسان الملک
مخصوص بود ودر دیوان استیفا مکانتی اخص داشت - در قواعد شعری
وتحقیق قوافی رساله موسوم به براهین العجم نگاشته که اهل سخن را بغایت مفید
افتاده - مع الجمله بر سپهر سخن تیر بود وبر سپاه دانش میر کلکش ابر دُرربار بود
وطبعش بحر گهرزا - در نظم ونثر یگانه ودر خُلق وخَلق وحید زمانه - در قصیده
سرائی نظیر عنصری ومسعود بود ودر مسمطات ومثنویات قرین منوچهری وسنائی۔

ظهور سقراط حکیم به پنجهزار ونود وهفت سال بعد از هبوط آدم بود

سقراط بن سقر سبیقوس از بزرگان حکمای یونان ست وسقط الرأس او

شهراسن باشد که هم آن را ثینه گویند تحصیل فنون حکمت از کتب فیثاغورس حکیم
می فرمود - کار همه بر عدل می گذاشت و هم سقراط بلغت یونان یعنی المعتصم بالعدالت
و بیشتر اوقات سقراط در تشریح حکمت الٰهی مقصور و مصروف بود و شاگردان را از تدوین
علوم حکمت به بطون دفاتر منع می فرمود و می گفت حکمت چون پاکیزه و مقدس ست
آن را جز در نفوس مقدسه ودیعه نتوان نهاد و بر جلود میته و قلوب مرده نقش نتوان
بست و هم اگر از کس سوالے رود و او جواب را موقوف بمطالعهٔ کتاب دارد چندان
فضیلتے نباشد بلکه باید خاطر را حاوی جمیع کتب داشت و جناب او آب طالبان
علم گشت چندانکه او را دوازده هزار شاگرد بود و در روزگار او در یونان بادشاهی
نافذ فرمان نبود بلکه کار بر طوائف الملوکی می رفت و مردم آتن نیز به قانون سلن که بدان
شهر آورده بود می زیستند چنانکه مذکور شد و حکومت ایشان بر روش جمهور و صواب
دید اهالی مشورتخانه بود و سقراط را نیز از اهل مشورتخانه می شمردند چنانکه وقتے
در یکے از آنها که جمعے از اهل مشورتخانه باتفاق سقراط ره سپار بودند جنابش
هیچ در حلقهٔ ایشان راه سپاری شد و از ملابس و مطاعم و مناکح بهره نمی گرفت
و چون شب در آمد در خم شکسته می نشست و چاشتگاه از خم برآمده در ظل
آفتاب می زیست و ازین رو به سقراط الحب مشهور بود - از قضا اسکندر کسے
بر وے عبور کرد و او را دید که در خم شکسته نشسته - گفت اے سقراط! ترا چه
افتاده که در مجلس ما حاضر نمی شوی و از ما کناره می جوئی - سقراط گفت شغل بدانچه

مقدّم و محصّل حیات ست مرا از انجمن دور می دارد و سرکنسل را بخاطر رسید که سقراط
را تحصیل اسباب معاش مجال صحبت اصحاب نمی دهد - فرمود اے حکیم آنچه ترا
طلب باید فرمائی تا آماده داریم - سقراط گفت آنچه مرا باید اگر ترا بدان دست بودی
هرگز به صحبت تو حرمان اختیار نمی کردم - سرکنسل گفت اے سقراط! مسموع افتاده
مردم را از عبادت اصنام و ستایش ستاره منع می فرمائی و این کار در انتظام
مملکت زیان افگند - سقراط گفت من چنین حکم ندادم بلکه گفته ام عبادت اصنام
و روشِ صابئین برائے سقراط زیان کند چه او می داند که عبادات را سود
نباشد اما دور نیست که برائے سرکنسلان و دولت جمهور نافع باشد چه ایشان چون
از دین بگروند می تواند شد که مردم از آن جماعت برومند و خلل در کار ملک
اندازند - درین وقت سرکنسل گفت اے سقراط! اکنون از حاجتیکه با من باشد بیان
فرمائے که امضائے فرمان ترا مبذول می دارم - سقراط گفت مرا بخلعت دیبا
و بدرهٔ زر و عقدهٔ گوهر حاجت نیفتد چه از حجارهٔ ارض و لعابِ کرمان و پشمِ
نباتات روے برتافته ام - حاجت من آنست که عنان مرکب خود را از من
بگردانی که جنبشِ تو تابش خورشید را از من برتافته علی الجمله چون نام سقراط
در یونان بلند شد و مردم را از عبادت اصنام منع کردن گرفت - قضاة شهر اسن
قسّیسهائے معابد بروئے حسد بر دند و سجلّے نوشتند که سقراط واجب القتل
باشد و آن را به نزد اهالی مشورت خانه فرستادند و ایشان یازده تن از قاضیان

بزرگی بودند که این صورت نگاشتند و هفتاد کس نیز از خدام معابد بروجوب
صدور احکام ایشان شهادت کردند - چون این سجل را بزرگان مشورت خانه
بدیدند سقراط را در انجمنے خالی از بیگانه حاضر ساختند و سرکنسل با او گفت اے سقراط
تو یکے از اہل مائی و این روش پیش گرفته مارا بر قتل تو ناچار دارد و لاجرم وسنت
ازین معنی باز دار و مردم را بحال خود گزار و اگرنه با این خو که تو داری چون در
قتل تو تاخیرے رود مردم یکبار برما بشورند و این دولت که بینی محو گردد
و سقراط گفت تهدید مرگ مرا بیم ندهد چه مرگ رستن از زندان تعلق و پیوستن
بعالم تجرد است بلکه خلع جامهٔ کثیف ظلمانی ست و تلبیس بلباس لطیف نورانی
و حکما از تبدل لباسی که ہم آن اشرف بود هرگز اخفاے حق روا ندارند و از ارشاد
مردم کناره نگیرند پس بزرگان مشورت خانه ناچار کار با قضات احدی عشر
گزاشتند و بقتل سقراط یکمشت شدند و چون ایام کشتی ہاے تجارتی مردم اثن
هیکل بحر را به سپرده بود مبارک نمی داشتند که در قتل کس اقدام کنند و درین وقت
ہنوز کشتیہاے ایشان دور از ساحل بود - حکم دادند که سقراط را بزندان برده بدارند
تا چون کشتیہا فراز رسد اورا ہلاک کنند پس عبالش را بزندان در آورده بند بر پا نهادند
محبوس بداشتند و دران مدت که در محبس بود نیز ہمه روزه شاگردانش حاضر
شده باستفاضه مشغول بودند و خاطر سقراط را ہیچ از الم حبس و بیم قتل مشوش
نبود و حل معضلات حکمت می فرمود آنگاه که زمان رسیدن کشتیہا فراز آمد -

افریطون که یکے از شاگردان وے بود عرض کرد که اے حکیم زمان رسیدن کشتی
نزدیک شده و ما با حافظ زندان پیمان نهاده ایم که چهار صد درم بدو دهیم تا از قید
برنخیزد - آنگاه ترا بر داشته بجانب رومیة الکبریٰ فرار کنیم - سقراط گفت اے
افریطون ! تو خود دانسته سبب قتل من آنست که نصرت حق جسته ام در شهر آتن
که مولد و متوطن من ست خویشان و دوستان من فراهم اند که اینچنین سال
می رود و در شهر بیگانه نیز من نصرت حق خواهم از آن رنجه خاطرم که شما حق کشته شوی سقراط
گفت - لاجرم فرمان قتل من زود تر ازین صدور خواهد یافت - اقریطون گفت اے فرزند بسا
چنان خواستی که بحق کشته شوم مع القصه از پس این سخن به سه روز کشتیها با سلامت به ساحل
آمدند و روز چهارم قضات احدی عشر بزندان آمده زمانے در انتظار سقراط
بایستادند و هیچ سخن نگفتند حکیم نیز بجانب ایشان توجه نفرمود و حرفے بر زبان
نینداخت آنگاه آن جماعت باز ندانیان گفتند که هنگام قتلش فرا رسیده وجود
از آن جا بدر شدند حافظ زندان پیش شده زنجیر از پاے او بر داشت و خود
نیز بیرون شد و شاگردان او را بگذاشت درین وقت سقراط از نشیمن خویش
بزیر آمده دست بر ساقهاے خود می مالید و می گفت ما اعجب فعل السیاسة الالهیة
حیث قرنت الاضداد بعضها ببعض فانه لا یکاد ان یکون لذة الا یتبعها الم
ولا یکاد ان یکون الم الا یتبعها لذة - ازین کلمات در میان وے و شاگردانش
سخنے چند رفت که منجر به تحقیق نفس ناطقه و در آن باب سقراط در تحقیق دقائق

وکشف حقایق کلمهٔ چند بگفت که تا آن زمان ایشان بامثالِ آن سخنان مستمع
نشده بودند و حضّار مجلس هر زمان بر عجب می افزودند چه می دانستند که خود عالم
که درین لحظه گشته می شود و اصلا در افعال و اقوالِ او فتورے پا دید نیامده سیماوس
که هم از شاگردانِ او بود از میانه برخاست وگفت اے حکیم! اگرچه اینگونه سوالات
درین هنگام نهایت زشت می نماید امّا این معنی نیز معلوم ست که فردا از همه جهان
کسے حلِّ این مشکلات نخواهد کرد و باب علم مسدود خواهد گشت - سقراط گفت
اے سیمادس! از شما شرم دارید و مجهولاتِ خویش را نا معلوم مگذارید که نزد من
این ساعت و ساعتِ دیگر که آن را موت می خوانید جدائی نمی باشد زیرا که چون
از شما مهجور باشیم با صحبت جمعے از حکما مانند اقلیدس و اندروماوس و انباقلس
فایض خواهم بود - مع القصّه چون با شاگردان سخن بنهایت برد - فرمود
صواب آنست که بجائے خویش حمّام رویم و غسلے کنیم و از آن چه گفتست
از جهان دست و پا بیم تا بعد از فوتِ من حملے بر کس نباشد و زحمتِ غسل برکس
نیفتد - این بگفت و بحمّام شده غسل کرد و از آن جا بیرون شده به نماز ایستاد
بعد از نماز در نگه خواران فرمود و زوجهٔ او که زینب نام داشت - اطفالِ او را بزندان
آورده زار زار می گریست و با شاگردان خطاب می کرد که این آخرین دیدار شماست
با سقراط و ایشان نیز با آن زنان و اطفال نوحه می کردند - چون سقراط از نماز
فراغت جست - فرمود تا زنان و فرزندانش بسرائے خویش مراجعت کردند -

پسر بزرگ خود را فرمود تا با شاگردان بماند۔ درین وقت افریطون از وے سوال
کرد کہ ما را در حق بازماندگان کار بر چہ سان باید بود۔ سقراط گفت من شما را
باصلاحِ نفسِ خود وصیت می کنم۔ چون نفس خویش را باصلاح آورید من از
شما راضی خواہم بود فرزندانِ مرا نیز باصلاح نفس مامور دارید۔ چون سخن
بدینجا رسید۔ خادمے از قضاتِ احدی عشر از در درآمد و بایستاد و بر سقراط
درود و تحیت فرستاد و گفت اے حکیم آگاہم کہ تو امروز بر جمیع دانشورانِ روے
زمین فزونی داری اما چون من مامورم۔ معذور توانم بود اکنون مرا علت
قتلِ خود مدان و آن شربت کہ ایشان بہ سوے تو فرستادہ اند۔ نوش
فرمائے۔ سقراط گفت چنان کنم کہ تو گوئی این بگفت و بیرون شد و از
شرمساری بدرون نمی رفت۔ چون لحظۂ برآمد۔ سقراط با فریطون گفت آن
مرد را بگوے تا با شربت حاضر شود۔ پس افریطون برحسب امر او را طلب داشت
و خادم با پیمانۂ زہر درآمد۔ سقراط جام از و بگرفت و بے تکلف بیاشامید
شاگردانِ او چون این حال بدیدند خروش برداشتہ زار بگریستند۔ چنانکہ
بانگہاے ایشان یک نیمۂ شہر را فرو گرفت۔ سقراط ایشان را منع فرمود
و گفت ما اطفال و عورات را بخانہ باز پس فرستادیم کہ نالہ و افغان نکنند
اینک شما کارِ زنان پیش گرفتہ اید۔ آن جماعت از نہیب وے ساکت
شدند و دم فرو بستند۔ پس سقراط از جاے بخاست و ہمی در رحبۂ آن حجرہ

طے مسافت فرمود و شاگردان را بہ نصائح سودمند بہرہ داد تا پائے ہائے
او گران شد و از رفتن باز ماند۔ آنگاہ بہ پشت بخوابید و افریطون بدن او را
لمس ہمی کرد تا برودت بجوالیِ قلب او رسید۔ آنگاہ افریطون گفت یا امام الحکمۃ
نمی بینم و عقولِ خود را مگر آنکہ بسیار از کمالِ عقلِ تو دور ند۔ بعد از آن دست
را گرفتہ بر چہرۂ خود نہاد و چشم باز کردہ نظر بجانبِ آسمان افگند و فرمود وداع
جان گفت و از شاگردانش افلاطونِ الٰہی در بالینِ او حاضر نشد چہ مرضی در
مزاجش ساری بود کہ از بستر جانتوانست گشت مع القصّہ جسدِ او را با خاک
سپردند و شاگردانِ او از پس او ہمیشہ بحسرت زیستند۔

بعضے از مورخین فرنگستان برانند کہ سقراط در ہنگامِ وفات با کریتو کہ یکے
از شاگردانش بود فرمود کہ من بہ اسکولاپیہ کہ اعظم اصنامِ مردمانِ یونان ست
مقروضم چون من گزرم خروسے بمعبدِ او بردہ قربانی کن و عذرِ من بخواہ و این
سخن نزدِ دیگران استوار نیست علی الجملہ چون روزگارے از قتل سقراط بگذشت
مردم اسن دانستند کہ این کار بر خطا بودہ پس آن کسان را کہ بسبب این فتنہ
بودند یک یک بدست آوردہ کیفر کردند۔ مدّت زندگانیِ سقراط در این جہان
یک صد و ہفت سال بود۔ لونے سرخ و سفید و چشمے ازرق داشت با استخوانے
بس قوی۔ مسافت مابین بازو کتف اندک بود۔ موے زنخندان بس فراوان
داشت۔ بہ نہایت زود جواب و کثیر التوجّہ بودے و طعام اندک تناول فرمودے

و ذکر موت بسیار کردے و عبادت خدا فراوان نمودے و جامہائے خشن پوشیدے و سفر کردن کم فرمودے و پیوستہ با زہد تقوے امی زیست و با مردم بہ ملاطفت و مدارا می بود۔ چنانکہ وقتے در شہر اسن شعرا او را ہجا می گفتند و در مجالس مذاکرہ می کردند۔ روزے شخصے غریب آن بوم وارد آن انجمن گشت۔ چون آن ہجا شنید پرسش نمود کہ این سخنان را در حق کہ گفتہ اند۔ سقراط بے مکروہے گفت این کلمات در حق من ست و مرا شاید و ہیچ باک نداشت کہ مردم او را خوب دانند۔ یا بد خوانند با شاگردانش می فرمود کہ من مردیم دہقانم و تعلیم چون آب باشد و دلِ متعلمین مانند زمین ست و این برقرار ست کہ چون زمینِ پاک و قابل نباشد ازان چیزے نروید۔

گنجینۂ معتمد

میرزا عبدالوہاب نشاط در گنجینۂ معتمد مخاطبات و نامجات فرمایت و احکام شہنشاہی را بر سبک و سیاق شیوۂ عمومی نثر نگاری دور صفویہ مقفیٰ و مسجع نوشتہ امّا پیچیدگی استعارات آن شیوہ را خیلے صفائی دادہ و مطالب و مآرب را بتوضیح تام و تصریح تمام ادا کردہ۔ نثرش بہ نثر ابوالفضل ماند۔ الّا او میان مبتدا و خبر فصل و لبعد ہیچو ابوالفضل نیاوردہ۔ نشاط مراعاۃ الفاظ و مناسبات را بیشتر از ابوالفضل بکار بردہ و در سواد نامجات شاہی در آغاز نامہ تمہیدے نگاشتہ و آنہم بعبارات ماقل و دل کہ خوانندہ را بدر یافتِ مطالب زحمتے و دقتے رو ندہد۔ غرض نثر نشاط بہترین نمونۂ رنگین بیانی دورِ قاچاریہ است۔

سواد نامه که با پادشاه انگلستان نوشته

پس از ستایش پروردگار بی انباز - خداوند بے نیاز - پیوند ساز دلهاے
بیگانه و وفاق آموز جهان هاے فرزانه - آفریننده که با همه جدائی و خلاف از آمیزش
تیرگی شب و روشنی روز صبح صادق را جلوهٔ پیروز داده و در امتزاج آب و خاک
و ازدواج آتش و باد کا اضداد صوری اند با همه بیگانگی و دوری قوت ترکیب حواس
و قدرت ترتیب قیاس نهاده است - چنانکه ارسال انبیا و القاے اوصیا
و تواتر مصحف و اخبار و تواتر و کتب و آثار با فراموشی پیشگان عهد الست پیوند
تذکر بسته و اوراق معرفت و شناخت را از تذکار آیات و تجدید دلالات بهم
پیوسته است سبحانه و تعالی شانه تبارک سلطانه - رخشنده گوهر دعائیکه در بساط
انجمن ملک واسطه العقد سلک اجابت تواند بود و فروزنده اختر ثنائیکه با
روشنان فلک متعلق فخر و تبسم طنز تواند کشود - نثار محفل حضور پادشاه کشورکشا
و شهریار ملک آرا - طراز فرهنگ و اورنگ - برجیس خطاب - بهرام جنگ -
فلک شتاب - زمین درنگ - محسود دشمنان و مقصود دوستان فرمان رواے
ممالک انگریز و هندوستان ساخته مکشوف ضمیر مهر تنویر می دارم که چون دیرے
گذشته و دهرے منقضی گشته که از طرف قرین الشرف آن آفتاب سپهر سروری
در سطرے نامهٔ محبت انگیز از سحاب خامه گوهر ریز رشحه که شایع حالات وثقی آیات

باشد. تعمار بستانِ کشتِ یگانگی دو دولت گردیده و از این جانب سعادت
جوانب نیز عندلیب آسا سفیرے با صفیر تقریر احوال از شاخسار امانی و
اشتیاق در گلزار دیدار وداد و نفاق بال افشان و نغمه خوان ترسیده و در زمان رجوع
میرزا جعفر تا کنون تذکرۀ ... وارسال ... از این سو سفیرے و
پیامے - در این وقت که ... وارد ... دو دولت گزارش احوال آن دو دولت
بے مثال را اطلاع حاصل و تذکارِ عهودِ سابقه تهییج اشتیاق دل جمعیت مایل نمکشت
نسایم هوایم محبت ضمایم از مهب ضمیر بشیر اهتزاز آمد و به نیروے مراکشت
... شوق در مطاوی این نامۀ یک جهتی ختامه مفتح الابواب راز شد ملزوم
رسم یگانگی و موسوم شرط مودت آن است که چند از تحریر مکاتبات
ودیعتانه که دلائل یکجهتی ... مراقبت ... داریم و وداد را عهد سازیم
و ارسال قلیل پاک ضمیر و سفیرانِ صادق تقریر نه نسبت منتهایت مصافات
که نتایج آن استحکام مبانی اتحاد است پردازیم. چمن خضراے محبت را بے قواید
رشح اقلام صدق ارتسام نگذاریم و گوش و گردن شاهد مودت را عاطل از
لآلی عبارات دوستی اشارات نداریم که سلوک این طریقۀ انیقه هواخواهان
هر دو دولت را موجب آثار نیک باشد و اندوه فرساے خاطر بداندیشان
دور و نزدیک گردد والسلام -

اطلاع

اِس کے علاوہ وکلائے مرافعہ بھی کورس میں داخل ہے

جو معہ مقدمہ علیحدہ سے چھپا ہوا پریس میں ملے گا۔

منیجر